

ЎШЖ

Адабий-бадий,
ижтимоий-
сиёсий
ойбитик

117
Сентябр

1982 йилдан чиқа бошлаган

Муассислар:

Ўзбекистон ЛКЕИ
Марказий
Қўмитаси ва
Ўзбекистон
Ёзувчилар
уюшмаси

Бош муҳаррир:

Тоҳир МАЛИК

Таҳрир ҳайъати:

Эркин АЪЗАМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Хуршид ДАВРОН
Жиянбой ИЗБОСҚАНОВ
Ҳамид ИСМОИЛОВ
Омон МАТЖОН
Насриддин МУҲАММАДИЕВ —
масъул котиб
Олим ОТАХОНОВ
Азим СУҲОН
Абдуқодир ЭРГАШЕВ
Нурали ҚОБУЛ
Абдурашид ҚОДИРОВ
Усмон ҚУЧҚОР
Ғаффор ҲОТАМОВ —
бош муҳаррир ўринбосари

Тошкент
«Камалак» нашриёт-матбаа
бирлашмаси

Навоийнинг сураати

Ушбу масала кўпчилик ўқувчиларимизни қизиқтириши табиий. Шу боис биз таниқли мусаввир Абдулҳақ Абдуллаев ҳамда олима Фозила Сулаймоновага бир неча саволлар билан мурожаат қилдик.

Абдулҳақ ака яқин 30 йилдан буён Навоий бобомизнинг бадий ранг-тасвирдаги суратини яратиш учун сабр-тоқат билан тинимсиз меҳнат қилиб келадилар.

— Абдулҳақ ака, Навоий сиймосини яратиш қачон ҳаёлингизга келганини эслайсизми?

— Дастлабки қораламаларим 1962 йилда чизилган эди. 1968 йилда яратилган биринчи тугал асарим — «Ҳирот тонги» ҳозир Алишер Навоий музейида. Мана шу ўтган чорак аср мобайнида ҳазрат Навоий образи мавзусидаги излашим тўхтагани йўқ. Бу орада ул улў сиймонинг бир неча портретларини эълон қилдим. Қизиғи шундаки, Навоийнинг янги суратини чизганимда аввалгилари ўзимга ёқмай қолаверди. Узимдан ҳеч қониқмайман. Мана, яқиндагина тугатган, сизларнинг журналингизда эълон қилинаётган ишимдан ҳам энди қониқмай турибман. Эътибор берган бўлсангиз, эълон қилинаётган суратда кўз ва қулоқ атрофларида сояни акс эттирувчи ранглар сал қуюқроқ. Шунингдек, кўзлар ҳам бироз кичик. Юз ифодасида тушкун, ғамгин ҳолат бор.

Деярли тугаб қолган мана бу суратда эса, (Абдулҳақ ака Навоийнинг устахонадаги каттакон портрети ёнига бошлайдилар — А. Ж.) ранглар мувозанати мутаносибликнинг бошқача талқинидан иборат. Ерқин ранг, кўзларнинг бироз катталиги юз ифодасини бутунлай

ўзгартирган. Ва энди композициядаги яхлит ҳолат сезгингизга бошқачароқ таъсир қилади: унда буюк кишиларга хос қатъият, ишонч балқиб турибди. Шу ишимдан кўнглим тўлгандай.

— Бу ишда қандай манбаларга асосланасиз?

— Маҳмуд Музаҳҳиб асарига. Мен уни бебаҳо ҳужжат деб ҳисоблайман. Мана, қаранг (Абдулҳақ ака Ҳиротдан келтирилган миниатюранинг оқ-қора кўчирма фотонусхасини кўрсатадилар — А. Ж.), Навоийнинг кўз қарашида неқбинлик ва самимият. Қулча юз, лаблари нозик, умуман, истараси иссиқ.

Мен кўзларим кўраётган, сезгишуурим англаб турган мана шу сиймонинг жонли суратини чизишим керак.

Ахир, гап алоҳида-алоҳида, ташки жихатдан. Навоийга ўхшайдиган бирон-бир портрет ёки маълум даражада шартли ва Ўрта аср даҳосининг рамзий тасвирий образи ҳақида эмас, балки ана шу икки жихатнинг мутаносиб уйғунлашуви натижасида яратилажак улў бобомиз Мир Алишер Навоийнинг (реал) тирик сиймоси ҳақида бормокда.

Менга Шарқда дастгоҳли ранг-тасвир, унинг портрет жанри тараккий қилмагани алам қилади. Эҳ, агар Навоийни Леонардо да Винчи ёки Рафаэл чизганида борми?! Мўъжиза бўларди, мўъжиза!

— Мабодо, Алишер Навоийнинг ҳаётлигида ишланган расмлари бўлса, улардан фойдаланиб, янги асарлар яратармидингиз?

— Алишер Навоийнинг ҳаётлигида ишланган суратлари сақланмаган.

— Навоийнинг мукамал суратини яратиш орзусида узок йиллардан бери ишляяпсиз. Рассом меҳнатидан оз-моз хабардор одам сифатида биламанки, бунинг учун жуда катта руҳий куч-қудрат керак.

Қанчалик оғир бўлмасин, мен ҳамisha Навоий бобомизнинг тирик сиймосини яратиш орзусида яшайдим. Навоий сиймоси менинг руҳимга, қонимга кўчди. Энди мен Навоий сиймосисиз яшай олмайман. Ҳатто ҳазрат бир куни тушимга кирганлар.

— Навоий сиймосини мукамал тарзда, ҳеч бўлмаса, ҳамма учун тушунарли, яғона қиёфада тасвирлаш учун келгусида қандай ишлар қилинишини истардингиз?

— Рассому навоийшунос олимларнинг бошини бир ерга қовуштирадиган битта жонкуяр одам керак. Шундагина иш юришади. Улар иштирокида конкурс ташкил қилиш мумкин. Лекин у худди 1968 йилдаги конкурсга ўхшаб натижасиз қолмасин. Кўп ишларнинг ҳўжа-кўрсинга қилинаётгани одамнинг ҳафсаласини пир қилляпти.

— Уйлайманки, бу соҳа мутасаддилари Сизнинг гапларингизни эътиборга олишади. Суҳбатингиз учун раҳмат.

Абдулҳақ аканикидан қайтарканмиз, Навоийнинг у киши яқиндагина чизиб тугатган, ҳали ҳеч қаерда эълон қилинмаган сурати анчагача ҳаёлимдан кетмади. Дарҳақиқат, у аввалги расмлардан катта фарқ қилади. Рассом шу ишидан кўнгли тўлганини бежиз таъкидламади. Балки шу расмни юбилей кунлари ҳамма ерда эълон қилиш, плакат қилиб чиқариш керакдир. Балки шунда Абдулҳақ ака ғижиниб тилга олган, мўмай пул учун чиқарилган плакатларнинг киммати қанчалигини кўпчилик тушуниб етар. Балки шу сурат Навоийнинг азиз сиймоси бўлиб халқимиз онгида муҳрланиб қолар. Ишқилиб, яхши ният қилаверайлик-чи!

качқали ёнлиги керак?

— Фозила опа, Навоий суратлари хусусидаги тадқиқотларингизни, ёзган мақолаларингизни ўқувчилар яхши билишади. Айтинг-чи, Навоий бобомизнинг ҳаётликларидида ишланган суратлари борми!

— Навоийнинг ҳаётлигида ишланган бизга маълум 4 та расми бор. Буларнинг энг қадимийси Туркиядаги «Тўп қоли ревон» номли турк султонлари кутубхонасида сақланади. Бу расм ишланганда Навоий 35 ёшларда бўлган. Расм мураққаъ, яъни махсус албом таркибида. Иккинчи расм 1485 йилда ишланган бўлиб, Оксфорд университетининг Бодлеян кутубхонасида сақланаётган «Садди Искандарий» достонининг ички варақларидан бирига чизилган. Учинчи расм 15-асрнинг 90-йиллари бошида Хисрав Деҳлавийнинг «Лайли ва Мажнун» достонига ишланган. Ушбу китоб Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номли ҳақ кутубхонаси фондидан ўрин олган. Ва, ниҳоят, тўртинчи расм 1495 йилда Низомий «Хамса»сига ишланган. Англиядаги машҳур Британия музейида сақланади. Расмларнинг барчаси Беҳзод мактабига мансуб. Қолган миниатюралар тўғрисида ҳозирча бир нарса дейиш қийин.

— **Миниатюра санъатида инсон руҳи, қиёфаси қандай акс эттирилади!**

— Миниатюра санъатининг Беҳзодгача бўлган даврида мусаввирлар, умуман, инсон қиёфасини яратганлар. Бироқ уларда бирор яқна шахснинг алоҳида сифатларини ифодаловчи қандайдир рамзий ишоралар ҳам мавжуд бўлган. Беҳзод мактабининг услуби эса мутлақо бошқача. Бу мактаб вакилларига, жумладан, Камолиддин Беҳзоднинг ўзига Навоийнинг таъсири ниҳоятда сезиларли. Навоий ўғитлари натижасида уларнинг ижодида инсон қиёфасини аниқ, индивидуал тарзда акс эттириш ҳоллари кучайди. Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро расмлари бунга мисол бўлиши мумкин.

— **Навоийнинг ҳозирги суратларини чизишда расмолар қандай манбаларга асосланишган! Сизга қайси расмнинг иши кўпроқ ёқади! Нима учун!**

— Навоийнинг замондош мусаввирларимиз ишлаган бирорта расми мени ҳозирча қониқтиргани йўқ. Чунки улар асосий манбаларни, ҳужжатларни, айниқса, Навоий асарларини чуқур билишмайди. Улар ўз ишларида кўпинча Маҳмуд Музаҳҳиб асарига асосланишади. Тўғри, Маҳмуд Музаҳҳиб ҳам Беҳзод мактаби вакилларидан бири. Бироқ у чизган миниатюра 1501 йилга тегишли. Маълумки, бу даврда Навоий анча кексайган, унинг жисмида жиддий физиологик-анатомик ўзгаришлар рўй берган. Хусусан, тишлари тушиб кетган. Маҳмуд Музаҳҳиб асарида Навоийнинг айнан мана шундай ҳолати акс эттирилган. Бу расм билан юқорида тилга олинган тўртта расм ўртасида анча фарқ бор.

Менимча, расмларимиз ўша тўртта расмга асосланишгани маъқул. Баъзи расмларимиз ўз тасаввурларига кўра иш қилиш одатини ташлашлари лозим. Мени тўғри тушунинг. Бу гапни Навоий нақадар муътабар зот бўлганликлари учунгина айтяпман. Расмнинг ижодий фантазиясига, бадий услубига боғлиқ ишлар алоҳида масала. Бу ўринда уларни аралаштирмаслик керак.

— **Ҳозир Навоийнинг турли суратлари эълон қилин-япти. Шу иш тўғрими! Навоий сиймосини суратларда бир хил қиёфада чизиш ғоясига қандай қарайсиз!**

— Навоий қиёфасини турлича чизиш, бир сўз билан айтганда, буюк бобомиз учун ҳақоратдир. Навоийнинг турли ёшдаги расмларини ишлаш мумкин, бироқ турлича қиёфада эмас. Мен буни бежиз айтмаяпман. Қиёфани белгилловчи асосий унсурлар бўлади. Кўз, бурун, оғиз, қош каби. Йиллар ўтиши билан уларнинг шакли каттариши, ранги ўзгариши аниқ, аммо моҳият ўзгармайди. Майли, Навоийнинг турли ёшдаги расмлари ишлансин, лекин ҳар қандай киши унинг Навоий эканлигини дарров билиб олсин, шу нарса қон-қонимизга сингсин. Қаранг, Лениннинг ҳар хил ёшида ишланган қанчадан-қанча суратлари бор. Шундай бўлса-да, биз уни дарров таниймиз. Ҳама учун энди Навоий бобомизга нисбатан бундай бўлмаслиги керак! Бу, ахир, шармандалик-ку!

— **Умуман, шу мавзу юзасидан қандай тақлиф-истакларингиз бор!**

— Менимча, Навоийнинг турли ёшдаги суратларини яратиш бўйича махсус танлов ташкил қилиниши шарт. Танловда иштирок этувчи расмолар ўз биланларича иш тутишмасин. Бирор навоийшунос ва расмнинг ҳамкорлиги танловнинг асосий шартларидан бири бўлиши лозим. Танловга тақдим этилажак ишларни нуфузли комиссия кўриб қиқшини истардим.

— **Мазмунли суҳбатингиз учун раҳмат!**

Ушбу суҳбатда билдирилган фикрлар ўқувчиларда, бу соҳа мутахассисларида турлича таассурот уйғотиши турган гап. Зеро, Фозила опа билан суҳбатимиз ҳам одатдагидай сокин, бамайлихотир кечмади. Суҳбат мавзусини айтганимдаёқ Фозила опанинг руҳиятида кескин ўзгариш рўй бергани ва у бутун суҳбат давомида сақланиб турди...

Демак, қизиқарли, ҳаяжонли баҳс бўлишини ва биз истаган натижалар беришини кутиб қоламиз. Сўз сизга ҳурматли ўқувчилар, муҳтарам мутахассислар!

Мухаммад ВАЛИ
Абдул Ғани ЖУМА

Арбаин

Ҳамд ангоким калом хайру мол
Қилди элга расулидан ирсол.
Ул расулеки ҳам калом Фасиҳ
Элга еткурди ҳам ҳадиси саҳиҳ.
То ўлуб, жаҳлдан ҳалос бўлиб
Олам хилватгоҳига хос булиб.
Чун томугдин нажот топқайлар,
Учмоғ ичра ҳаёт топқайлар,
Жалла зикри зимма Оли рафеъ
Ғайра қадри зимми Расул шафеъ—

Сабаби таълифи
манзума

Ул сафо аҳли покфар Жомий,
Покфар жому пок фаржоми.
Ул яқин сози дастгир манга,
Қиблаву устоду пир манга,
Ки тутубдур жаҳонни таснифи,
Назм девону надр таълифи.
Чунки ҳижратдин эл аросида сўз
Сексан олти эди-ю саккиз юз,
Ким яна тухфае аён қилди,
Тухфа йўк, турфае баён қилди.
Наср ила назми мураккаб этиб,
Форсий лафз ила мўраттаб этиб,
«Арбаин»е чиқордиким, жонлар
Балки қирқ арбаин чиқорғонлар
Уқуғонда Бухорий ва Муслим:
Қирқ сўз борча шубҳадин солим.
Топтилар анда нашъаи мақсуд,
«Арбаин»дин нечукки аҳли шухуд,
Форсийдонлар айлабон идрок,
Орий эрди бу нафъдин атрок.
Истадимки, бу халқ ҳам бори
Бўлмағайлар бу нафъдин орий.

Мен демакни чу муддао айлаб,
Ул ижозат бериб дуо айлаб.
Муддао чун бори савоб эрди,
Ҳар дуо қилса, мустаҷоб эрди.
Бир-икки кунки эҳтимом эттим,
Кўз тутардин бурун тамом эттим.
Бор умидимки, шоҳи шаръ ойин
Ким, наби шаръиға берур тазйин,
Улки авроқ ароки солғай кўз,
Айлағай кўнглига асар бори сўз.
Насридин доғи баҳравар бўлғай,
Назмдин доғи бохабар бўлғай.
Бу кун ўлса ҳадисларга мутеъ,
Тонгла бўлғай муҳаддис анга шафеъ.

Мўмин эрмастур, улки имондин
Рўзгорида юз сафо кўрғай,
Токи қардошиға раво кўрмас —
Ҳар наким ўзига раво кўрғай.

Кимгаким ҳуббу буғзу манъу ато
Ҳақ учун бўлди жазм бил они,
Ким эрур тенгри лутфидин комил
Аҳли имон қошида имони.

Ким мусулмонлиғ айласа даъво
Чин эмас гар фидо қилур жонлар.
Ул мусулмон дурурки, солимдур
Тилию илгидин мусулмонлар.

Мўмин эрсанг қилиб дуригини нисор
Эл била равшан ўл нечукким шамъ.
Негаким, тенгри ҳеч мўминда
Бухлу бадхўйлукни қилмади жамъ.

Одамиға агарчи воқеъдур
Қаригон сори борча ишда халал.
Икки феъли вале йигитрак ўлур:
Бири ҳирсу бириси тули амал.

Улки холикға шукр дер, аввал
Шокир ўлмоқ керак халойиқдин.
Кимки махлуқ шукрини демағай,
Демағай доғи шукри холикдин.

Тенгридин раҳм агар тамаъ қилсанг,
Аввал ўлмоқ кераксен элга раҳим.
Ҳар кишиким улусқа раҳм этмас,
Анга раҳм айламас раҳиму карим.

Дунёву ҳар не андадур мавжуд
Бўлди ҳақ лаънати гирифтори.
Ғайри ҳақ зикриким, эрур зокир
Тенгрининг раҳмати сазовори.

Раҳмат озодағаки ул илмос
Даҳр динору дирҳамин ғамға.
Лек лаънат ангаки кул бўлғай:
Хоҳ динору хоҳ дирҳамға.

Гар ҳамиша таҳоратинг бўлса,
Ориғай фоқа чирки ул сувдин.
Тоҳир ўл истасанг фузун рўзи,
Хосир улким йитурда бул сувдин.

Эйки бир неш етти музиддин
Кўнглунга гарчи ўз эса, ётла.
Чунки мўминни тишламас ҳаргиз
Бир тўшукдин йилон ики қатла.

Кимки ҳар кимға ваъдае қилди —
Шарт эрур ваъдаға вафо қилмоқ.
Ваъдаким қилдинг ўйладурким дайн,
Фарздур қарзини адо қилмоқ.

Қайси мажлисдаким эшитсанг сўз,
Билгил ул сўз санга амонатдур.
Гар ани ўзга ерда нақл этсанг,
Ул амонатға бу хиёнатдур.

Ҳар кишиким бировни маҳрам этиб,
Машваратда амини роз этти,
Гар яшурди билиб салоҳ сўзин
Ўзини қалбу ҳийласоз этти.

Мол базл ила суд агар тиласанг,
Оқибат чун ўлум эрур мавжуд.
Асрағон қолур, улки базл эттинг
Санга ҳамроҳ борурдин эттинг суд.

Аҳли дин ул дурурки қилғай адо,
Бот агар зиммасинда дайн ўлғай.
Дайн адоси чу дин аломатидур,
Беадолик динға шайн ўлғай.

Хирсдин кечгил ул ғинодурким,
Ҳадду ғоят эмас анга пайдо.
Тут қаноатки, ул эрур моле
Ки, ниҳоят эмас анга пайдо.

Субҳ уйқусин улки айлар тарк
Ризку рўзин ўзига тўш кўрғай.
Улки ғафлатдин этти навм сабуҳ,
Бу шарафни магарки туш кўрғай.

Ҳар кишиға риюате қилсанг,
Миннат ўткармагил гумонингға.
Негаким ул кишиға офат эрур,
Юкла миннат ва лек жонингға.

Элга не келса айламас парво,
Улки кўнглини қилди ғафлат банд.

Алишер Навоийнинг
«Арбаин» асари
тўғрисида

Мумтоз Шарқ адабиёти тарихида Нуриддин Абдураҳмон ибн Низомиддин ибн Шамсиддин Муҳаммад ал Жомий билан Амир Низомиддин Алишер Навоий ўртасидаги инсоний садоқат ва ижодий ҳамкорликча-лик мустақкам ҳамда барқарор руҳоний муштарак-ликини излаб топиш қийин. Шайх Наждиддин Кубро ила Шайх Фаридиддин Атторнинг муносабатлари пиру муридлик тамойиллари асосида шаклланган бўлса, Мавлоно Жалолиддин Румийнинг Шайх Шамсуддин Табризийни ўзига руҳий мадақдор билиши сўфийларнинг алломалар англаб ета билган олам сирларини ҳис эта олиш қобилиятига таяниш эҳти-ёжидан туғилган эди. Жомий ва Навоийнинг дўстлиги куч-қудрати тенг ижодкорларнинг бир-бирига эҳти-ёмандлигидан туғилган бўлса ажаб эмас. Бу дўст-лик икки буюк халқ — ўзбек ва тожиклар ўртасидаги дўстлиқнинг узоқ тарихга эга эканлигидан дало-латдир. Юксак ижодий ҳамкорлик икки қадимий

тил — форс ва турк тили ўртасидаги ижодий мусоҳа-банинг етук намунаси саналади. Абдураҳмон Жомий «Хафт Аврағ» дostonларида, уч девонидан ўрин олган қасидаларида ва бошқа қатор асарларида Алишер Навоийнинг истеъдодига ва шахсига юксак баҳо беради. Унинг Навоий номига йўллаган 337 мактуби сақланган. Алишер Навоий ҳам «Ҳамса» dostonларида, айрим ғазалларида, «Мажолисун-нафоис», «Маҳбул-қулуб» асарларида Абдураҳ-мон Жомий васфида латиф мисралар яратган, чуқур назарий-амалий мулоҳазалар билдирган. Форсийза-бон устодларнинг айрим асарлари билан туркий эл-ларни она тилида таништиришни Навоий аввало Абдураҳмон Жомий ижодидан бошлади. Бунинг натижаси ўлароқ «Насойимул-Муҳаббат» ва «Арба-ин» асарлари дунёга келди. Маълумки, Навоий Жомийнинг «Нафохотул-унс» асарини таржима қи-лар экан, бу тасаввуф қомуси матнига ижодий

Кимки панд олди элга тушгандин,
Они билким, эрур саодатманд.

Бу ёзуқ бас кишигаким, элдин
Ҳар на сўзким эшитти фош этти.
Тоғ эшитганни дер, гуноҳидин
Гўё тенгри они тош этти.

Воизинг бас ато-ано ўлуми,
Ким аларча эрур санга носих.
Воизе ул ким айтуру қилмас,
Эрур ул воизинг мунга рожих.

Халқ аро яхшироқ, дединг, кимдур?
Эшитиб, айла шубҳа рафъ андин,
Яхшироқ бил ани улус ароким,
Етса кўпрак улусқа нафъ андин.

Ҳақ сени севгай эл била бўлсанг,
Тилу кўнглунгни бир қилиб биррўй,
Нукта сурсанг шукуфтаву хандон,
Зист қилсанг кушодаву хушрўй.

Дўстлашинглар ҳадиялар беришиб,
Баҳра топқон хирад атиясидин.
Ҳуд жаҳонда атияе борму,
Яхшироқ дўстлик ҳадиясидин.

Эйки бир ишда ҳожатинг бўлса,
Яхши юзлукдин иста бахшойиш.
Токи бахшойишидин аввалроқ
Кўрмагидин етушгай осойиш.

Бир-бирин дўстлар агар гаҳ-гаҳ
Кўрсалар, дўстлук ўлур ғолиб.
Шавқдин ихтилот ўлур матлуб,
Васл учун орзу ўлур толиб.

Эй хушо, улки айб кўрмак ила
Юз ҳунарвар маротибин топқай.
Яъни ўз айри пардаси кўзига
Ўзга эл айби чеҳрасин ёпқай.

Бойлиғ истар эсанг эл илгидин
Ҳар на кўрсанг боридин ўл навмид.
Бул ғино, баски, халқдин кечибон
Тутсанг уммид ҳақдин-ўқ жовид.

Кимки ислом кўзгусида тилар
Ҳар замон ўзга бир сафо мавжуд,
Кечсун ул навъ борча ишдинким,
Тенгри рози эмас, улус хушнуд.

Эмас ул паҳлавонки ўз қадрин
Бош уза элтибон нигун қилғай.
Паҳлавон они билки етса ғазаб
Нафси амморани забун қилғай.

Бой эмас улки, мол қасратидин
Кўрмагай фоқау талаб ранжин.
Они билким, худой бёрмиш анга
Нафси аммора таркини ғанжин.

Жазм боис дурур ангаки, мудом
Иши эл сори бадгумон ўлғай.
Доимо эҳтиёт этар ангаким,
Кайдлардин ҳама амон ўлғай.

Эй хирадманд олимекки, санга
Илмдин рўзий айлади соней.
Киши ўрганса қилмағил маҳрум,
Ёки нафъ олса бўлмағил моней.

Яхши сўз бирла ҳожат аҳлин сўр,
Бермасанг яхши тўъмадин нафақа.
Не учунким расул қавли билан:
Яхши сўз бордур ўйлаким садақа.

Асру кўп кулмаким, ўлар эрмиш
Зинда дил кўнгли кулгу қасратидин.
Муни ҳар кимки билди кўнгли била,
Кулмагай ўлса кўнгли ҳасратидин.

Оналаринг оёғи остидадур
Равзаи жаннату жинон боғи.
Равза боғи висолин истар эсанг,
Бўл онанинг аёғи туфроғи.

Деди кўп сўзлаган хато кўп этар,
Улки дерлар ани валиюллоҳ,
Ҳар балоқим етар эрур сўздин,
Бўйла ҳукм айлади Набиюллоҳ.

Солма кўз кимса бўлса номаҳрам,
Гарчи нафсинг топар назорада суд,
Ки назарким ҳаром—шайтоннинг
Новакидур ва лек заҳролуд.

Кимки мўмъин дурур қачон чидағай,
Ким ўзи тўқу қўшни бўлғай оч.
Анга доғи керак етурса насиб
Хонида гар кулочу хоҳи умоч.

Эйки шахсингни холиқи фаттоҳ
Деди: «Ҳамимту арбаина сабоҳ»,
Эрур ул арбаининг аввали ҳол,
Айла бу «Арбаин» била аъмол,

Ки бу навъ икки арбаин мавжуд
Бўлса, шоядки топқасен мақсуд.
Етса мақсуд муддао бирла

Мени ёд этгасен дуо бирла
Ки, Навойға ул дуо етгай,
Булбули руҳиға наво етгай.

ёндошган. Уни айрим чўзиқликлардан ва баъзи номукаммалликлардан қутқарган. Қирқ ҳадиснинг тўлиқ таржимасини дастлаб Жомий, кейинчалик Навоий ҳам келтирмаган. Чунки ҳадислар мазмуни қитъаларда тўлиқ акс этган эди.

Ўзбекистон жумҳурият Фанлар академияси Х. Сулаймонов номидаги қўлёзмалар институти ғазнасидаги 316-рақамли куллийнинг 573-б — 576-а варақларида келтирилган «Арбаин» муқаддима (46 мисра), 40 та ҳикматли қитъа (160 мисра) ва хотима (10 мисра)дан иборат. «Арбаин» асари зийнатлиниш жиҳатдан куллийетда алоҳида кўзга ташланади. Асардаги 40 ҳадиснинг ҳар бирига алоҳида доира чизилган ва олтин суви билан ҳалланган. Доира ичига сулс хати билан ҳадис ёзилиб, тағига ўша ҳадис мазмуни асосида Навоий яратган қитъа берилган. 106—IV рақам остида сақланаётган қўлёзмада эса аввал Жомий ва Навоий «Арбаин»ларига асос бўл-

ган ҳадис (арабча), сўнг шу ҳадис мазмунидан келиб чиқиб ёзилган Жомий қитъаси (форсча) ва Навоий қитъаси (ўзбекча) келтирилади. Демак, бу қўлёзмада асарнинг ҳақиқий тузилиши тўлиқ акс этган экан. «Арбаин» асари дастлаб 1972 йилда Навоий асарларининг 15-жилдида чоп этилган. Унда муқаддиманинг 12 сатри етишмайди, ҳадислар, форсий қитъалар эса умуман чоп этилмаган. «Ешлик» ойбиги асарнинг янги нашрига киришар экан, «Арбаин»ни мукамалроқ нашр этиш аздадир. Лекин арабий ҳадислар ва форсий қитъаларни нашр этишга эҳтиёж сезмадик. Чунки Навоий «Арбаини» Жомий «Чихл ҳадиси»нинг комил таржимасидир.

Қолаверса, илмий ойномаларимиз ва қатор нашриётларимиз «Арбаин»нинг барча ҳадис, форсий ва туркий қитъаларини тўлиқ чоп этадилар, деган умидимиз ҳам йўқ эмас.

Барнобек ЭШПҲЛАТОВ

хонада ўтириб ишлашади. Иш юзасидан сан-манга бо-риб туришади, тўғри, лекин зум ўтмай ҳеч гап бўлмаган-дек гаплашиб кетаверишади. Қўзиев ўзи Турғунова билан гап сотишни ёқтиради. Узини минг доно ҳисоблагани билан Турғуновадан кўпинча маслаҳат сўрайди. Ходимлар Турғунованинг сабр-тоқатига қойил қолишади. Масьул котиб муовини Асадов гоҳо ҳазиллашиб кўяди:

— Муҳаррам опа, раҳмат сизга-е! Менга қолса, шу матонатингизга «Сабр-тоқат» ордени таъсис этиб, энг аввал сизни тақдирлардим! — дейди кулиб. — «Сабр-тоқат» ордени нишондори Муҳаррам Турғунова, ҳа-ҳа-ҳа!

Баъзан Қўзиевнинг гапи Турғунованинг ҳам ғашига тегиб, у хонадан чиқиб кетишга мажбур бўлади. Шунда Қўзиев столга эски бир газетни ёзади, сўнг энгашиб бурнини ковлашга тушади. У муштдек бурнининг ўпқондай-ўпқондай тешикларини ҳафсала билан тозалайди. Сўнг бир пуфлаб ифротни хона бўйлаб учиради-да, газетни йиғиштириб, столи тортмасига ташлайди. Қўзиев бу одатини Турғунова берилиб ишлаётганида ҳам такрорлаб қолиши мумкин. Шунда Турғунованинг афти буришиб, ўқчигиси келади.

— Муҳаррам, чой ичайлик? — дейди Қўзиев ўтириб-ўтириб.

«Э, ўл, чой ичмай, ичсанг-ичавермайсанми», дея хаёл қилади Турғунова ижирғаниб.

Вали Бобомуродов

СЕШАНБАДАН ЧОРШАНБАГАЧА

Қисса

Сешанба куни ишга ҳаммадан бурун масьул котиб Эрдонов келди. Кейин бирин-кетин бошқалар пайдо бўлишди. Маданият бўлими мудирини Қўзиев ўн беш дақиқалар чамаси кечикди. Бу унга одат. «Бетимнинг қаттиғи — жонимнинг ҳузури», деб ишга нуқул кечикиб келади, тушликдан ҳам ярим соат кеч қайтади. Аммо иш тугагач, бир соат-ярим соат қолиб ишлайди. Ким нима деса-десин-у, ана шу бир соат-ярим соат Қўзиев учун унумли бўлади. Узининг айтишича, у фақат шу пайтда ижод қилади. Бўлак пайт негадир илҳоми келмасмиш. Илҳом дегани ҳамма уйига кетгач келиши қизиг-а? Боз устига, Қўзиев хонани ичкаридан беркитиб олиб ишлайди. Илҳомим қочиб кетмасин, деса керак-да, хумпар!

Иш пайтида Қўзиевнинг илҳоми келмаслиги ходимларига қимматга тушади. Қўзиев тўрга — стол ортига ўтиб, «зўрни ки тегирмон юритади» қабилда уларни гапга тутайди. Кираверишда, бурчаккинада ўтирган расом Раҳматов гаплашишни хушламай, юзини тескари биради. Бугун ҳам шундай бўлди. Қўзиев буни сезса-да, эътибор бермади. Бундан минг марта Турғунова яхши, пашшага озор етказмайди. Ун уч йилдирки, бир

Бу Қўзиевнинг парвосига ҳам келмайди.

Бугун ҳам у одатий савол-жавобдан сўнг ўзининг аллақайси шеърини минғирлаб ўқиганча электр човгумга сув тўлдирди. Турғунова унинг бурун ковлайдиган қўллари билан чойнакка қуруқ чой солишини ижирғаниб кузатди. Қўзиев чойни бир қайтариб, аввал ўзига қуйди, сўнг Турғуновага қуйиб узатди.

— Муҳаррам, чой ичинг!

Турғунованинг афти буришди.

— Раҳмат, ичмайман! — деди четга қараб.

— Иби, ҳа, мазангиз йўқми?

— Тоза ҳавога чиққим келяпти.

У шу баҳонада хонадан чиқди. Энди Қўзиев чойини ичиб бўлгунга қадар у ё йўлакда санқиши, ё машбюрога бориши керак.

Шундай қилиб, бугун ҳам Қўзиев одатдагидек ўн беш дақиқа чамаси кечикиб келди. Шу ўн беш дақиқа хонадагилар учун байрам. Қўзиевсиз ишлаш қандай яхши! Раҳматов ҳам, Турғунова ҳам ўзларини эркин ҳис қилишади. Бироқ у бугун келди жойига ўтириб, газетнинг янги сонини очди. Бу сонда мақоласи бор эди. Оғзининг таноби қочиб кафтларини бир-бирига ишқади.

— Хў-ўш, маошгача иигирма сўм нақд, — деди севи-
ниб. — Бугун нечанчи, йАухаррам?

— Бешинчи.

— Уҳ-хў, ҳали ўн кун бор экан. Яна иккита мақола чиқарсам бўлди-да. Тўғрими, Муҳаррам, ҳадеб беш қўлни оғизга тикавериш ҳам ярамайди — Ваҳобов-
га ўхшаб!

Турғунова азбаройи шу одамнинг чакаги тинсин учун бош силкиб, гапни маъқуллаган бўлди.

Редаксияда ҳар хил одам ишлайди. Узи ҳамма жойда шундай-ку. Биров содда, биров муғомбир, яна биров пихини ёрган тулки... Лекин Қўзиевга ўхшагани дунёда битта бўлса керак. Мабодо, иккита бўлса, сўзсиз шулардан бири — Қўзиев. У фақат икки кишини ҳурмат қилади, биринчиси — ўзи, иккинчиси — муҳаррир. Илҳоми келганда ғазал, фард, туюқ ҳам ёзиб туради. Ҳар битта ғазали дунёга келишининг ўзи бир дoston! Баъзан ярим кечагача ўтириб алланималарни қоралайди-да, эрталаб Турғуновага мақтанади:

— Муҳаррам, бир ғазал ёздим, эшитсангиз қойил қоласиз. Бир эшитинг, маза қиласиз-да, лекин!

Турғунова шеърятни яхши билади. Аммо Қўзиевнинг ғазалини эшитиш учун одам метин бўлиши керак. Қолаверса, «заватдел» қандай шеър ёзгани унга олдиндан маълум.

— Уқинг, — дейди ноилож.

Қўзиев ғазалини ўқийди. Кейин ҳар мисрасини қайта-қайта айтиб, сўзларнинг жойига тушган-тушмаганини суриштиради. Хуллас, Турғуновани қақшатиб, ғазалининг икки-уч мисрасини тузаттириб олади. Кейин бошқа хонадагиларга ҳам бир-бир кириб ўқиб беради. Ҳар кимдан маслаҳат олиб, ғазалини курмақдан тозалайди. «Билим» жамиятида Исмоил Сувон деган бир ёш шоир ишлайди. Ишонган тоғи шу! Энг охири унга сим қоқди:

— Ҳа, носкаш, ишлар қалай? — дейди баланддан келиб.

Исмоил Сувон овоз эгасини танийди. Зерикиб ўтирганиданми, эрмак топилганига суюнади.

— Э, устози калон, ўзларими?

— Ўзлари, ўзлари. Бир келмайсиз ҳам?

— Бораман, устоз, вақт бўлса бораман!

— Исмоил, битта ғазал ёздим, ўзиям ғазалмисан ғазал бўлди-да. Эшитсангиз, маза қиласиз! Қачон келасиз?

Исмоил Сувон унга ёрдами кераклигини дарров пайқайди. Зерикканда буям бир эрмак-да! Қўзиевнинг уч-тўрт мисрасини тузатиб берса, ҳақи кетармиди?

— Қачон борай? — дейди гапни атай чўзиб. — Эртага вақтим йўқ. Индинга...

Қўзиевнинг ҳафсаласи пир бўлади. Ахир, темирни қизигида босганга не етсин?

— Бугун вақтингиз йўқми?

— Йўқ-да.

— Ғазални телефонда ўқий!

— Телефонда бўлмайди, устоз, илғашим қийин.

— Бугун бир иложини қилиб келинг. Қачон ишдан бўйшасиз? Майли, мен кечгача бўлсам кутаман, — дейди Қўзиев ялинишга ўтиб.

Исмоил Сувон пича пайсалга солади-ю, охири «зўрға» рози бўлади. «Ҳай, майли, борсам бора қолай», деб йўлга чиқади. Кейин ўзининг келганини Қўзиевга сездиради-ю, қишлоқ хўжалиги бўлимидаги ошнасиз Мурод билан суҳбатлашиб ўтираверади. Шўрлик Қўзиев Исмоил Сувонни кута-кута сарғаяди. Қишлоқ хўжалиги бўлими эшигини икки-уч очиб ёпади. Ниҳоят, ёш шоир «устози» ҳузурига қадам ранжида қилади. Қўзиев Исмоил Сувонга ҳалимдаккина бўлиб чой узатади. Бирок

у олмайди, Турғуновадан эшитган-да, «устози»нинг қўлидан чой ичмайди. Кейин Қўзиев ғазалини ўқийди, ҳар мисрадан сўнг Исмоил Сувонга жовдираб қарайди.

— Ҳаммасини ўқинг! — дейди Исмоил Сувон пинак бузмай.

Ғазал тугагач, юзи буришиб кетади. Қўзиев иштонини ҳўл қилиб қўйган болакайдек кўзини ундан олиб қочади.

— Биринчи мисрани ўқинг-чи! — дейди шоир.

— Кеча сени кўрдум сариқ гуллар ичинда», — дейди қироат билан Қўзиев.

Исмоил Сувоннинг юзига норозилик аломати қалқийди. Қўли билан «бўлмайди» дегандек ишора қилади. Қўзиев: «Нима қилай, хай?» дегандек илтижоли тикилади. Исмоил Сувон тили остига ташлаган нос кайфида кўзларини ним юмиб хаёл суради. Кейин носни туфлагани ташқарига чиқиб кетади.

— Исмоил, бўлмайдимми? — дейди Қўзиев, у хонага қайтиб киргач.

— Сариқ ранг—айрилиқ белгиси, «турфа» деб ўз-гартиринг! «Кеча сени кўрдум турфа гуллар ичинда».

— Э, яшанг, — дейди жонланиб Қўзиев. Бу фикр ўзининг миясига келмаганига ачинади.

— Иккинчи мисрани ўқинг!

— «Ўзингсан-да сайроқи булбуллар ичинда».

— Йўқ, ундай эмас, «Ўзингсан зўр сайроқи булбуллар ичинда», деб ўзгартиринг, — дейди Исмоил Сувон ўйлаб ўтирмай.

Шундай қилиб, Исмоил Сувон ғазални сал эпаккага келтиради. Ундан олдин ҳам Турғунова ва бошқалар баҳоли қудрат ғазалининг уч-тўрт мисрасини тузатиб беришган эмасми, ҳашар ғазал бирон ерда чоп қилса бўладиган ўртамиёна асарга айланади. Ғазал остига Қўзиев ўз имзосини қўяди. Еши қирқдан ошган эса-да, шу давргача бор-йўғи учтами-тўртта шеъри марказда эълон қилинди. Сира омади юришмайди. Қизиқ, кечагина туҳумдан чиққанларнинг шеъри газет-журналларда замбуруғдай потирлаб чиқиб ётибди, у бўлса... Ё бирон йўлини қилишармикан? Шунинг учунми, ҳаваскорларни кўрарга кўзи йўқ. «Бугун ҳаваскор, индаманг — эртага ёш шоир, индинга ҳассос санъаткор-да булар», деб ўйлайди.

Бугун ҳам шу хаёлда дарди-дунёси қоронғи бўлиб ўтирган эди, ёшгина бир қиз хонага бош суқди.

— Мумкинми?

— Бемалол, бемалол, кираверинг! — деди Турғунова.

Қиз ичкарига кирди.

— Кечирасиз, бир-иккита шеър олиб келувдим, — деди қимтинибгина.

— Унда ана у кишига мурожаат қиласиз.

Уни истаб келган одамни Турғунова гапга солаётганидан Қўзиевнинг жиғибийрони чиқётган эди. Буни эшитиб ҳовури босилди. У қизнинг исм-шарифи, қаерда яшаши ва қаерда ўқиши, аллакимларни таниш-танимаслигини эзмаланиб суриштирди. Шеър дафтарни қўлига олиб узоқ варақлади.

— Фақат севги ҳақида ёзасизми? — дея ҳазиллашган бўлди сўнг.

— Йўқ... — деди уялиб қиз.

— Умуман, чакки эмас, — деди Қўзиев шундай сулвни хафа қилгиси келмай. — Имкон бўлса битта-яримта шеърингиздан фойдаланармиз. Кўпроқ ўқинг, тинимсиз машқ қилинг, хўпми? Кимларни ўқийсиз ўзи?

— Абдулла Ориповни...

— Бизни газетниям ўқийсизми?

— Ўқийман.

— Раззоқ Қўзи деган шоирни биласизми? Ғазалларини ўқиганмисиз?

— Йўқ, билмайман... — Қиз қизариб ерга қаради. «Ғазал» сўзини эшитиб тарихда шунақа шоир ўтган, деб ўйлади шекилли, қўшиб қўйди: — Раззоқ Қўзи нечанчи асрда яшаган ўзи, домла?

Қўзиёвнинг жон-пони чиқиб кетди. Қизга еб қўйгудек тикилди. Кейин ер остидан Турғуновани кузатди. У лабини тишлаб, юзини тескари ўгирди. Қўзиев қизнинг сулув бўлса-да, бефаросатлигидан, ўзидек шоирнинг шеърларини ўқимаганидан қаттиқ ранжиди.

— Сиз унақа ёмон ният қилманг, — дея тўнғиллади. — Раззоқ Қўзи ҳали тирик!

— Билмабман, кечирасиз, домла... — деди қиз қизариб.

— Бошқа гапингиз бўлмаса, майли, бораверинг, — деди Қўзиев андишани йиғиштириб.

— Домла... бу... энди шеърларим қачон чиқади?

— Мен сизга чиқади деб ваъда берганим йўқ-ку! — деди Қўзиев жаҳл билан. — Бораверинг, бирор тақризда бериб юборармиз!

Қиз бўлим мудирининг нега бирдан тўнини тескари кийганига тушунмай, хонадан чиқиб кетди. Утириб-ўтириб Қўзиевга алам қилди. «Тавба, «Раззоқ Қўзи нечанчи асрда яшаган?», дедими? «Қачон ўлган ўзи у?», дегани-да бу! Э, нафасингиз ел олсин! Бировга ўлим тилагунча, ўзингга умр тила, нокас! Қиз болаям шунақа андишасиз бўладими? Маданиятсиз-да, маданиятсиз!» У ўзини ҳеч босолмасди. «Турғунованинг олдида шундай дегани чакки бўлди-да! Энди у буни ҳаммага етказди. Уф, ўлар бўлсам ўлиб бўлдим-ку, буларнинг дастидан».

Ҳаммасига тупуриб газет ўқиб ўтирган эди, хонага Асадов бош суқди. Ишлайвериб зериккан-да!

— Муҳаррам опа, почтадан сиз қоқишди, қалам ҳақи келибди, бориб оларкансиз!

Турғунова сизди.

— Қанча экан? — деди Қўзиевнинг жиғига тегуш учун.

— Билмадим, ўттиз олти сўм дедими, ўттиз етти сўмми... Ишқилиб, бориб оларкансиз-да!

Қўзиев ўзини тутиб турулмади:

— Ўттиз олти сўмлик бирон нимангиз чиққанмиди? Мен кўрмабман-ку, — деди ичи ёниб.

— Билмасам.

Қалам ҳақининг қоғози почта орқали келишини Қўзиев яхши билади. Аммо шу тобда: «Асадовга нима учун телефон қилишибди», деб ўйламади. Ичига ўт тушди. Орадан пича ўтиб уни ҳар кўрганда бир саломлашадиган Қосимов бош суқди.

— Матбуот ходимларига алангали салом!

— Салом... келинг...

— Муҳаррамой, эшитдингизми?

— Нимани?

— Ие, эшитмадингизми, боя радиодан «Камалак» да сизни роса макташди-ку. Табриклаймиз энди, жума кун павтор беради, албатта эшитинг!

Турғунова сизди. Кулгисини яшириш учун алланимани баҳона қилиб хонадан чиқди. Аммо Қўзиев адоий тамом бўлди. Шунча тиришиб ишласа-да, унинг мақоласи чиқмайди, уни макташмайди. Қалам ҳақини ҳам тузукроқ юборишмайди. Айримлар уни «ўлик шоир»га чиқаришган. Э, тўйди-ку ҳаммасидан! Жума кун такрор беради, дедими? Қўзиев ўрнидан туриб овознигорни электр улагичдан узиб қўйди. Шунақа бизнинг Қўзиев. Жиғига тегиш учун атайлаб тўқилган латифага лаққа ишониб, ич-этини еб ўтирибди. Ичи ёмон қорай! Кўмирдан ҳам қора! Турғунованинг иши юришишини ҳеч ҳазм қилолмади. Тош ютса ҳам ҳазм қилиши мумкин, лекин Турғуновага пул келгани ёки уни мак-

ташганини сира ҳазм қила олмайди. Унга зарба бериш йўлларини ахтара бошлайди.

— Муҳаррам, пул қаердан келибди? — деди ҳеч ўзини босолмай, Турғунова хонага қайтиб киргач.

— Билмадим, Раззоқ ака. Почтага борсам маълум бўлади-да!

— Менга қаранг, — деди Қўзиев атай бурнининг ўпқондек тешигига ўқлогидек кўрсаткич бармоғини тикиб. — Каттагина нарсангиз чиқувдими?

— Чиқувди, — деди кўнгли ағдарилиб Турғунова ва хонадан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Хуллас, редакция ходимларининг ҳазили Турғуновага қимматга тушди.

* * *

Ҳар қайси ишхонанинг бир сири бўлади. Агар жамоа аҳил бўлса, бу сир ташқарига чиқмайди. Аҳил бўлмаса... унда иш чатоқ.

Ҳар ҳафтанинг биринчи кунда ўтган ҳафтада чоп этилган газет сонларининг муҳокамаси бўлади. Ходимлар ютуқ, хато ва камчиликларни рўй-рост ўртага ташлаб, муҳокама қилишади. Қўзиев ана шу гапларни ён дафтарчасига ёзиб олади. Қайси сон, қайси мақолада мусафҳих хатоси бор, қаерда факт бузилган, қаерда ортиқча мақтов ёки ножоиз танқид кетган, қайси гапда сўзлар алмашиб маъно бузилган, қайси сарлавҳа хато ёзилган, ўша кун ким навбатчилик қилган, мақола муаллифи ким — ҳаммасини ён дафтарчасига туширади. Шу билан бешта дафтарчани тўлдирган. Ким билан ораси бузилса шартта ана шу дафтарчаларни ишга солади. Керак бўлса, юқори ташкилотларга ёзиб юбориши ҳам мумкин. Айни пайтда қалам ҳақи тақсимотининг ҳам етти-саккиз йиллик тарихидан хабардор. Ким қачон, қанча пул олганини аниқ айтиб бера олади. Одам холис, ҳаммада ҳам камчилик бор — жонга теккан эса-да, уни жойидан қимирлатишга уринишмайди. Қўзиевнинг ўзи фақат пенсияга чиққачгина жойи бўшашини гап орасида ҳазиллашиб айтиб кўяди. Жойидан қимирлата олмасликларини жуда яхши билади. Шу боис редакцияга келадиган ижодкор ва жамоатчи мухбирларнинг жиғига тегади, шаштидан туширади. Танилиб қолган, бир-икки тўплами чиққан ижодкорларни эса ёмон кўради, улар билан ётиб олиб олишади. Курк товук ҳам тухумини бунчалик босиб ётмас, аммо Қўзиев тайёр шеър ва ҳикояларни ойлаб «босиб» ётишга қодир. Тенгқурларидан, айрим ёшлардан ортда қолаётганига сира чидаёлмайди. Бу учун ўзи эмас, улар айбдордек, ўч олишга уринади. Уларнинг пули кўп, асарларини пул билан чиқаради, деб ўйлайди. Кўнглига яқин тенгдошларидан: «Ўртага тушинг, кушандасини топинг, рози қиламан», дея илтимос қилган пайти ҳам бўлган.

Хонага котиба кириб Қўзиевни муҳаррир йўқлаётганини айтди. Муҳаррир руҳий касалликлар шифохонаси ҳақида битта яхши мақола тайёрлаш лозимлигини билдирди.

— Мақола шундай чиқсинки, бизда руҳи хаста беморларга қандай ғамхўрлик кўрсатилаётганини ҳамма ҳис қилсин, — деди у.

Қўзиев хонага қайтиб ён дафтарини чўнтагига солди, сўнг палтосини кийди.

— Муҳаррам, мени ким сўраса, жиннихонада денг!

— А? — деди анграйиб Турғунова.

— Психбалнисага кетяпман, мақола ёзишга!

Қўзиев шундай деди-да, гўё жиннихонага мақола ёзиш учун эмас, даволангани кетаётгандек, шарт-шурт юриб чиқиб кетди.

— Илойим кетганинг рост бўлсин! — деди Турғунова Раҳматовга қараб, у чиқиб кетгач.

Раҳматов ҳам энгил нафас олди. Ўтириб-ўтириб мийи-ғида жилмайди.

— Муҳаррам, — деди ниманидир тасаввур қилиб. — Фараз қилинги, Қўзиёни ўша ерда олиб қолишди!

— Оҳ! — деди Турғунова ширин ташганиб. — Арзийди, лекин. Нима, у ердагиларнинг Қўзиёвдан кам жойи бормиди? Тилингизга асал, Баҳри ака!

Улар шундай ният қилаётган пайт Қўзиёв икки лунжини семиз қўйнинг думбасидек шишириб бекатда автобус кутарди. Касалхона шахарнинг адоғида. У марказий автовокзалга келиб, маршрут таксига ўтирди. Бирпасда манзилга етиб борди. Касалхонага яқинлашар экан, шляпасини тўғрилаб, у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди, қоматини тиклаб ўзига улуғвор тус берди. Келиб-кетувчилар кўп чоғи, қоровул унга унчалик эътибор бермади, бош шифокорнинг хонаси қаердалигини қуруққина тушунтирди, холос. Қўзиёв тўғридаги тўрт қаватли бинога қараб юрди. Ичкари фавқулодда тинч, йўлакда ҳеч ким йўқ эди. Хайрон бўлди. Қоровул тушунтирганидек, йўлак адоғидан ўннга бурилди.

Деразадан ташқарига қараб турган бир беморга кўзи тушди.

— Кечирасиз, бир минутга мумкинми? — деди Қўзиёв ўзини бағоят маданиятли тутиб. — Главврачнинг хонаси қайда?

Бемор ўгирилиб кўзларини лўқ қилиб қараб турди-да, кўрсаткич бармоғини букиб: «Бу ёққа ке», дегандек ишора қилди. Қўзиёвнинг юраги «шув» этди. «Бу ер жиннихона-я», деган фикр миясида йилт этди. Бемордан кўзини узмай секингина орқага тисланди.

— Тўхта! — деди бемор важоҳат билан. — Мени алдаб қочиб кетмоқчимсан?

— Йў-йў! — деди Қўзиёв тили калимага келмай. Ичидан эса қиринди ўтди: «Эй, художон-эй, негаям бундан главврачнинг хонасини сўрадим? Бир уриб уйимни куи-дириб юбормасайди!» Қўзиёв вақтни чўзишга интилар. Касалхона хизматчиларидан биронтаси чиқиб қолишига умидвор эди. Аини пайтда тисарилиб-тисарилиб бемордан узоқлашишга ҳаракат қиларди. Бемор ҳам анойи эмас экан, Қўзиёвнинг фирромлигини сезди. Бир сакраб унинг тумшуги тагида пайдо бўлди. Қўзиёвнинг кўзи косасидан чиқиб кетаёзди, жони ҳалқумига келди. Ортига ўгирилиб бир қочиб берди! Бемор ҳам ушлаган жойидан кесадаган хилидан экан. Орқасидан қувди. Қўзиёв йўлак ниҳоясига етиб, ўзини зинага урди. Касалхонага кираётганидаги салобатидан асар ҳам қолмаган эди. Тавба, ширин бўларкан-да жон. Редаксига чиққунча ҳансираб қолар эди. Ҳозир эса... Тўрт-беш зинани бир қилиб тепага кўтарилди-да, иккинчи қаватнинг йўлаги бўйлаб чопди. Бемор ортидан: «Тўхта!», деб қичқирар, қўлида аллақандай ялтироқ нарса бор эди. Эҳтимол, бу пичоқдир, эҳтимол, у Қўзиёв бечорани бўғизламоқчидир, ахир, жиннида эс борми? У ўзининг бўлим мудури эканию шунга орқа қилиб гердайишларини унутди, йўлак бўйлаб жон талвасада қочиб бораркан, «Ёрдам беринглар, ёрдам беринглар, ахир ўлдириб қўяди!», деб қичқирарди. Шу алфозда қичқириб йўлак ниҳоясига етди. Биринчи қаватда ҳеч ким йўқ, эси борда, қочиб бораётиб ҳам мияси ишлайди — ўзини учинчи қаватга урди. Етти-саккиз зинани битта қилиб босиб юқорига ўрларкан, ҳамон жон талвасада ёрдамга чақирарди. Касалхона ходимлари жинниларнинг шовқин-суронига ўрганиб қолишганми, ҳеч ким ёрдамга ошиқмас, умуман, ҳеч зоғ кўринмасди. Учинчи қават йўлаги бўйлаб чопиб бораркан, бирдан Қўзиёвнинг мияси ишлаб кетди, ёдига ўзининг мухбир эканлиги, мухбир бўлганда ҳам бўлим мудури эканлиги тушди.

— Ахир мен мухбирман, заватделман! — деб қич-

қирди. — Газетга ёзгани келувдим, ёрдам беринглар, ҳозир ўлдириб қўяди!

Учинчи қаватнинг йўлаги ҳам тугади. Шу ерда унинг ақли панд берди. Негадир ўзини тўртинчи қават зинасига урди, ҳолбуки, пастга — иккинчи қаватга ҳам қочиши мумкин эди. Сизга ёлғон, Қўзиёвга чин — зинани икки ҳатлашда босиб ўтди. Тарзан бўл-э!

— Барибир тутаман! — дерди бемор ҳансираб. — Барибир тутаман!

Йўлакда битта-иккита бемор, хизматчи кўзга ташланса-да, ҳали нима бўлаётганига тушуниб етмасларидан Қўзиёв уларнинг ёнидан ўқдек учиб ўтиб кетарди. Ниҳоят, тўртинчи қават йўлаги ҳам тугади. Учинчи қаватга тушадиган зинага чиқадаган эшик қулф экан. Бошқа йўл йўқ. Қўзиёв ўзини жон талвасада деразага урмоқчи бўлди. Аммо ўзининг тўртинчи қаватда эканини ҳис қилдию жойида қотди. «Эй, художон-эй, суйган банданни келиб-келиб шу психга рўпара қиласанми? — дея ўйлади. — Нима гуноҳим бор эди? Узимни шу ердан отайми? Уламан-ку, Қўзиёв эси оғиб, ўзини тўртинчи қаватдан ташлаб ўлибди, демайдиларми? Эй, художон, ўзинг мадад бер!» Йўқ, бундай баланддан йиқилиб ўлгандан кўра беморнинг тигига ўзини тутиб бергани маъқул. Ҳарнечук, тирик қолиши ҳам мумкин. Анавилар ҳам ёрдамга келар, ахир. Дарвоқе, ўзини химоя қи-

лиши ҳам мумкин-ку! Ҳеч бўлмаганда оғирми, энгилми жароҳат билан қутулар. Лекин Қўзиев ҳимояга улгурмади. Бемор унинг орқасидан келиб маҳкам қучоқлади.

— Тутдимми? — деди ҳансираб.

Қўзиев кўзларини юмди, тили бўғзига келиб тиқилган эди. Хаёлан оиласи билан видолашди. Беморнинг кучли қўллари уни тобора исканжага оларди.

— Қалай, тутдимми? — деди бемор ҳансираб. Сўнг Қўзиевни қучоғидан бўшатиб, боя у пичоқ деб ўйлаган нарсани берди. — Ма, акун сенинг галинг, акун сен мени қувиб тут!

Қўзиев бақадек қотди-қолди.

— Нега бақраясан, галава? — деди бемор қизишиб. — Акун сенинг галинг, мени тутасан! Хўш, қочайми?

— Қ-қочинг! — деди Қўзиев қўрқа-писа.

— Сен қувсанг қочаман-да, каллаварам, — деди бемор.

«Қувмасанг ҳам балога қоласан бу психдан», деб ўйлади Қўзиев. Сўнг ноилож жиннининг орқасидан чопди. Бемор бир зумда йўлак охирига етиб, паства тушиб кетди. Шундан сўнггина Қўзиев тўхтаб энгил нафас олди. Бу орада икки хизматчи етиб келиб Қўзиевни ўраб олишди. Улар воқеани эшитиб, кула-кула уни бош шифокор хонасига бошлашди.

— Нега куласиз? Беморлар тарбияси билан шуғулланиш керак, синглим! — деди Қўзиев рангига сал қон югуриб. Аммо кўзлари ҳамон олма-кесак терарди. «Жинни қайтиб келса-я! Э, буларга яхши муомала қилиш керак».

— Ҳалиям тарбиялаяпмиз, — деди шаддодроғи.

Мухбир билан ҳазиллашиб бўлмади, газетга қоралаб ёзиши мумкин. Бош шифокор — ўз номи билан бош шифокор! У Қўзиевдан кечирим сўради.

— Бу ерда шунақалар даволанади-да, ўзи! — деди гуноҳ иш қилиб қўйгандек қимтиниб. — Хафа бўлмайсиз-да, ака!

Қўзиев бир пиёла иссиқ чой ичгач, сал ўзига келиб, вазмин, салобатли тусга кирди. Бош шифокорга еб қўйгудек ўқрайиб қаради.

— Касалхонангизда тартиб йўқ, — деди хўмрайиб. — Мени ўрнимда бошқаси бўлганда, билмадим, ҳоли нима кечарди. Яхшиям мен юраги бутун, жисмонан чиққан одамман!

— Тўғри-тўғри, — дея унинг гапини маъқуллади бош шифокор. — Сиздан бошқа одам бўлса юраги ёрилиб ўлиши ҳеч гап эмасди.

Қўзиев яна бир пиёла чой ичгач, касалхонани айлаиб чиқиш ниятидалигини айтди. Бош шифокор Турсунов билан ўринбосари Қаюмов уни олдинга бошлашди. Умуман олганда, ҳаммаси жойида. Деворларда турли шорлар, даъватлар осиглик. Тувакларда турфа хил гуллар. Икки-уч жойда балиқли аквариумларга ҳам кўзи тушгандек бўлди. Қўзиев яна қабулхонани, даволаниш жойларини кўздан кечирди.

— Касалларминан ҳам гаплашсак, — деди Турсунов томон ўгирилиб.

Иккинчи қаватдаги биринчи эшикни чертишди. Хонада икки бемор бўлиб, бири каравотида хаёлга толган, иккинчиси бурчакда тик турганча шифтдан кўзини узмасди. У кирганларга эътибор ҳам бермади.

— Хўш, Азимбой, юлдуз санаб бўлдингизми? — деди унга Турсунов.

— Йўқ, — деди бемор шифтдан кўзини узмай. Сўнг мушкул муаммони ечолмай ҳалакдек, юзини буриштиради. — Ўртоқ дўхтир, сиздан бир нарсани сўрасам майлими?

— Майли.

— Юлдузлар кундузи қаерга йўқолади?

— Уйига кетади-да.

— Нега одамлар кечаси уйига кетади-ю, юлдузлар кундузи кетади? Сабабини биласизми?

— Йўқ.

— Ана, кўрдингизми, миянгиз ишламайди. Мен билан: одамлар бир-бировига минггашиб чиқиб опқўйишидан қўрқиб, юлдузлар кундузи яширинади.

— Каллангизга қойил! — деди Турсунов. Сўнг хаёл суриб ўтирган иккинчи беморни гапга тутди: — Ҳа нималарни ўйлаяпсиз?

Бемор бош шифокорнинг саволига жавоб бермади.

— Дўхтир, бу ким? — деб сўради Қўзиевга ишора қилиб.

— Бу киши редаксиядан, бизни газетга ёзмоқчилар.

— Мухбирми? Мухбирлар ёлғончи бўлади. Супрадек қоғозни ёлғонга тўлдириб сотишади.

— Ундай деманг! Бу киши ҳали сизни газетга мақтаб ёзади-я. Яхшиси, бу ерда қандай яшаётганингизни унга гапириб беринг.

— Яхши яшяпмиз, дориси тузук. Яна бир гап айтмайми? — деди бемор Қўзиевга сирли оҳангда.

— Айтинг!

— Бизани даволайдиган дўхтир бор, Муслимип деган, ўша нуқул метсистирани муччилайди.

Қўзиевнинг кўзлари олайиб кетди. Бароқ қошини чиқариб Турсуновга тикилди. Турсунов: «Булар жинни-ку, оғзига келганини гапираверади-да», дегандек илжайди.

Қўшни хонага киришди. Бу ерда тўрт бемор бир-бирини «от» қилиб миниб, «уруш-уруш» ўйнардди. Кейинги хонага кириб эса Қўзиевнинг капалаги учди, оёқларига титроқ югурди. Хона тўрида боя уни қувган бемор шериклари билан гап сотиб ўтирарди. Қўзиевни кўриб жонланди.

— Ана, ўзи келди! — дея даст ўрнидан турди. — Хўв, тўнка, нега мени қувмадинг? Сен каллаварамни деб иккинчи қаватга орқамга қарамай қочибман-а!

Қўзиевнинг рангида ранг қолмади. Аллақандай жиннидан койиш эшитаётгани алам қилди, айна пайтда дилини қўрқув ҳам чулғади.

— Унақа деманг, бу киши мухбир-а, — деди Турсунов унинг гапига қўшилмай.

— Мухбир бўлса ўзига, галини берсин-да, ие! Ғирромлик кетмайди!

— Ўйлаб гапиринг, уят бўлади.

— Бу каллаварам ғирромлик қилса майли, а? — дея ўксинди бемор. — Галини бермаса қўймайман, барибир бу ердан чиқиб кетолмайди. Мухбир эмиш, бир вақтлар мен мухбирларнинг каттаси эдим. Мен ҳам эдим сенингдек, сен ҳам бўлурсан менингдек!

Турсунов беморни алдашга тушди, Қаюмов эса Қўзиевни аста йўлакка бошлади. Бирпас ўтиб ичкаридан Турсунов ҳам чиқди. Қўзиевнинг рангида ранг қолмаганини кўриб:

— Яна бир-иккита хонага кирайлик? — деди.

Қўзиев «йўқ» ишорасини қилди. Бу ердан газетга ёзгулик яхши факт ололмаслигига аллақачон ақли етган эди. Хайр-хўш қилиб кўчага чиқди. Касалхонадан узоқлашар экан, баҳри-дили очилиб, нафас олиши энгиллашганини ҳис қилди.

* * *

Ориф уйга келганида эшик берк эди. Қўшнидан калитни олиб эшикни очди. Очқаган эмасми, дарров холлодилник сари чопди. Ликода тўртта қайнатилган ту-

хум турарди. «Дадам тушликка келиб кетган, тухумни менга қолдирган», деб ўйлади Ориф. Бирпасда чой дамлади-да, иштаҳа билан овқатлана бошлади. Бир пайт телефон жиринглади. У дадаси қўнғироқ қилаётганини сезд. Дарҳақиқат, телефон дастагидан Қўзиевнинг овози эшитилди:

— Ориф, сенмисан?
— Ҳа, дада, мен.
— Буминан учинчи марта сим қоқишим, нега кечикдинг?

— Кечикканим йўқ, ўзи олти соат ўқидик-да.
— Абет қилдингми?
— Ҳа, қиялман.
— Менга қара, холодилникда тўртта тухум бор, икитасини е, икитасини акангга қўй, хайми?!

Ана холос, Ориф аллақачон тухумнинг учтасини паққос тушириб бўлган эди. Нима деярини билмай боши қотди. Дадасининг шу зикналиги ёмон-да, бир мундай ёзилиб чой ичолмайсан!

— Ҳўв, эшитяпсанми, тухумнинг икитасини акангга қолдир. Яна ҳаммасини еб қўйма, нақ менадан кўрасан! Кечкурун акангдан сўрайман-а! Сора келдимми?

— Йўқ ҳали.
— Келса айт, қийма шўрва қилсин. Камроқ гўшт, икита шалғам, икита сабзи, икки-уч бўлак кади солсин. Ориф, эшитяпсанми, картишка сандиқда. Битта катта картишкани тўғраб солса бўлади. Кечкурун ҳамма айтганимни Сорадан сўраб биламан, тушундинг-а? Онанг келмадимми?

— Йўқ.
— У хумпар онам касал деб ўша ёққа ётиб олади энди. Ҳай, майли, айтган гапларим эсингдан чиқмайдими?

— Чиқмайди, — деди Ориф ижирғаниб ва дастакни жойига қўйди.

Дадаси қизиқ-да! Мухбир одам ҳам шунақа бўлади-ми? Ўзича оилада тартиб ўрнатмоқчи! Баъзан қаттиққўллиги тутиб кетади, гўштсиз овқат қилдиради. Бозорда килоси бир сўм йигирма тийин деб картишкани сандиққа яширади. Ким шундай қилибди? Сандиққа ҳам картишка яширадими одам? Дадаси нуқул онаси билан жанжаллашгани-жанжаллашган, баъзан калтаклашдан ҳам тоймайди. Кейин дадасининг битта халтачаси бор. Ҳар хил газетлардан қирқиб олиниб, авайлаб тахланган мақолалар яшарин унда. Дадаси баъзан кечкурунлари эшикни ичкаридан қулфлаб, «ижод қилади». Ушб қирқимлардан фойдаланиб мақола ёзади. Ишхонадагилар билишмаса керак, ё ҳамма мухбирлар ҳам шундай қилармикин? Уртоқларининг Орифга ҳаваси келади. «Дадаси — мухбир!», эмиш. Орифнинг кўнглидан нима кечаётгани қоронғи уларга.

Шуни хаёл қилиб ўтирган эди, акаси Одил келиб қолди. Ориф тухумнинг биттасини еб қўйганига иқроп бўлиб, буни дадасига айтмаслиқни ундан илтимос қилди. Одил рози бўлди. Орадан ҳеч қанча ўтмай Сора ҳам дарсдан қайтди. Апил-тапил чой ичиб овқатга уннади. Лекин шўрвага шолғом солмади.

— Дадамдан ўласан, — деди Ориф.
— Ишинг бўлмасин!
Соат бешларда телефон яна жиринглади.
— Ориф, сенмисан?
— Йўқ, Одилман.
— Ҳа, Одил, келдингми? Укангга икита тухум қўй дегандим, қўйибдимми?
— Қўйибди.
— Тўғриси айт! У баднафс еб қўйган бўлиши ҳам мумкин, биламан-ку, нафси ёмон!

— Йўқ, дада, икита тухум турган экан, ўзим едим, — деди Одил кескинроқ қилиб.

— Сора овқатни бошладими? Менга қара, унга айт, яна шалғам солишни унутмасин. Одати шунақа ўзи, ҳеч бўлмаса битта каттароғидан солсин!

— Ҳўп.
Дастакдан «ту-ту-ту» деган овоз эшитилгачгина Одил энгил нафас олди. Лекин соат миллиари кечки олтига яқинлашгани сари улар тараддудга тушиб, ҳовлини саранжомлашга тутинишди. Чунки ҳадемай Қўзиев келади-да.

Қўзиев руҳий беморлар касалхонасидан чиққач, тўғри уйига келиб тушлик қилди. Ҳар икки ўғлига икитадан тухум қолдириб ишига жўнади. Касалхонадаги воқеани Турғуновага айтиб маслаҳат сўради. Турғунова унинг гапларини эшитаркан, миқти, хомсемиз Қўзиевнинг кўзлари ола-кула бўлиб, жонҳолатда қочиб бораётганини тасаввур қилди, кулиб юборишдан ўзини аранг тийди.

— Раззоқ ака, муҳаррирга айтинг, у киши тушунадилар, — дея маслаҳат берган бўлди Турғунова ва кулиб юбормаслик учун юзини бурди.

Қўзиев чиқиб кетди. Эшик ёпилиши билан Турғунова портлаб кулиб юборди. Хонага Асадов киргач ҳам у ўзини кулгидан тўхтата олмади.

— Ҳа, «Сабр-тоқат» нишони соҳиби, тинчликми? — деди Асадов ҳазиллашиб.

— Акангиз психболнисага борибди! — деди Турғунова.

— Қайтаришибдимми?

— А?

— Психболнисага қабул қилишмабдимми?

— Э, бечоранинг мазасини қочиришибди.

— Нима бўпти ўзи?

Турғунова ҳикоясини бошлади...

Қўзиев муҳаррирга воқеани айтиб, кўнглини бўшатиб қайтганида уч-тўрт ходим хонани бошига кўтариб хахоларди. У ўзининг устидан қулишаётганини сезд. Турғуновага ўқрайиб қаради: «Сотибсан-да, а?»

Воқеа бирпасда бутун бинони айланиб чиқди. Уч-тўрт киши келиб Қўзиевдан ҳол-аҳвол сўраб кетди. Ишдан қайтгач, кайфияти баттар бузилди.

— Онанг келдимми? — деб сўради Орифдан.

— Йўқ...

— У хумпар онам касал деб ўша ёққа ётиб олади энди! — деди жаҳли чиқиб. — Ҳа, майли, опангга айт, овқатни сузсин!

Сора овқатни сузиб келди. Айтганлари бажарилмаганини кўриб, Қўзиевнинг баттар фиғони фалакка ўрлади. Сора овқатга яна шолғом солмабди.

— Нега айтгани қилмадинг? — деди лаблари пир-пир учиб.

— Дада, мен шалғам емайман, Одилминан Ориф ҳам емайди, нима керак шу?! — деди Сора.

Қизининг бетгачопарлиги Қўзиевнинг жонини ҳалқумига келтирди. Беихтиёр ёдига анави беандиша қиз келди. Тавба, ҳозирги ёшлар бунча одобсиз бўлишмаса?

— Бу уйда мен айтган гап бўлади, тушундингми? Шалғамнинг турган-битгани дори-ку, каллаварам! Ориф, шалғам емайсанми?

— Ейман,— деди нима деярини билмай Ориф.

— Сен-чи, Одил?

— Ейман...

— Эшитдингми, чилтон, иккаласи ҳам шалғам ейдил,— деди Қўзиев.— Ҳе, онанга ўхшамай ўл! Сен эшакни деб ҳар куни бир нервим бузилади! Қачон айтган гапни қиласан, а, қачон?

Сора йиғлаб нариги уйга чиқиб кетди. Одил билан Ориф кўрққанларидан шўрвага қошиқ уришди.

Шу кеча Қўзиев мижжа қоқмади. Юраги безовта бўлди. Бугун ўзи омади юришмади-да. Анави жиннинг қувганини Турғуновага бекор айтибди, энди бир ой устидан кулиб юришади. Тирмизак Сорани қарамай-сизми, митти бошиминан овқатга шалғам солмаганини айтаман. Қиз болаям шунақа бўладими? Узи ишлаб топмаган-да, бели оғримаганининг нон ейишини кўринг. Ё ўттиз олти сўм стипендиясига орқа қиладими? Бир сўм-бир сўмдан яна қайтиб олади-ку! Қайнонасининг хасталигим жонга тегди, лекин! На ўлиб ўлади бу кампир, на соғайиб соғаяди. Ўзиям, жони темирдан экан. Аммо қизига жавоб бермагани яхши эмас-да. Бор, болам, рўзгоринга қара, деб айтмайди. Бу хумпар бўлса, онам касал деб ўша ёққа ётиб олади энди.

Қўзиев шундай хаёллаб қачон кўзи илинганини ҳам билмади. Тушига яна ўша жинни кирибди. Касалхонадан чиқиб бекатга келса, жинни панада кутиб турган экан.

— Хўв, тўнка, фирромлик қилиб қочиб кетмоқчимисан?— дея пўписа қилибди.

Қўзиевнинг юзидан қон қочиб, тиззасига титроқ кирибди.

— Қ... қочаётганим йўқ,— дебди нима деярини билмай.

— Галингни берасанми, йўқми?

— Б... бераман.

— Бўлмаса, мен қочдим. Билиб қўй, агар яна алдасанг, ўзингдан кўр, бир уриб қовоқ миянгни суюлтириб юбораман-а, билдинг?!

— Б... билдим.

Шундай қилиб, жинни қочишга тушибди. Қўзиев ўлганнинг кунидан уни қувибди. Жинни шу қадар эпчиллик билан қочарканки, ҳеч унга етиб бўлмади. У катта йўлдан қочиб бораверибди, Қўзиев уни қуваверибди. Жинни ҳар тўрт юз-беш юз қадамдан сўнг бир тўхтаб нафасини ростлармиш-у, яна қочармиш. Қўзиевнинг тили бир қарич осилиб қолса-да, жиннига етолмабди.

— Бўлди, барибир тутолмайман,— дебди охири ҳансираб.

— Бекор айтибсан, фирромлик кетмайди,— дебди жинни.— Галингни бермай кўр, қани, нима қиламан сен тўнкани!

Шу тариқа улар шаҳар марказига келиб қолишибди. Светофорга ҳам, мелисанинг ҳуштагига ҳам эйтибор қилмай кетаверишибди. Битта-яримта таңишлар кўриб қолмасин, деб Қўзиевнинг ичини ит тирнармиш-у, аммо жиннидан кўрққанидан тўхтамай чопармиш. Жинни — жинни-да, хилватроқдан қочса бўлади-ку. Қўзиевни машина уриб кетишига салгина қолди. Худонинг ўзи бир асради-я, худонинг ўзи бир асради!

Ҳар нарсаиям охири бўлади. Серкатнов йўлда икки кишининг қувлашмачоқ ўйнаётгани автоинспексия ходимларини сергаклантирди. Эфир орқали бир-бирига хабар қилишиб, нотаниш касларни қўлга олишга киришибди ва зумда жинни билан Қўзиевни қўлга олишди.

— Нима гап, граждандлар?— деди мелисалардан бери.

— Уртоқ начайлик, бу тўнка мени қувиб тутиши ке-

рак, галини беряпти!— деди жинни ҳансираб.

Мелиса унинг уст-бошига қараб касалхонадан қочганига ишонч ҳосил қилди.

— Қайси касалхонадан қочдингизлар?

Қўзиев дарров ўзини ўнглаб бир қадам олдинга чиқди.

— Уртоқ мелиса, мен мухбирман, заватделман!

— Мухбир бўлсангиз, йўлда нега чопиб юрибсиз?

— Мен мухбирман,— дея тушунтира бошлади Қўзиев.— Мақола ёзиш учун жиннихонага борувдим. Биринчи учратган одамим шу бўлди...

Мелиса унинг гапини эшитишни ҳам истамади, Қўзиевни жинни деб хаёллади.

— Кийимларни қаердан олдинг? Жинни бўлсанг ҳам миянг ишлабди, лекин. Барибир бизни лақиллатолмайсан!

— Ахир мен мухбирман, заватделман!

Орага иккинчи мелиса тушди:

— Ҳа, ҳа, биламиз мухбирлигингизни!— деди истеҳзоли кулиб у.— Ҳозир ана булар уйингизга элтиб кўйишади!

Қўзиев уларнинг ниятини тушунди.

— Ахир мен заватделман!

— Биламиз, биламиз, сиз редакторсиз!

Биров ҳеч ким Қўзиевга қулоқ солай демабди. Чўнтагига қўл солса, редакция гувоҳномаси ҳам йўқ. «Заватдел»ни танимайдиган автоинспексия ходимларини ичда бўралаб сўкибди: «Ҳали кўрсатиб қўяман сенларга!» Мелисалар аллақандай усти ёпиқ машинани тўхтатишибди.

— Ахир мен мухбирман, заватдел Қўзиев бўламан, маданият бўлимида ишлайман, шоирман, ишонмасангиз редакцияга кўнғироқ қилиб сўранг,— дебди тихирлик қилиб Қўзиев. Лекин ҳеч ким унинг гапига қулоқ солмабди.

— Бечора, шундай одам эсдан оғибди-я,— дебди йиғилганлардан бири афсус билан. Машина юриб кетгач эса тарқалишди.

— Ҳаммасига сен сабабчисан!— дея унга ташланибди машина ичда ҳалиги жинни.— Сен каллаварамга кўрсатиб қўяман!

Қўзиев дод солиб ўз овозидан ўзи уйғониб кетди. Ҳайрият, туши экан. Қаердан ҳам кеча жиннихонага борди? Уша жиннининг башараси ҳеч кўз ўнгидан кетмади-кетмади-да! Эрталабга довр мижжа қоқмай чиқди...

Чоршанба кун эрталаб Турғунова хонага кирса, Раҳматов аллақачон келиб суратларни кўздан кечираётган экан. Саломлашиб жойига бориб ўтирди. Хонага масъул котиб Эрдонов кириб, Раҳматов билан суратлар хусусида гаплашди.

— Акангиз йўқ-ку,— деди сўнг кўзойнагини тўғрилаб.

— Йўқладингиз, ҳозир келади!— деди жилмайиб Турғунова.— Дарров соғинасиз-да!

— Гап соғинганда эмас,— дея қўлини бурнига олиб борди Эрдонов Қўзиевга тақлидан.

— Э, боринг-э, чиқинг!

— Бечора, ишқилиб кеча юраги ёрилиб кетмаган бўлсин-да!— деди Эрдонов чиқа туриб.

— Нима гап?— деб сўради Раҳматов.

У ярим штатда ишлайди, тушгача ишини битириб жўнайди. Шу боис кечаги воқеани эшитмаган эди. Турғунова ҳикояни бошлади...

Қўзиев хонага кирганида Раҳматов хандон отиб куларди. Қўзиевни кўрдию кулгисини яширди. Бу «заватдел»га ўлганнинг устига чиқиб тепгайдек таъсир қилди.

— Ҳа, кулаверинг,— деди жаҳли чиқиб.— Бировларнинг устидан кулишга устасиз!

— Ие, Раззоқ ака, чап ёнингизминан турдингизми, нима бало?!

Қўзиев аввалдан Раҳматовни ёмон кўради. Ғийбатчи деб ўйлайди. Илгари дам олиш кунлари пахта теримига чиқишарди. Фалокат босиб бир гал Қўзиев Раҳматовнинг машинасига ўтирса бўладими!

— Раззоқ ака, мени пахтаминиям тортиринг, унгача калҳўз марказидан бензин олиб келаман,— деди Раҳматов тушдан сўнг.

Ҳамма пахтасини тортириб, машиналарга ўтириб жўнади. Қўзиев билан Асадов қолишди, холос. Аммо бензинга кетган Раҳматовдан ҳеч дарак йўқ эди. Кутариб кўзлари толди Қўзиев бечоранинг. Асадовнинг парвойи фалак, тут салқинида газет ўқиб ўтираверди. «Дунёни сув босса тўпигига чиқмайди-я,— деб ўйлади Қўзиев.— Одам ҳам шунақа феъли кенг бўладими?» Унинг борган сари жиғибийрони чиқарди. Қайтага, боя-у машиналардан бирига ўтириб жўнаса бўларкан. Раҳматовнинг машинаси бузилиб қолган, чамаси. Энди у қачон тузатадию қачон келади, Қўзиев қачон уйига боради! Табиатан бетоқат эмасми, борган сари асабийлашди, бошида оғриқ турди. Ниҳоят, узоқдан Раҳматовнинг қизил «Жигули»си кўрингандай бўлди. Қўзиев суюниб кетди.

— Келяпти, Ихтиёр!— деди қўлларини ишқаб.— Ҳайрият-э! Бузилиб қолган-да, бўлмаса кевинмасди-ку! Қўзиев жуда зериккан экан, шундай сечиндики, асти қўяверасиз. Атрофга қараб ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, кенг йўлда ёш боладек сакраб-сакраб муқом қилди.

— Баҳри келди, Баҳри келди, воҳай бола-а! Уйга кетамиз, уйга кетамиз, воҳай бола-а!— дея баралла овозда куйлаб, ўйнайверди.

Машина тезлигини пасайтириб сигнал берди. Бунга сари Қўзиев ашулани авжига чиқарди.

— Овозингдан Раззоқ айлансин, воҳай бола-а! Ихтиёржон, туринг кетдик, воҳай бола-а!

Қўзиев минг муқому нағма билан машинага яқинлашди. Бундай қараса, рулда етти ёт бегона одам бақрайиб ўтирибди.

— Ие, Раҳматов қани?— деди у ҳайратдан ёқа ушлаб.

— Қайси Раҳматов?

— Баҳри-да, шу мошиннинг эгаси?

— Билмайман, ака, бу мошиннинг эгаси менман! Бирдан Қўзиев ўзининг адашганини сезди. Сездю сувга бўккан бўлка нондек қовоқлари осилиб тушди...

Шу воқеани ҳам Раҳматов билан Асадов ҳаммага дўм-бира қилишган. Ҳозир ҳам ўтиришларда Раҳматов аския қилади. «Ҳе, ўргилдим сендақа аскиячидан! Игнани аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур-да!», деб қўйди Қўзиев ичида.

Раҳматовнинг ҳозирги гапи ҳам Қўзиевнинг жонжонидан ўтиб кетди. «Чап ёнингизминан турдингизми, нима бало?», эмиш! «Чап ёнимминан турамани, ўнг ёнимминани, сени нима ишинг бор, сволитч? Вей, умуман, ухлайманми, ухламайманми, турамани, турмайманми, нима ишинг бор, нокас?! Нима қиласан бировнинг ошига бурнингни суқиб?» Қўзиев беихтиёр чап кўкрагини ушлаб қўйди. Кейин ичидагини сиртига чиқарди:

— Хўш, чап ёнимминан турган бўлсам нима бўпти?— деди кўзларини чақчайтириб.

Раҳматов унга ҳайрон тикилди.

— Хўп, бўлди, қўйинг энди!

— Йўқ, қўймайман, мен сизга бировнинг устидан кулишни кўрсатиб қўяман!

— Нима қиласиз?

— Ушанда кўрасиз,— деди Қўзиев. Лекин нима қилишини ўзи ҳам билмасди.

— Ие, зўр-ку бу!

— Шунақа, бундан кейин ўйлаброқ гапиринг! Яна ҳолингизга маймунлар йиғламасин!

Унинг бу гапи Раҳматовга қаттиқ таъсир қилди.

— Нима бало, кеча у ёқдан... а, ўрганиб келдингизми?— дея узиб олди.

Қўзиев даст ўрнидан турди.

— Хўв, оғзингга қараб гапир!— деди.— Ёмон бўлади лекин, бола!

Турғунова кўрққанидан чопиб йўлакка чиқди ва ҳодимларни ёрдамга чақирди. Кўпчилик «ҳай-ҳай»лаб уларни ажратиб қўйишди.

— Мен бу одамминан ишламайман! Бу кабинетдан қуритаман!— деди Қўзиев титраб-қақшаб.— Ҳозир муҳаррирга кираман!

— Э, ундан юқорига кирмайсанми!..

Қўзиев чиндан ҳам муҳаррир ҳузурига кириб кетди. У ерда нима гап бўлгани ёлғиз Қўзиев билан муҳаррирга маълум. Муҳаррир Раҳматовдан воқеани бир-икки суриштирди-ю, индамай қўйди. Бу Қўзиевга алам қилди. У Раҳматовнинг «шаккоклиги»ни ҳеч кечира олмасди. Ёқалашиб кетишди-я. Ҳалиям ходимлар ажратиб қўйишди. Бўлмаса Раҳматов Қўзиевни бир ёқлик қилиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас эди. «Девдай кучи бор экан-а. Мен галава Одил боксга қатнашаман, деса, койиб юрибман!— деб қўйди ичида.— Борсин, мана мунақада фойдаси тегади». Қўзиев Раҳматовга тегизиб Турғуновага маслаҳат солди:

— Муҳаррам, шу, Одил ўзи боксга қатнашарди, каратегаям бораман, деб гаранг қияпти. Рухсат берайми, а?

— Мен қайдан билай!— деди Турғунова энсаси қоғтиб.

— Мен-ку рухсат бераман-а, лекин кўча-кўйда биронтасини уриб майиб қилиб қўямасин, деб кўрқаман-да! Ҳай, майли, борсин, бир куни асқотар!

Раҳматов бу одам билан тортишиб обрў топмаслигини сезиб, хонадан чиқди.

— Муҳаррам, бу Баҳри кўп ёмон одам-да,— деди Қўзиев.— Сиз яна унинг ғиди-бидисига ишониб юрманг!

Турғунова эътибор бермай ишини қилаверди. Қўзиев унинг суҳбатга майли йўқлигини сезиб бўлак индамади. Бугунги газетларни варақлади. Номига кўз югуртириб чиқди. Уқигиси келмади. Қўли ҳам ишга бормади. Кейин: «Мен сув олиб келай», дея челақни кўтариб паства тушди. Уйи ишхонага яқин эмасми, челақни қоровулхонада қолдириб уйига кетди. Хотини ҳали ҳам келмаган экан. «Ухумлар онам касал деб ўша ёққа ётиб олади энди», деди баттар фиғони чиқиб. Хоналарни бир-бир кўздан кечирди. Ҳамма жой саранжом-саришта. «Сора қизим қўлли-оёқли, чаққонгина, лекин шалғамни ёқтирмагани чатоқда,— деб ўйлади.— Узим ҳам шалғамни ёқтирмайман, лекин мажбур ейман. Картошканин гўшт еяверсанг, пул чидарканми? Ҳа, майли, ҳали ўрганиб кетади». Уйда ҳам нима қиларини билмади. Яна ишхонага йўл олди. Қоровулхонада қолдирган челақни сувга тўлдириб юқорига чиқди. Хонага кирса, йигирма тўрт-йигирма беш ёшлардаги бир йигит ўтирибди. У даст ўрнидан туриб, унга қимтинибгина салом берди. «Буям шоирлик даъво қилиб келган,— дея кўнглидан ўтказди Қўзиев.— Уффф, ўлар бўлсам ўлиб бўлдим бу шоирлар дастидан».

— Ҳа, ука?— деди қовоғини осилтириб.

— Қўзиев сиз бўласизми?

— Ҳа,
— Ҳалиги... иккигагина шеър олиб келувдим.
— Хатлар бўлимига ташлаб кетинг, рўйхатга олиб бизга ўтказишади, ўқиймиз.
— Аввал ҳам бир-икки марта хатлар бўлимига шеър бериб кетувдим,— деди йигит.— Почтаминанам юборувдим. Ҳеч жавоб бўлмади.
— Памилиянгиз нима?
— Қурбонов Каримжон.

Қўзиёв қўлёмалар орасидан Қурбоновнинг шеърларини топди.

— Мана, турибди, уларниям қолдириб кетинг, жавобини ёзиб юборамиз.

— Кечирасиз, ҳозир ўқиб беролмайсизми?— деди йигит минг истиҳола билан.— Ҳеч бировдан маслаҳат эшитганим йўқ, камчиликлари бўлса...

Шу тобда Қўзиёвнинг юрагига шеър сиғармиди?

— Ука, бу ер сизга Ёзувчилар уюшмаси эмас маслаҳат берадиган,— деди жаҳли чиққанини яширмай.— Бу ер редакция! Сизга ўхшаган ҳаваскорларнинг ҳар бирига маслаҳат бераверса, редакция ходимларининг бошқа иш қилишга вақти қоладими? Сиз ҳам тушуинг-да! Ёзма равишда жавоб юборамиз, деялман-ку!

— Кечирасиз...— деди йигит қизариб.— Жавобини қачон кутай?

— Қачон улгурсак!— дея чўрт кесди Қўзиёв.

Йигит хайралиб чиқиб кетди. Қўзиёвнинг кайфияти баттар бузилди.

— Падарига лаънат! Бу дунёда ҳамма шоир, ҳамма ёзувчи!— деди жигибийрони чиқиб.— Э, безор бўлиб кетдим-э, ишидан ҳам, шу бўлимидан ҳам-э!

* * *

Фелетон бўлими ходими Исроилов жума куни маданият бўлимига кирган эди.

— Устоз, Тошкентга кетяпман. Шеър-пеър бўлса беринг, редакцияларга элтай,— деди у.

— Қачон кетасиз?— деди Қўзиёв жонланиб.

— Душанба куни биринчи рейсминан учаман.

— Э, афсус, шуни сал олдинроқ айтганингизда бир-иккита янги ғазал ёзиб берардим,— деди Қўзиёв афсуснамо.

— Ёзинг, душанбагача ҳали вақт бор.

— Э, шанба-якшанба шеър ёзиб бўладими?— деди қовоғи осилиб Қўзиёв.

Шанба-якшанба кунлари ҳашарчиларни қаердан топади у шўрлик?

Исроилов атай Қўзиёвга пишанг берди:

— Қизиқсиз-а, Раззоқ ака, шоир деган номингиз бор, икки-учта ғазал сизга нима деган гап, бир ўтиришда ёзиб ташлайсиз! Тошқанда сизни тан олишади-ю, ҳали-ку бу Бухоро! Ўзи бу ердагилар сизнинг қадрингизга етишмайди!

Қўзиёвнинг кўзига Исроилов худодай кўриниб кетди.

— Ёзишга-ку ёзаман-а,— деди гўё камтарлик қилиб.— Э, қўйинг шу сафар, келгуси боргунингизгача бир туркум ёзиб қўяман!

— Қизиқсиз-да, Раззоқ ака,— деди Исроилов баттар ўт ташлаб.— Редакциядагилар сизни сўрашади, Қўзиёв яхши юрибдиларми, бизга бирон нима бериб юбормадиларми, дейишади. Шунда мен нима дейман? Ҳеч бўлмаса эски ғазаллардан тўрт-бештасини беринг!

Қўзиёв Исроиловни астойдил гапиряпти, деб ўйлаб суюнди.

Илгари шу болани унча ёқтирмасди. Урнимни мўлжаллаб юрибди, деб шунга яраша муомала қиларди. Аммо жума кунги муомаласи мойдек ёқиб тушди.

Шартта уйига борди-да, етти-саккизта ғазал саралади. Ишхонада машинкалатиб Исроиловнинг қўлига тутди. У аввал ҳам уч-тўрт марта газетага жўнатиб кўрган эса-да, бу сафар негадир уларнинг эълон қилинишига астойдил ишонди.

— Жалолжон, сизга бир гап айтсам хафа бўлмайсизми?— деди охирида ўйлаб.

— Йўқ.

— Мен ўзим дангалчи одамман. Гапнинг пўскалласини айтаман. Нима қилсангиз ҳам шу ғазаллардан икки-учтасини ўтказиб келинг. Буёғига мен қарздор. Рози қилишдан қочмайман, биласиз, принципал одамман. Ё рестаран-пестаранга кириш лозим бўлиб қолса... бирон нима берайми, а?— Қўзиёв чўнтагини титкилади.

— Қизиқсиз,— деди Исроилов ранжиганнамо.— Аввал ғазаллар чиқсин, ювиш бўлса қочмас.

Қўзиёвнинг кўнгли тоғдек кўтарилди. «Мард йигит экан,— деб ўйлади.— Мен каллаварам нима хаёлларга бориб юрибман-а».

Бугун тушдан сўнг Исроилов ишга чиқди. Қўзиёвнинг ичини ит тирнаб, юраги орзиқаверди. Ғазалларни қабул қилишдимани, йўқми? Қурмағур Исроилов келиб тезроқ жавобини айтса-ку бўлади. Ўзи унинг хонасига кириб бораё деса, ғурури йўл қўймайди. Ўлиб турган экан, деб ўйлаши мумкин. Қўзиёв ўзини чалғитиш учун уйига кўнғироқ қилди.

— Ориф, сенмисан? Дарсдан келдингми?

— Ҳа.

— Абет қилдингми?

— Қиляпман.

— Менга қара, яна холодилникдаги сливични маслани ҳаммасини еб қўйма, эрталабга қолдир, хайми?

— Ҳўп.

— Онанг келдими?

— Йўқ.

— У хумпар онам касал деб ўша ёққа ётиб олади энди,— деди Қўзиёв жаҳл билан.— Ҳай, майли, Сорага айт, яна бугунам овқатга шалғам солмай ўтирмасин!

— Нима пиширсин, дада?

— Нима пиширса пиширсин, ишқилиб, шалғам солсин, хайми? Мен сим қоқиб хабарлашиб тураман!..

Қизиқ, нега Исроилов бу ёққа кирмаяпти? Ё, Қўзиёвнинг ғазаллари ўтмаган бўлса, ўзини олиб қочаяптими? Йўғ-э, ўзи айтди-ку, Тошқанга борса у ердагилар суриштирармиш-ку! Қўзиёв яхши юрибдимми, дермиш-ку! Тошқандагилар ҳам билади кимнинг қандайлигини. Қўзиёвнинг ўрни борки, суриштиришади. Ўзи бу ердагилар унинг қадрини билишмайди. Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деб шуни айтадилар-да. Бўлмаса, Қўзиёвдек ҳам мухбир, ҳам шоир одамни бошга кўтарса арзийди. Булар бўлса... Шундай одамнинг устидан кулишгани-кулишган. Неча марта ишдан бўшатмоқчи ҳам бўлишди, лекин барибир уддалай олишмади. Ҳайрият, ўша ён дафтарчалар бор экан, йўқса аҳволи вой эди. Исроилов нега бу ёққа кирмаяпти-а?

Қўзиёв хаёлга толиб ўтириб-ўтириб, бирдан эсига нимадир тушди-да, телефон дастагини қўлига олди.

— Алё, Ориф сенмисан?

— Ҳа.

— Одилминан Сора келдими?

— Йўқ ҳали.

— Менга қара, боя айтаман деб эсимдан чиқибди. Одил келса сливични маслани еб қўймасин, эрталабга экан де, хайми? Ўзинг ҳаммасини еб қўймадингми, ишқилиб?

— Йўқ.

— Акангнинг қулоғига яхшилаб қуй, бўлмаса у оч-

кўз ҳаммасини паққос туширади. Сандиққа қулфлаб қўяй десам, иссиқ, эриб кетади. Шунга холодильникка қўйганман. Эсингдан чиқмайдими?

— Йўқ.

— Узинг нима қилиб ўтирибсан?

— Телевизор кўряпман.

— Буз энди шу телевизорниям! Хўв, каллаварам, дарров ўчир-да, дарсингни тайёрла! Чироқ ҳам ёқуғлидир?

— Йўқ...

— Ҳа, яхши, мен яна хабарлашарман, — деди Қўзиев.

Шу Ориф ўғли нобоп чиқди-да. Куппа-кундуз кунни чироқ ёқиб ўтиради. Телевизор кўришу магнитофон эшитишдан бўшамайди. Уйламайдики, буларнинг ҳаммаси пул! Бели оғримаганнинг нон ейишини кўринг экан-да! Бўлмаса қанча тушунтиради, вой, парвойига келмайди-ей! Кунда бир соат-ярим соат телевизор кўрсат бўлди-да. Асли телевизорни дарсхонасига қулфлаб қўйса бўларкан. Бугун борадию энг аввало шу ишни қилади.

Хонага Турғунова кириб Қўзиев хаёлдан чалғиди. Утириб-ўтириб:

— Жалол Тошкентдан келибдими? — деб гап қотди унга.

— Ҳа.

Исроилов ҳам қизиқ, айтадиган гапини тез келиб айтмайдими? Эй, художон-эй, ишқилиб, ўзинг мадад бер-да! Ол, кулим, деб уч-тўртта ғазали ўтган бўлса-ку, ошиги олчи бўларди-я! Кеча жиннихонага боргани, бугун Раҳматовминан жанжаллашгани бир ён бўларди-ю, ғазаллари бир ён бўларди. Бировнинг устидан кулиш ана бунақа бўлади, деб айтарди Раҳматовга. Ижодим жумхурият матбуотида эълон қилинапти-ю, бу ерда устимдан куласизлар, дерди бошқаларга. Йўқ, ҳеч кимга ҳеч нима демасди; камтарроқ бўлгани маъқул. Камтарга камол, манманга завол, дейдилар. Яхши отга бир қамчи, ўзлари тушуниб олишар. Тушунмасалар ҳам садкаи сар! Қизиқ, Қўзиев бир нимага тушунмайди. Нега бошқаларнинг шеъри қўзиқоринга ўхшаб потраб чиқаверади-ю, унинг иши ҳеч юришмайди? Шу Исроиловни олиб кўрайлик. Ҳали ўттизга кирмай қанча нарса ёзди. Кичкина бўлса ҳам китоби чиқди. Узи ориққина, жуссасизгина йигит бўлса! Тавба, гавдага қарамас экан-да! Ё бирон суюнган тоғи борми-кан? Бўлиши мумкин. Шу боланинг қадами кутлуғ лекин, ана кўрасиз, Қўзиевнинг ҳам ғазаллари ўтган. Исроилов ўтказади. Ҳа, бу бола ҳар нарсага қодир. Ғазалларини ўқиб кўриб жилмайди. «Доим муҳаббат ҳақида ёзасиз-да, устоз», деди ҳазиллашиб. Шундай мияси бутун йигит устоз деб тургач, кичкина одам эмас-да, у! Кимлигини Жалол яхши билади, биладики, патхалимлик қилади-да! Бўлмаса унинг ғазаллариминан неча пуллик иши бор? Ҳамма иши яхши-ю, жавобини тез айтмагани чатоқ-да. Ҳа, майли, атайлаб куттиряпти, сюрприз қилмоқчидир-да. Тушмагур Жалол, бало бу бола, бало!

Қўзиев гўё узоқ ишлагандек уф тортиб деди:

— Муҳаррам, бир чой ичмаймизми?

— Ҳозир тушлик қилиб келдик-ку, Раззоқ ака, — деди Турғунова Қўзиев билан бир чойнакдан чой ичгиси келмай.

— Чойни қорин тўйгандан кейин ичадилар-да! — деди Қўзиев ўзини ибратли гап айтаётгандек тутиб. — Ё гапим нотўғрими?

— Тўғри...

Қўзиев электр човгумга сув қўйди. Қайнагунга қадар чойнак-пиёлаларни чайди, ғоғоз билан ич-ташини яхши-

лаб артди. Узини нозикдид қилиб кўрсатиш учун:

— Чойнак-пиёлани тоза тутган яхши-да, Муҳаррам? — деди.

— Секин айтасизми, — деди Турғунова энсаси қотиб. Қўзиев чой дамламасидан Исроилов хонага бош суқди. Кайфияти соз, лабида табассум:

— Матбуот ходимларига алангали салом! — деди.

— Э, э, Жалолжон, бормисиз, с приездом! — деди Қўзиев кайфияти кўтарилиб. «Ҳа, ғазалларим ўтган!» — Киринг, Жалолжон, чой дамляпман!

— Саломалейкум! — деди Исроилов Қўзиев билан қўл қисишиб кўришаркан. — Қандайсиз, ҳорманг, устоз!

— Раҳмат, бор бўлинг! Узингиз қандайсиз, яхши бориб келдингизми?

— Э, зўр бўлди! Тошкандан салом! — деди Исроилов ҳамон ўша қувноқлик билан. Кейин Турғуновага қараб кўз қисиб қўйди. Унинг бир шумликни бошлаш нияти борлигини Турғунова сездди. «Нега ҳаммаларингиз шу шўрликка ўчакишасиз?», дегандек қаради. Исроилов бунга парво қилмади. Қўзиев эса менга Тошкентдан салом айтиб юборишибди, дегандек гердайиб ўтирарди. Ким салом айтгани билан қизиқиш унинг хаёлига ҳам келмади.

— Муҳаррам опа, «Саодат»га шеър ваъда қилган экансиз, планга киритишибди, шу ҳафтадан қолдирмай жўнатаркансиз, — деди Исроилов. Кейин билдирмай

Кўзиевга нигоҳ ташлади. Кўзиевнинг ранги оқариб, лаблари пир-пир уча бошлаган эди.

— Табриклаймиз, табриклаймиз! — деди у гап оҳангидаги истеҳзони яширишга уриниб. Сўнг ўзини тутолмай сўради: — Жалолжон, бизнинг ғазаллар нима бўлди?

— «Гулистон» дагиларга ўқиттирдим. Иккитасини танлашди. Фақат сал ишланадиган жойи бор экан, ўзимиз тўғрилаймиз, дейишди.

Оҳ, Кўзиевнинг яшнаб кетганини кўрсангиз! Кўллари ўз-ўзидан букилиб, Исроиловга таъзим қилишига оз қолди. Сўнг жангда ғолиб чиққан хўроздек кўкрагини кериб, Турғуновага нописанд қараб қўйди. Ҳа, қалайсиз энди? Сенлар одамнинг қадрини биласанларми? «Саодат» да шеър чиқармиш, шунга шунчами? Мана, уникиям «Гулистон» да чиқаяпти, мақтанмаяпти-ку сенга нокас? Хайрият, Жалолжон бор. Шу болани бир рози қилади, чўнтагига пул-мул тикади ё кабоб олиб беради.

Бирпасда Кўзиевнинг пуфак мисол шишганини кўриб, Турғунованинг кулгиси қистади.

— Яна нима гаплар, Жалолжон? — деди Кўзиев севинчини яширмай.

— Яхши гаплар кўп, Раззоқ ака, — деди Исроилов кулиб. — Кейинги пайт байроқ Бухорода кетди!

Кўзиев сергакланди.

— Байроқ, дейсизми?

— Ёш шоирларимизни айтаман, жондорлик Юсуф Тожини танирсиз?

— Танийман.

— Ҳалим Зулунни-чи?

— Танийман, хўш, нима бўпти?

— Узи жондорликлар ҳам кейинги пайтда зўр кетишди-да, Раззоқ ака. Иккаласи кўшилиб битта китоб чиқарибди. «Жондор наволари» деган. Сигналнисини опкелдим, каттагина китоб.

Кўзиевнинг ранг-қути ўчди. Оғзидаги ошини бировларга олдириб юрган мишиқилар китоб чиқарса-я! Ё, тавба, бу қандай замон бўлди?

— Қандай қилиб чиқарибди? — деди ўзини тутиб туролмай. — Ахир уларнинг шеърларини мен таҳрир қилиб берардим-ку!

— Билмадим, Раззоқ ака, менам шунисига ҳайронман, кошки кичкина китоб бўлса, бунга озмунча қоғоз кетганми? — дея баттар ўт ташлади Исроилов. — Мана шунақалар қоғозни исроф қилади-да! Мана шунақалар сизга ўхшаган зўр шоирларнинг йўлига ғов бўлади-да!

— Тўғри, — деб унинг гапини маъқуллади Кўзиев қалт-қалт титраб. — Узи икковиям ғирт саводсиз, ғирт ғўр бола!

— Шунга айтаман-да, қўй оғзидан чўп олмагандек бўлиб юришади-ю, ишини битиришади булар. Ёмон пухта-ей, ёмон пухта! Бухорога ажратилган қоғозни шулар эгаллайди-да!

— Э, паъдарига лаънат бу ифлосларнинг, безор бўлиб кетдим-э! — деди Кўзиев ўрнидан туриб у ёқ-бу ёққа юраркан.

Исроиловнинг пинак бузмай шунча гапни тўқиганига Турғунова қойил қолди. Узини кулгидан тўхтатолмай, ташқарига отилди.

— Кўрдингизми, биров ўламан деса, бу киши кулади-лар, — деди Кўзиев фиғони ошиб. — Билсангиз, аслида буям ўшаларнинг шериги!

— Тўғри, — деб унинг гапини маъқуллади Исроилов. Сўнг охириги ҳунарини кўрсатди: — Раззоқ ака, акун яна бир гап!

— Қанақа гап?

— Хафа бўлмайсиз-у, ғазалларингизни биронта редаксия олмади.

Кўзиев қотди-қолди, унинг учун бундан ёмон кўргулик йўқ эди. Шу тобда Исроилов кўзига гўнгдек кўриниб кетди.

— Нега олмайди? — деди юзидан қон қочиб. — Ҳозиргина бошқа гап айтувдингиз-ку?

— Ҳа, энди дўст бор, душман бор, Турғунованинг ёнида изза бўлманг, дедим-да, ака. «Олиб боринг, булар ғазал эмас, — дейди биттаси. — Бу Раззоқ Кўзи деганингизнинг адабиётдан хабари борми ўзи?», дейди. Жаҳлми чиқиб кетди. «Хўв, — дедим тик боқиб. — Шу ғазални олмадинг, ука, кўр бўласан», дедим-да, шартта хонасидан чиқиб кетдим. Мана, ака, ғазалларингиз, биздан ҳеч гина йўқ!

Исроилов шундай деб стол устига бир даста қоғозни ташлади. Кўзиев шалвираб ўтириб қолди. «Дод, бу дунёнинг дастидан дод! Ёмонларнинг дастидан дод! Бу дунёда ҳамма ёлғончи, ҳамма фирибгар!», деб ўйлади.

— Биздан гина йўқ, ака, қўлимиздан келганини қилдик, — деди Исроилов хонадан чиқаркан. Кейин тўғри машбурога бориб, Турғуновани имлади: — Ақангиздан хабар олинг, яна бирон гап бўлиб қолмасин!

Кўзиев сира бундай аҳволга тушмаган эди. Икки кунлик машмаша, айниқса жиннининг қувгани уни толиқтирди. Устига устак, ишхонадагиларга кулги бўлди. Хотинини айтмайсизми, онам касал деб уйга келмай қўйди. Қизи Сора бетгачопарлик қилди, шўрвага шолғом солишдан бош тортди. Тушида яна ўша жиннини кўрди, шу кеча ухламади, ҳисоб. Эрталаб Раҳматовнинг қиқир-қиқари жон-жонидан ўтиб кетди. Энди бу можаро... Турғунованинг шеърлари «Саодат» да босилармиш! Ҳе, шеър ёзмай ҳар бало бўлгур! Ҳаммадан ҳам Юсуф Тожиминан Ҳалим Зулуннинг китоби чиққани унинг тинчини бузди. Хўш, нега уларнинг шеърлари чоп этилади-ю, Кўзиевники чоп этилмайди? Нима, уларнинг бошида шох борми? Юсуф Тожиминан ким бўлибдики, унинг китоби нашр этилса! Ахир, шеърларини ўқитиб, Кўзиевдан маслаҳат олишга интиқ бир кимсанинг китоби чиқса-ю, Кўзиевнинг ғазалларини қайтаришса, алам қилмайдимиз? Тагин: «Раззоқ Кўзи деганингизнинг адабиётдан хабари борми ўзи?», эмиш. Адабиётдан хабари бўлмаса, ўн уч йилдан буён маданият бўлимини бошқарармиди, нокас? Шуларни ўйлаб миясига қон қуйилишига сал қолди. Йўқ, бундай қолдириб бўлмайди, нима бўлса ҳам бир иложини қилиш керак! Кўзиевнинг ичини ит кемира бошлади, мияси ари уясидек ғувиллади, юраги санчди. Тиззалари титраб, пешонасидан тер қуйилиб, курсига беҳол ўтириб қолди...

Турғунова хонага кирганида Кўзиев чап кўкрагини чангаллаб, кўзларини юмганча курсида қийшайиб ўтирар, ранги бир аҳволда эди.

— Ие, Раззоқ ака, нима бўлди? — деди Турғунова кўрқиб.

Кўзиев аранг кўзини очди.

— Юрак... — деди секингина. — Юрагим ўйнаб кетаяпти.

— Юракминан ҳазиллашиб бўлмайди. «Тез ёрдам» чақирайми?

— Майли, чақиринг.

Турғунова дастакни қулоғига тутиб, номер терди. Адресни айтаётганида Кўзиев ақл ўргатди:

— Заватдел денг, тез келади!

Турғунова ўзини эшитмаганга олди. Кўзиевнинг жаҳли чиқди.

— Нега заватдел деб айтмадингиз? — деди хафа бўлганини яширмай. Кейин «тез ёрдам» келишини ҳам

кутмай, оҳ-воҳ қилиб ўрнидан турди-да, йўлакка чиқди. Ҳаво олиш баҳонасида пастга тушиб кетди. «Тез ёрдам» етиб келганида Қўзиев хонада йўқ эди. Улар ҳайрон бўлишди. Бирпасда редакцияда шов-шув кўтарилди-да, Қўзиевнинг оёғини ерга илдирмай олиб келиб, хонасига киритиб юборишди. У шифокорлар билан бепасанд саломлашиб, тўрга — ўз курсисига ўтиб ўтирди. Қўзиевнинг ўзини тутиши шифокорларга ёқмади, ўлганларининг кунидан:

— Қўзиев сиз бўласизми?— дейишди.

— Ҳа.

— Визип берган экансизлар?

— Мен эмас, бу киши қўнғироқ қилди,— дея Турғуновага қаради Қўзиев.

— Қаерингиз безовта қияпти?

Қўзиев оғир тин олди.

— Юрагим дук-дук уряпти!— деди чап кўкрагига қўлини қўйиб.

Шифокор унинг ранг-рўйига разм солди.

— Юрагингиз безовта қияпти, а?

— Ҳа, дукур-дукур қилади.

— Оғрийдиямми?

Юракнинг оғриш-оғримаслигига Қўзиев бечоранинг ақли етмади. Аввалига ҳайрон бўлди, сўнг таваккалига «ҳа» деб қўя қолди. Врач ўзини мағрур, доно қилиб кўрсатаётган одамнинг аҳволига мийғида илжайди. Сўнг Қўзиевнинг қон босимини ўлчади. Улчадию бирдан сергак тортди.

— Ие, давлениангиз тўқсонга олтмиш-ку?— деди.

У Қўзиевнинг қон босими азалдан паст эканлигини билмасди. Қўзиевнинг қўлидан танометрни бўшатиб, Турғуновадан чиқиб туришни илтимос қилди. Сўнг уни ечинтириб, фонендоскоп билан ички аъзоларини эшита бошлади.

Турғунова қайтиб хонага кирганида у пиёладаги илиқ сувга аллақандай дорини томизмоқда эди. Кейин уни беморга тутди:

— Ичинг!

Қўзиев ўзини худди унга заҳар беришаётгандек тутди. Кўзлари ола-кула бўлиб кетди:

— Нима бу? Қанақа дори?

— Оддий дори, фойдаси бор!

Қўзиев минг азоб билан томизғили сувни ичди. Сўнг шифокор унга ҳапдори берди:

— Тилингизнинг остига ташланг!

— Нима бу?

— Нитроглицерин.

— Аччиқ эмасми?

— Йўқ.

Қўзиев Турғуновага юзланди:

— Мухаррам, зарари йўқми ишқилиб?

— Йўқ, фойдали,— деди Турғунова юзини тескари буриб.

Бироз ўтмай ҳақиқатдан ҳам Қўзиевнинг юраги потирлаб ура кетди. Узини безовта сезиб, аввал шифокорга, кейин эса Турғуновага ўқрайиб қаради: «Икковининг тили бир!»

— Қанақа дори бердингиз, мазам қочяпти-ку?!

Врач унинг билагини ушлаб, томир уришини текширди. Юз-кўзига жиддий ифода қалқди.

— Қўлингизга битта укол қиламиз.

Қўзиев болалигидан уколдан қўрқарди. Бу гапни эшитиб жон-пони чиқиб кетди.

— Қанақа укол?— деди ҳовлиқиб.

— Платифилин!

— Мухаррам, укол қилдирайми?— дея яна Турғуновага юзланди у.

— Ҳа.

Унинг ҳамма нарсани Турғуновадан сўраши шифокорларни ажаблантирди. Лекин индашмади. Қанча уринишмасин, укол қила олмадилар. Қўзиев қўрққанидан лабларини тишлаб, худди жон бераётгандек тиришиб олди. Шифокорлар ҳам ўзларини ортиқ қийнаб ўтиришмади. Улар ниманидир тушуниб етишганди...

— Сиздан кардиограмма олишимиз керак, биз билан касалхонага борасиз!— дейишди охири нима қиларларини билмай.

— Касалхонада нима бор?

— Айтдим-ку, кардиограмма оламиз.

Кардиограмма нималиги Қўзиевга бегона эди. Яна Турғуновага маслаҳат солди:

— Муҳаррам, кардиограмма қилдирайми?

— Қилдилинг!

Шифокорларнинг баттар энсаси қотди. Нарсаларини йиғиштириб бўлишди ҳамки, Қўзиев қимирламасди.

— Тез бўлинг, борасизми?

— Борайми?

— Билмадик. Борсангиз — олиб борамиз, фойдаси сизга!

— Оғримайдими, ишқилиб?

— Оғримайди. Тез келасиз.

— Майли, бораман. А, Мухаррам, борайми?

— Боринг!

— Бирон киши сўраса, касалхонага ишминан кетганлар, ҳозир келадилар денг, ҳайми?

— Хўп.

Қўзиев, кушхонага олиб кетилаётган новвосдек бетоқат, олдинга тушди.

Дарҳақиқат, у тезда қайтиб келди. Соғлиғи жойида шекилли, кела солиб уйига сим қоқди.

— Ҳа, Ориф, сенми?

— Йўқ, Одилман.

— Сора овқатни бошладими?

— Бошлади, шалғам ҳам солди,— деди Одил гапни чўзиб ўтирмай. — Яхши, шалғам солган бўлса. Онанг келдими?

— Йўқ.

— У хумпар онам касал деб ўша ёққа ётиб олади энди. Ҳай, майли, мен яна қўнғироқ қиламан.

Қўзиев дастакни жойига қўйди. Лекин шу заҳотиёқ қайта қўлига олди:

— Одил, сенмисан? Бир гапни айтаман деб, эсимдан чиқибди. Холодилникдаги сливични маслани еб қўйманглар, хайми? Мен уни эрталабга мўлжаллаб қўювдим.

— Хўп, Ориф айтувди...

Қўзиев яна хаёлга толди. Утириб-ўтириб Турғуновадан сўради:

— Мухаррам, одамлар шеърини қандай чиқаради, а?

— Билмасам.

— «Саодат»да чиқаётган экан-ку?

— Ким билади,— деди Турғунова энсаси қотиб.

Қўзиев нима қиларини билмай яна анчагача хаёл суриб ўтирди. Сўнг бирдан ўрнидан турди-да, одатига хилоф равишда Турғуновага лом-мим демай, шошилинч хонани тарк этди. Ким билсин, унинг табаррук мяясига шу тобда нима фикр келди экан?

Оламга сочилар юлдузлар иси

Врубель

Бу сурат гўдакнинг ягона сурати.
Шу дунёда уч йилгина яшаган гўдак сурати бу.

Нега бундай қараяпсан, гўдагим.
Бу сенинг нигоҳинг эмас-ку ахир!
Сен гўдакларга хос боқшинг керак эди-ку,
гўдагим.

Бу сурат шоирнинг сўнги сурати.
Дунёга келиб шеърдан бошқа ҳеч нарсани

Шоирнинг энг сўнги сурати бу.
ўйламаган

Шоир, нега бундай қараяпсан сен?
Шунчалар оғирми севиб яшамоқ,
Шунчалар оддийми ўлим дегани?

* * *

Ёнган гугурт каби қоп-қора таним,
Юрагим — лик тўлиб кетган тошкулдон.
Сен менинг боламсан, сени танидим,
Ширин ухляяпсан, бокира виждон.

Қорнинг тўқ, кутмоқда ўйинчоқларинг,
Тонгга ҳали узоқ, анҳор шовуллар,
Қўшиғи тинмайди чирилдоқларнинг,—
Сенинг тушларингни аллалар улар.

Дарчадан ой боқар тўлишган, кўҳлик,
Вақт ўтар, соат ҳам яна занг урди.
Менинг-чи, соғинчдан қўлларим ўлик,
Бошинг силашгаям етмайди қурбим.

* * *

Амарсанага

Қандай бесарамжон тун бўлди бу тун.
Чироқларнинг ҳайқириғидан
Ёқавайрон уйғонди шаҳар.
Томоқларга тиқилди бирдан
Ҳали эриб битмаган тушлар.
Нима бўлди?!

Ким қушларни бевақт безовта қилди?
Нега ўқдай учиб садо бермоқда
Қўрқув тўла қадамлар товуши?
Нима бўлди ўзи?
Қандай воқеа?

Ким у ҳўнграб йиғлай бошлаган,
Йиқилиб тушган ким Парвона узра?..

* * *

Ҳали кўчаларда юрибди тушлар,
Шаҳар парвоналар дардин тинглайди.
Кўзлар ёлғиз оққуш ҳуснига тўлган,
Киприклар осмонни майин силайди.

Дарахтларга сочи илашиб қолган
Кеча инжиқланар, кеча нозланар.
Оламга сочилар юлдузлар иси,
Илоҳий қўшиққа юрак созланар.

* * *

Агар бу дунёда қувонч бор бўлса,
Мен ўша қувончдан ёрилиб ўлдим.
Агар бу дунёда бахт бор бўлса,
Бахтга мен йиқилдим, бахтга мен тўлдим.

Ҳасрат бўлса агар дунёда,
У менинг ҳасратим, у менинг дардим.
Бу дунёда агар азоб бор бўлса,
Умрбод ўзимга азоб ахтардим.

Бироқ...
Барибир мен сенга тўймадим.

* * *

Албатта шундай:
Мендан кўра сен яқинроқсан ҳаётга.
Лекин
Сендан кўра мен яқинман ўлимга.
Албатта, сен каби ишбилармонлар қаршисида,
Мен соддаман, гўлман, шубҳасиз.
Сен йўқдан йўндирасан, ахир,
Мен эса борни ҳам йўқ қиламан.
Лекин,
Сен ҳам бир марта келгансан дунёга —
Мен ҳам бир марта.

* * *

Қўлларим етмайди менинг,
Овозим етмайди тўхтатмоқ учун.—
Онам ёнгинамда маъюс жилмаяр.
Сочлари кундан кун оқариб,
Узоқлашиб борар тобора мендан.

Райнер Мария Рильке

Мусофир бўлмаган
Мусулмон бўлмас.

I

У ҳар кун кўчага чиқади.
Хиёбонга боради.
Танишмоқчи бўлади қушлар билан.
Қушлар тингламайди уни,
Улар тушунмайди бегона тилни.
Кун бўйи дайиди хиёбон ичра,
Нотаниш гулларни юраксиз ҳидлаб.
Япроққа термулиб, осмонга боқиб,
Ахтарар йўқотиб қўйган титроқни.

II

Унга уйқу бермас ойдин кечалар,
Юлдузлар кетмайди деразасидан.
Сезмай қолар
Елкасига келиб қўнганини тонг.
Кейин ўрнидан туради,
Кўчага қарар:
Шоҳар узра тонг қанот ёзган.
Уйлайди:
Қайси деразада яшаркан унинг
Исмани билмаган кадрдон дўсти.

III

Мактублар битади:
Кимнидир севишини,
Кимнидир ҳеч қачон севмаганини,
Энди англаб мактуб ёзади.
Хатларни титкилар саҳарда туриб,—
Ахир унга кўп хат келиши керак!
Бироқ, мактуб йўқ.
Дўстига ёзишар, унга ёзишмас.
Эшикни очади овоз чиқармай,
Шундоқ ёстиғига мактубни қўйиб
Дўсти ухлаб ётган хонага кирар.
Ташқарига чиқиб севишиб ўйлар:
«Ҳозир у уйғонса, қандай мўъжиза!»

IV

Шовқиндан кичрайиб кетган дарахтлар,
Бефарқ кўзлар чопар тошйўлда.
У одамлар ичра жунжикиб кезди.
Кимдир ёқди,
Кимдир ғазабини келтирди.
Ҳатто
Чўчитиб юборди баъзи кулгулар.
Унга қарадилар бепарво, беҳис,
Туртиб ҳам кўрдилар шу кенг кўчада.
Ҳеч ким билмади буни,
Билмади ҳеч ким —
У ачинар эди
Филдирак остида қолган қушчага.

Баҳодир ЕҚУБЖОНОВ. 1958 йилда Фарғона вилояти, Риштон туманидаги Бешкапа қишлоғида туғилган. Ҳарбий хизматни тугатгандан сўнг, 1982-87 йилларда Горкий номидаги адабиёт билим-гоҳида таълим олган. Шеърлари жумҳурият матбуотида эълон қилинган.

Салима Қиличева

* * *

Узун-узун дарёлар —
Узун-узун ўйларим.
Кўзларимни юмсам-ей
Кўринади бўйларинг.
Йироқ-йироқ йўлларда
Қолиб кетган кулгулар.
Юракнинг гирдобиди
Милтиллайди ёғдулар.
Ширин-ширин сўзлардан
Ўқ ясайсан менга-я?
Наҳот меҳринг қоришган
Тонгга эмас, тунга-я?..
Ойдин-ойдин тунларда
Соғинаман, сўламан.
Кўйингда кўз ёш тўкиб
Бир кун дарё бўламан.
Узун-узун дарёлар,
Узун-узун ўйларим.

* * *

Юрак!

Сени кўпдан эзиб ташладим
Қарамадим хоҳишларингга,
Туғёнийгни писанд қилмасдан
Қўл силтадим ёнишларингга.

Юрак!

Бунча озод, бунча мағрурсан?
Бўлолмайман сендек ҳеч қачон.
Сендан айри тушдиму, лекин
Ҳаёт менга бўлди қаҳратон.

Юрак!

Наҳот сени соғиндим яна
Оқлим билан сенга бораман,
Дардни ютмоқ баҳридан ўтиб,
Тўпалонлар ичра ёнаман.

Юрак!

Туғёнларинг элингга туташ,
Она юртим дея тинмайсан.
Юрак! Сенга умримни бердим,
Ватан дея ўлмоққа шайсан!

Самарқанд вилояти, Нурота туманида туғилган. Шеърлари жумҳурият матбуотида эълон қилинган. Айни вақтда «Илғор чорвадор» рўзномасида хизмат қилмоқда.

Бахт кутаман

Ҳамма нарса омонат гўё,
Қизиқмаймиз ўз изимизга.
Бу дунёнинг не қизиғи бор
Ишонмасак бир-биримизга?
Қўлларимда яшил япроқлар,
Сўрамайсан булар нима деб.
Ёнгинамда ғамгин нигоҳлар,
Бефарқ боқма уларга ҳадеб.
Нега олис уфқлардан сен
Аллақандай қувонч излайсан?
Пароканда бўлган кунлардан
Не ахтариб бағринг тузлайсан?
Мана япроқ, ям-яшил япроқ
Яшил дунё! Уни ўпаман
Бу дунёдан омонат эмас,
Мангу ўлмас бахтлар кутаман.

Мен сизни...

Паришон ҳолатда ногаҳон
Сизга бир сўз айтдим, сўз айтдим.
Лаҳзада ўзимга келдим-у,
Сўзимдан, воҳ, қайтдим, воҳ, қайтдим.
Йўқ! Сизни севмайман, севмайман,
Севгидаъ йироқман, мен тошман.
Қалбимга отилган гулларни
Бир умрга ювгучи кўзешман,
Мен сизни севмайман, севмайман...

Мени суянг, оғяпман!

Оқсарой ҳақида мунгли бир кўшиқ бор, бу унинг ўзидир. Худди Алишер Навоий ёки Жалолиддин Румий маснавийларининг мисраларидек ёнма-ён жойлашган икки минора асрлар юкини елкасига ортиб, бир-бирини маънавият хазинасининг дурдоналари билан тўлдириб турибди. Шоирларга илҳом берган, сайёҳларни ҳайратга солган, алломаларнинг асарларидан жой олган бу қаср.

Агар эйтибор қилган бўлсангиз, Абдирахмонбеги усулида куйланадиган ғоят жозибали кўшиқлар дастаси бор. Уларни бизнинг ҳамшаҳримиз Абдирахмонбек басталаганлар. Муסיқа фанига доир айрим манбаларда у кишининг ўтган асрда Шаҳрисабзда яшаб ижод этгани айтилади. Демак, қадимий обида нафақат қонли урушлар садосини, балки «Шашмақом»ни, Абдирахмонбек ва бошқа бастакорлар яратган куй-кўшиқларни тинглаган, уларга илҳом берган. Шунинг учун ҳам ундаги ҳар бир ғишт, тоқлар ва равоқлар, қошинлару ёзувларга энг соҳир куй ва кўшиқларнинг садоси сингиб қолгандай.

Қурилиш услуби ва шаклининг бетакрорлиги ҳамда ўзига хослиги жиҳатидан жаҳонда яққою ягона бўлган бу обида тўғрисида Шарофиддин Али Яздийнинг сўзларини ўқигандим, Клавихонинг мақтовларидан хабардор эдим. Бобур, Низомиддин Шомий ва бошқа улуғларнинг Шаҳрисабз ҳамда унинг кўрки бўлган обидалари тўғрисидаги фикрларини талкин қилиб, фахрланар ва ўзимни Колорадо каньонининг тепасида ҳайратдан лол бўлиб, ғурурланиб турган америка фуқаросидек сезардим. Аммо «Ёшлик» ойбиги муҳарририятининг Шаҳрисабз ёдгорликлари тўғрисида бирор нарса қоралаб беринг, деб қилган илтимоси билан қўлга қалам оларканман, ўтмишимиз тўғрисида кўп нарса билмаслигимни, тарихимиз зарварақлари қора ғубор ичида бетартиб тўзгуб ётганлигини англадим. Хаёлимга энг ғамгин, энг мунгли кўшиқлардан бўлак ҳеч нарса келмади. Гоҳ «Ушшоқ»ни, гоҳ «Чоргоҳ»ни кўмсардим. Ана шу истак таъсирида япон «Санъё»сининг қулоғини бураб ўзбекнинг отамерос (классик) оҳанглари ёзилган тасмани айлантираман. Шунга ҳам қаноат этмай ўзим хиргойи қиламан. Кўз ўнгимда эса Оқсаройнинг ғамгин ва ночор қиёфаси; қўлларини пешоналарига кўйиб кум-кўк осмонга, яъни юксак миноранинг учига қараётган одамлар сафи. Оқсарой эса худди, Тилак Жўранинг «Минора» деган шеърида айтилганидек, уларнинг ортидан мунғайиб илтижо қилаётгандай:

— Мени суянг,
Тариқдай кетманг тарқалиб!
Мени суянг,
Оғяпман!
Бўлмаса ўстингизга тушгум —
Йиқилиб!

Аччиқ истеҳзо бўғзимни куйдиради. Йўқ, йиқилмайсан, ахир, сени Давлат ўз муҳофазасига олган, дейман ва сарой деворига қоқилган мармар тахтачага тикиламан. «Темур саройининг харобалари. Архитектура ёдгорлиги. 1380 — 1404 йилда қурилган. Давлат томонидан кўриқланади. Бузганлар қонунан жавобгарликка тортилади», деган ёзув бор унда. Афсуски, қадимий обидани кўриқлаш борасида ўша мармар лавҳадан бўлак ҳеч иш қилинмаган. Ундаги ёзувларнинг ҳам ростлигига шубҳа қиламан. Минора бор бўйича ёрилиб, қошинлар йўқолиб бораётган бўлса-да, ҳеч ким жавобгарликка тортилмаяпти. Олтин суви юритилган хатлар ва лавҳалар, қошинларнинг жуда кўп қисми кўчириб олинган ва бу билан бинонинг кўркига, улғвор қиёфасига катта зиён етказилган, ички айлана зиналар орқали юқорига олиб чиқадиган йўл эшиклари бетон ва ғишт билан беркитиб ташланган. Саккиз қиррали таглик ва унинг устидан бамисоли эшилган арқондек осмонга тик кўтарилган кўк, яшил, савсани нурлар дастаси ва ҳар бир нур дастаси устидаги ўша нурдан ҳам ёруғроқ ёзувлар сафи, дастанинг ботиқ ва қавариқ сирти нақадар жозибали ва ҳайратомуз. Тепадан тупроқни ювиб оқиб тушган қор-ёмғир сувлари, таассуфлар бўлсинки, гўзаллиқни, халқ донишмандлигидан дарак берувчи битикларни лой билан чаплаган.

Шарқий миноранинг ҳозирги ҳолати шошилиш чоралар кўришни тақозо этади. Тўрт жойидан дарз кетган. Бу ёриқлар тепадан пойдеворгача чўзилган. Миноранинг тепа қисмидан эса тўрт-беш қулочча жой бутунлай кўчиб тушган. Худди ана шу ердан қошин билан қопланган зирх остига сув кетмокда. Бу жуда хавфли. Даврлар ўтиши билан минора бутунлай яланғочланиб қолиш эҳтимоли бор.

Мен худди шу жойга тикилиб, афсусланиб турган бир гуруҳ кишиларни учратдим. Дилимизда муштарақлик борлигини пайқаб гап бошлашим билан йигитларнинг бири тутатиб кетди:

— Бундан ўн беш йил аввал келганимда бу даражада эмасди. Жуда хароб бўлибди. Мен Россиянинг жуда кўп қадимий шаҳарларида бўлганман. Уларда ўтмишга, тарихий обидаларга муносабат бутунлай бошқача. Ёки Оқсарой давлат муҳофазасига олинмаганми?

Сухбатдошим А. Қаҳқор номли сатира театрининг актёри Шерзод Юнусов эди. Мен уни ғарбий минора томонга бошладим. Шунда меҳмоннинг кўнгли таскин топгандай бўлди. Қалаштириб кўйилган темир ҳавозаларни кўриб таъмирлаш бошлаб юборилибди, деб ўйлади. Минг афсуски, бу ҳавозалар хўжакўрсинга кўйилган бўлиб, саёҳатга келган кишиларни,

Неъмат Арслон

меҳмонларни, умуман, халқни алдашга хизмат қиларди ва мазмуни билан ҳалиги мармар лавҳадаги «Давлат муҳофазасига олинган» деган ёзувни эслатарди...

Қошинлар ноласи

«Мин шакка фи валоятино
ва кароматино
фанзур ило иморатино!»

Улуғ бобомиз Амир Темур Кўрагоний Оқсаройни бино қилдирар экан, унинг деворига ана шу калималарни битишни буюрган. Биродари азиз, келинг, бир лаҳза тўхтаб, бу қадимий ёдгорлиқни томоша қилайлик. Сиркор парчинларга қаранг, битикларни ўқинг, ахир, сиз билан биз ёппасига саводхон мамлакатнинг одамларимиз. Қуфий, сул ва ислимий хатлар орасидан ўша сўзларни қидиринг. Бу жуда муҳим. Калималар мазмунини чақайлик. Мен эса сизга бир нарсани англашга кўмаклашаман. Уйлаб кўринг, боболаримиз бино де-

ворига нима учун шундай деб ёздиришди экан?! Наҳотки, олти юз йил нарида туриб ўз қадриятини ерга урадиган, тарихига қора суркайдиган, кимларгадир яхши кўриниш учун ота-боболарининг шўхратидан юз ўгириб, уларни нўнок қилиб кўрсатадиган авлод келишини ҳис этишган бўлса?! Ахир, ёзув мазмуни шундан дарак бермоқда-ку!

Шаҳрисабзнинг ложувард осмони. Оқсарой қошинлари сано рангига ҳамоҳанг. Тепада тонгги туманликдай кабутарлар тўдаси. Улар Амир Темур салоҳиятидан паноҳ излагандек бино равоқларидан кўналга топишган. Шумтака боғларнинг қулочкашлаб отган тоши этиб бормайди уларга. Қошинлар жаранглайди, оҳ уриб, кўпорилиб ерга тушади. Нола таралади. Болакай уни олиб, олди-орқасига қарайди-да, чўнтагига солади. Балки парвосизлик билан отиб юборар, аммо бу масаланинг моҳиятини ўзгартирмайди. Энг муҳими, у гўзалликка, ўтмишимизга, ота-боболаримиз кўлларининг изи, юракларининг тафти қолган обидага тош отмоқда. Хурсанд бўлсак арзийди. Ахир, бизнинг тарбиямиз бу. Боладан совет пионери, совет комсомоли ясаганмиз.

Биз тарихимизга тош отиб мақтовлар эшитганмиз, қадриятимизни оёқости қилганлигимиз учун муқофотлар олганмиз. Бизни шу руҳда тарбиялашган. Аммо кейинги йилларда

Аҳмад Ясавий, Сўфи Оллоёр каби улуғлар ҳам тилга олинапти. Ҳазрат Навоийни худосиз қилиб кўрсатишга уриниш, унинг сўфиёна ғазалларини халқ назаридан яшириш, ана шу мақсадда минглаб мисраларни китоблардан чиқариб ташлаш каби иллатларга чек қўйилмоқда, қадриятларимиз тикланяпти. Буни қарангки, энди ҳатто партия раҳбарлари ҳам динга қарши курашни йиғиштириб қўйиб, минбардан туриб ҳар икки гапнинг бирида «Худога шукр», «Худонинг ўзи асрасин» каби калималарни тилга олмоқдалар.

Тоза баҳорий насим Шаҳрисабз худудида ҳам кезиб юргандай. Яқинда бўлган бир йиғилишда шаҳар ижрокўмининг раиси Ҳазлиддин Ҳотамов сўзга чиқиб, Оқсарой ҳақида қайғуриб гапирди ва обида олдидан янги бунёд этилган боғни бобомиз Амир Темур номи билан аташ тўғрисида таклиф киритди. Одамлар ҳайрон. Наҳотки, шу гапни «шаҳар отаси» айтаётган бўлса?! Узи кечагина сайланган бу ёш йигит мавқеи ва мансабидан кўркмайди? Бир лаҳза сукут чўкди, сўнгра шодиёна нидолар янгради, юқоридан келган катта раҳбарлардан бири сўз олиб «раис тиззаси қалтираб бўлса ҳам ҳақ гапни айтди», деб изоҳ берди. Тўғри, ҳамон ҳақ гапни айтишдан тиззамиз қалтирайди. Начора, бу етмиш йиллик тоталитар тузумнинг оқибатидир.

Биз дунё халқлари олдида гуноҳкормиз. Сабаби, бизнинг лоқайдлигимиз билан харобага айланаётган Оқсарой ва бошқа тарихий обидалар фақат ўзбек халқиникигина эмас, у инсон ақлу тафаккури яратган маънавий бойлик сифатида бани башарга дахлдордир. Масалан, Леонардо да Винчининг «Жаконда»сига қараб ҳаёлга толсангиз, бир олам завқ олсангиз, ундаги гўзаллик сизни яшашга, курашга, ижодкорликка ундаса-да, сиз юрагингизга тўхта, нега бундан завқ оласан, ахир, бу ўзбекники эмас-ку, деб буюроласизми? Масалан, Ленинград шаҳридаги бира қараб улғурор биноларни Ринальди, Леблон, Растрелли, Браунштейн ва бошқа рус миллатига мансуб бўлмаган меъморлар лойиҳалаштирганлар. Бу бинолар гўзаллиги билан кишини ҳайратга солади. Урис халқи уларни асрлар давомида ардоқлаб келяпти. Ахир, Урта Осиёдаги, жумладан, Ўзбекистондаги обидаларнинг лойиҳасини ўз ота-боболаримиз тузганлар ва қурганлар-ку! Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлардаги ёдгорликлар халқнинг маданиятини, дидини белгиловчи мезон вазифасини ўтамоғи керак.

Инсон ақлу заковати яратган барча бойликлар, кашфиётлар, сўз дурдоналари ҳеч қачон бир халқники бўлиб қолмайди. Демак, Оқсарой ҳам меъморчиликнинг ноёб бир дурдонаси сифатида ҳамманинг мулкидир ва ҳамманинг ҳайратгоҳидир. Бу фикрни исбот қилиб ўтирмоқчи эмасман. Шаҳри Кешнинг қадимий обидалари: Доруссаодат, Доруттиловат, Кўк гўмбаз, Шайх Шамсиддин Кулол мақбараси, Кобани зиёрат қилсангиз обидаларга ҳайрат билан қараб ўз тилларида чуғурлашаётган ўнлаб чет эл фуқароларини учратасиз. Уларнинг тилида Амир Темурнинг номи. Биз узоқ вақт Темурланг деб, ўрислар Тамерлан, яъни Темур чўлоқ деб ҳақоратлаб келган кишининг қурдирган биноларига қараб чет эл фуқароси ҳам чучук тил билан «Тамерлан» демоқда. Уларнинг ҳайрат тўла нигоҳлари менга испан элчиси Клавихонинг «бу шундай гўзал ва улғувор биноки, у ҳақда ҳикоя қилиб бериш қийин. Машҳур ўсталари кўп бўлган Парижда ҳам бу ишни гоят жозибали деб баҳолашган бўларди», деган гапларини эслатади.

Оқсарой ҳақиқатан ҳам кишининг ақлини шоширадиган ва ҳайратга соладиган гоят улғувор, гоят маҳобатли бино бўлган. Биз шунинг учун ҳам гуноҳкормизки, ана шундай маҳобатли обидани асраш, таъмирлаш у ёқда турсин, уни бузишга ҳаракат қилганмиз. Самарқанд шаҳрининг 2500 йиллиги нишонлини арафасида Шарқий минора қошинлари яширинча кўчириб олиб кетилган. Уша давр раҳбарлари бу жиноят учун шароит яратиб бериб «савоб» иш қиляпмиз, деб ўйлаганлар. Бу ҳам майлику-я, халқ орасида «жинни дўхтир» деб ном олган Бембен исмли бир кимса Оқсаройга тўпни тўғрилаб ўқ узган маҳалда ҳам кўл қовуштириб ўтираверганмиз. Тўғри, бу ҳақда турли қарама-қарши фикрлар бор. Воқеанинг шохиди бўлган кишилар ҳали ҳаёт. Бу ҳақдаги ҳикояни кейинроққа қолдирайлик-да, Оқсаройнинг бугунги мавзусига қайтайлик.

Қишининг қор-қировли кунларида миноралар устидан бот-бот ғишт тушиб, қошинлар тўкилиб турибди. Биз эса бефарқмиз. Огоҳ бўлинг, Оқсарой кун сайин ўз кўрки ва жозибасини йўқотмоқда. У қулаш арафасида! Шошилайлик, осмонда ҳар бири неча миллиард сўм турадиган ракеталари учиб юрган мамлакат учун битта-иккита минорани таъмирлаш нима деган гап. Тўғри, ракеталаримиз кўп бўлса ҳам халқ қашшоқ яшаяпти. Иқтисодий инкироз тобора чуқурлашиб бормоқда. Аммо маънавий инкироз бундан ҳам фожиалироқ эмасми?! Биз узоқ йиллар фақат бир нарса билан мақтандик.

Ўзбекистон фалон милён тонна пахта етиштиряпти, дедик. Хўш, Ҳофиз Шерозий даврида Эрон нима етиштирарди? Жомий, Румий, Фузулий яшаган даврларда-чи? Узоқ тарихга назар ташласак, Бедил, Навоий, Машраб, Лутфий каби даҳолар сафини кўрамыз. Уша даврларда ҳам кўй боқилган, пахта экилган, сигир соғилган. Аммо буларнинг ҳеч бири халқнинг улўғлиги, донишмандлиги, маънавий камолотининг мезони бўлмаган. Халқимиз яратган тарихий обидаларга ҳам ана шу нуқтаи назар билан қарашимиз керак.

«Кисро тоқидан бийикрактур»

Даврлар изғиринида қолиб, турли подшоликлар, ҳар хил тузумлар жабрини тотган Оқсарой аслида қандай кўринишда бўлган? Келинг, гапни «Бобурнома»дан бошлайлик. Аввало, шуни айтиш керакки, Бобурнинг ҳаёти Шаҳрисабз билан чамбарчас боғлиқ. Уша даврнинг жуда кўп тарихий воқеалари ана шу шаҳарда кечади. «Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун шаҳар ва пойтахт қилурга кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, — деб ёзади Бобур. — Олий иморатлар Кешта бино қилди. Узи-га девон ўлтирур учун бир улуғ пештоқ ва яна ўнг ёнида ва яна сўл ёнида тавочи беклар билан девон беклари ўлтириб девон сўрар учун икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна соврун ила ўлтирур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишона берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийикрактур».

Қарийб бутун умри от устида, жангу жадалларда ўтишига қарамасдан Заҳириддин Муҳаммад Бобур Шаҳрисабз ва унинг манзаралари, улугвор бинолари, табиати тўғрисида бир қатор маълумотлар қолдирганки, бу ҳужжатлар «Бобурнома»даги ҳар бир ном ва сана тарихини ўрганишимиз учун бебаҳо манба бўлиб хизмат қилади.

Бобур тасвирлаган Оқсаройдан ҳозир жуда оз нарса қолган. Девонхоналар, пештоқлар, тоқчалардан ном-нишон йўқ. Умуман, ҳозирги Оқсарой жуда улкан бинолар туркуми (ансамбли)нинг кираверишдаги дарвоза қолдиқларидир. Буни қарангки, замонлар юки остида емирилавериб харобага айланиб қолган сарой ҳамон кишиларни ҳайратга солади, улугворлиги, маҳобати, ёзувлари ва шакллари сирлилиги билан минглаб сайёҳларни ўзига чорлаб туради. Балки таъмирлаш ишларига қўл урилмаётганлигининг сабаби ҳам шундир. Келинг, яхшиси бу ҳақда вилоят махсус таъмирлаш устaxonаси бошлиғи Илҳом Зокировнинг фикрини эшитайлик:

— Оқсаройни таъмирлаш жуда масъулиятли иш. Ҳеч ким қўл уришга ботинмаяпти. Бундан беш йил аввал Кузьмина деган аёл консервация қилиш лойиҳасини тузиб берганди, холос. Аммо шуни ҳам амалга ошириш қийин бўляпти. Биргина ҳавозалар ўрнатиш учун 60 миллиметрли трубалардан 40 тонна керак. Уларни бирлаштириш учун 3300 дона халқа (хомут) зарур. Фиштар, кошинлар-чи? Жуда кўп жойга мурожаат қилиб, елиб-югуриб 11 тонна труба олдик. Консервация учун жами 408 минг сўм ажратилган. Ҳозирча шундан арзимас миқдорда маблағ сарфлаганмиз. Биз «Меъмор» жумҳурият ишлаб чиқариш бирлашмаси ва унинг раҳбарларидан жуда норозимиз. Аҳволни кўриб-билиб туриб, пинакларини бузишмаяпти. Бирлашма ҳам, лойиҳалаш илмий текшириш институти ҳам лойиҳа тайёрлаб беришдан бош тортмоқда.

— Илҳомжон, Оқсарой теграсига қалаштириб қўйилган ҳавозалар ҳужажўрсинга экан-да? — сўрайман устaxonа бошлиғидан.

— Шундай десак ҳам бўлади. Уша ҳавозаларни 1987 йили қалаштириб қўйгандик. Май ойигача бир оз ишладик. Ғарбий минора тепасига бир неча қават фишт терилди. Аммо «Меъмор» маъмурияти техника хавфсизлигига амал қилинмаган, деб тўхтатиб қўйди.

— Умуман, таъмир ишларига қанча маблағ ажратилган? — Арзимас миқдорда: Оқсарой учун ҳар йил 10 минг сўм. Бундай маблағ билан таъмирлаш камида юз йилга чўзилиши мумкин. Дорут-тиловат учун 20 минг сўм, Коба мадрасасига 50 минг сўм, ўн олтинчи асрда қурилган ҳаммом учун 30 минг сўм ажратилган.

— Оқсарой сиз тилга олган обидаларнинг энг улуғи бўлатуриб, унга нега кам маблағ ажратилган?

— Битта сабаби бор. Ишончсизлик ва кўрқув. Оқсаройни таъмирлаш мумкинлигига ҳеч ким ишонмаяпти, афтидан. Бундан ташқари ўша ўн минг сўмдан ҳам фойдаланолмаямиз.

Кисро тоқидан ҳам юксак деб таърифланган бинонинг бугунги аҳволи ва таъмирлаш ишлари ана шундай. Хусусан, шарқий минора кўп зиён кўряпти. Минорага тақалган жанубий меҳроб орасидаги дарз ҳозир ярим метрлар кенгайган. Унинг ортида шу кеча-кундузда тепадан кулаб тушган фиштар ётибди. Биз Италиядаги оғабган минора тўғрисида кўп эшитамиз. Унинг тақдиридан ҳамма ташвишда. Оқсаройни эса

ҳеч ким эсламайди. Тўғри, ўзимизча нималардир қилган бўламиз, минора тепасига бироз фишт қалаймиз, атрофини ковлаб кўрамиз, ҳавоза ўрнатамиз, амалда эса ҳеч иш қилмаймиз.

Ана шундай «тадбир»лардан бири 1977 — 1978 йилларда ўтказилди. Сарой атрофи ковлаб кўрилди. Ер остида катта майдон қозинланган экан. Турли шаклдаги сиркор фиштлар ва парчинлар ярқираб турибди. Агар ҳовли саҳни тупроқдан тозаланиб, усти темир ва шиша қурилмалар билан ёпиб қўйилса, ажойиб томошагоҳ бўларди. Аммо бундай қилинмади. Қозинлар яна тупроқ остига жо бўлди. Илҳомжон Зокировнинг айтишича, УзНИИПроект бундай қурилманинг лойиҳасини тузиб берган, лекин бунча трубани қирқ йилда ҳам топиб беролмаймиз, деб яна «Меъмор» кўнмаган.

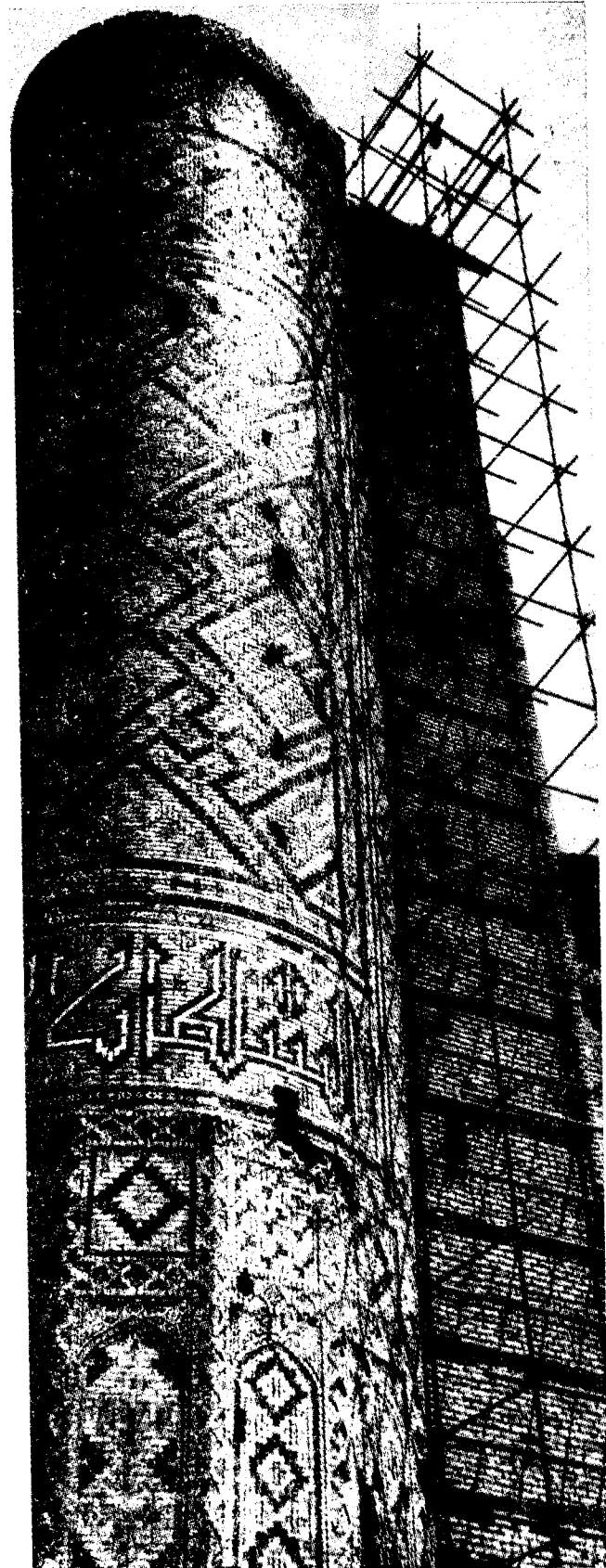
Хуллас, Оқсаройни консервациялаш соҳасида амалга ошириляётган ишлар кишининг ғазабини кўзғар даражада сушт. Таъмирлаш эса, умуман, кўзга кўринмайди. Шаҳар ижроқўмининг яқинда бўлиб ўтган сессиясида депутатлар «агар давлатимиз Оқсаройни таъмирлашга бош қўшмайдиган бўлса, ЮНЕСКОдан ёрдам сўрайлик», деган масалани ўртага ташлашди.

Ўзалликни ким қутқаради?

Ўзбекистон қомусида шундай ёзув бор: «Оқсаройдан бизгача улкан пештоқнинг икки чеккаси ва саройнинг бир қисмигина етиб келган. Икки юз йил муқаддам қулаб тушган баланд пештоқнинг эни 22,5 метр, баландлиги 40 метр бўлган. Тоқи устидаги равоқлари билан пештоқнинг умумий баландлиги 50 метрдан ошган. Оқсарой ҳозирги ҳолатда ҳам салобатли ва ўзал». Шундай, унинг ўзал ва мафтункорлигига шубҳа йўқ. Агар янглишмасам, Достоевскийда «дунёни ўзаллик қутқаради» деган муҳтасар бир гап бор. Хўш, ўзалликнинг ўзини-чи? Уни ким қутқаради?! Францияда бир замонлар ўлимга ҳукм қилинган кишининг бошини «гильотина» деган даҳшатли ускуна билан кесишган. Лекин инсоннинг қизиқ бир хусусиятини қарангки, боши даҳшатли тиф остида турган лаҳзада ҳам у балки кутулиб қоларман, деб умид қиларкан. Хаёлимда Оқсарой ана шундай умид билан яшаётганга ўхшайди.

Меъморчилик барча санъатларнинг онасидир. Энг қадимги аждодларимизнинг қордан ясалган уйдан бугунги замонавий биноларгача жуда катта давр ва жараён кечган. Оқсарой эса ўзининг мазмуни, агар таъбир жойиз бўлса, мундарижаси, фикрининг теранлиги ва ўша фикрга топилган шаклнинг бетакоррлиги билан юксак санъат асаридир. Кўз олдингизга шундай манзарани келтиришга уриниб кўринг: етмиш метр юксакликда бино, энг тепада худди осмон аксидек ҳовуз, ундан қуйида равоқлар, тоқлар, пештоқлар. Вақти-вақти билан ҳовуздан пастга шовва ҳосил қилиб сув тушиб турган. Сиркор парчинлар, ёзувлар, шакллар. Ҳатто биз калтабинларча фашизмнинг белгиси деб лаънатлайдиган ва кўрқадиган «свастика» ҳам бор. Ҳар иккала миноранинг ўрта қисми бор бўйича ўша белги чизилган қозинлар билан қопланган. Белгилар, уни қарама-қарши томонларга қайрилган қўшув аломатлари бир-бирига тутшиб кетган. Яхшиям ҳамма нарсани тор мақсадларга буриб шарҳлайдиган олимларимиз назаридан у четда қолган. Акс ҳолда, билмадим, Оқсаройни бузиб ташлашга фатво берган бўлармидилар. Йўқ, чўчиманг, бу белгини Ҳитлер ўйлаб топмаган, у энг қадимий аждодларимиздан қолган. Мазмуни эса мангу ҳаракатни билдиради. Худди шундай шакл ясаб ундан сув юборсангиз, мангу ҳаракат содир бўлади. Шакл ўз-ўзидан пириллаб айланаверади ва сув тўхтамагунча ҳаракатдан тинмайди. Бу ҳаётнинг мангулигига рамзий ишорадир.

Минора деворларига оқ, қора, кўк, савсани қозинлар билан зеб берилган. Фалсафий, диний, тарихий мазмундаги ёзувлар бор. Ҳарфларнинг зеболиги кишини ҳайратга солади. Бир қатор олтин суви юритилган ёзув, унинг ёнида эса оқ қозинга битилган ҳамд ва наътлар. Олти юз йиллик тарихнинг гувоҳи бўлган бу обида тўғрисида Э. Ртвеладзе ва А. Саъдуллаевнинг «Ўтмиш асрлардаги обидалар» китоби ҳам анчагина қизиқарли маълумот беради. Тарихий шахслар, хусу-

сан, Клавихонинг эсдаликларидан келтирилган парчлар диққатга сазовор. Испан элчисининг гувоҳлик беришича, улкан дарвозадан кирилгандан кейин ўнг қўл ва чап қўл тарафда ости кошинланган, деворлари ғиштин қатор арklar бўлган. Саҳнига ялтироқ тўрт бурчакли тош (плита)лар ётқизилган, теграси эса ғоят гўзал айвончалар силсиласи билан ўралган ҳовлининг жозибаси кишини ҳайратга солган. Равоқлар, тоқлар, йўлаклар... Шундан сўнг Клавихо «улкан уй» тасвирини беради. Бинонинг жуда баланд ва кенг эшиги хонанинг ички тарафи олтин билан нақшланганлиги ва лажувард ранглар ила безалганлигини айтади.

Соҳир куч

Оқсарой ва Шаҳрисабзнинг қадимий обидалари, шаҳар тарихи, хусусан, Доруссаодат, Жаҳонгир мақбараси, Шамсиддин Кулол мақбараси, Ҳазрати Имом масжиди ҳовлисидаги қабр тошлари ҳали тадқиқ этилмаган олам. Уларда қанчалар сир ва ҳикмат ётибди. Улардаги ёзувларга қараб туриб, шоир Абдулла Ориповнинг «Ҳарф ўйин айлай десам эзрур имло бу кун» деган мисралари ёдга тушади. Гўзалларнинг қаддини куйи, сулс, райҳоний хатлардаги алифга, лабларини, кошу кўзларини «нун»га ўхшатиш эндиликда имконсиз бўлганидек, қабр тошларидаги ёзувлар сирини билиш ҳам бизга насиб этмаяпти. Битикларда шу қадар гўзаллик ва нафосат борки, ҳали мазмунини билмай туриб қандайдир соҳир куч қалбингизни ва вужудингизни асир этаётганини ҳис қиласиз. Ёзувлар орасига атирогул ғунчасининг тасвири туширилган. Демак, аёл кишига қўйилганлиги аниқ. Лекин кимга? Бу қадар эъзоз ва эътиборга молик аёл ким бўлган? Балки Кенгаас бегимдир? Балки?..

Минг афсуски, юксак дид, катта санъат ва ижодкорлик билан нақшланган тошлар қаровсиз ётибди. Уларни шу кечакундузда ўқиш-ўрганиш керак. Асраш чораларини кўриш зарур. Тезда эски ёзув билимдонларини тўплаб иш бошлаш лозим. Кавказ халқларининг яхши бир одати бор: агар халқнинг ўтмиши, тарихига дахлдор бўлса синган от тақасини ҳам олиб қўяди. Биз бўлсак бутун дунёни ҳайратга солгудек санъат асарларига қайрилиб қарамаймиз. Гапнинг очигини айтадиган бўлсак, халқ кундалик рўзгор ташвишларидан ортмай қолди. Иш юзасидан ҳўжаликларга кўп борамак. Бир сафар ўн беш-йигирмага яқин бўй етган қизлар билан суҳбатлашдим. Улардан Оқсарой тўғрисида сўрадим. Афсуски, қизлар бу обидани ҳали кўришмаган экан. Ваҳоланки, қадимий бино деворида шундай ёзув бор:

«Мин шакка фи валоятино
ва кароматино
Фанзур ило иморатино!»

Ушбу калималарнинг мазмуни профессор Натан Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида қуйидагича шарҳланган:

«Агар шуҳратимизга шубҳа қилсанг, иморатимизга қара!»

Абжад ва Оқсарой

Оқсарой менинг ҳайратгоҳимдир. Ўзбек фарзанди ёки Амир Темур туғилган қадимий шаҳар фуқароси бўлганим учунгина эмас, балки инсоннинг ақли ва тахайюли нималарга қодирлигини ҳис этганим учун ҳам бу улуғ бинога камоли ҳурмат ва эҳтиром билан қарайман.

«Шайтон бир кун менга шундай деди: «Худонинг ҳам ўз дўзахи бор. Бу дўзах унинг инсонга бўлган муҳаббатидир». Мен бу гапни Фридрих Ницшедан ўқиганман. Қачонки, Оқсарой олдига борсам, шу фикр хаёлимда чарх ураверади ва Оқсарой улуғворлиги, гўзаллиги, айни пайтда, жуда ночор, афтодоҳоллиги билан мени азоблайди. Бамисоли гўдакдай ҳимосиз, ёки ҳассасига таяниб теграсидаги бақувват одамларга, сершовкин, дилзор тўдага ваҳима билан қараб турган чол бўлиб туюлади. Бу хароба нимаси биландир қалбимда

чуқур ўрнашганини ҳис этаман ва улкан саройни муштароқ юрагимга жойлаганча кулбамга қайтаман.

Балки бу хусусият бобом Мулла Травайдан мерос қолгандир менга. У киши Тошкент ва бошқа катта шаҳарлардан келган кишиларга Оқсарой кошнларидеги хатларни ўқиб берардилар. Аниқ эсимда: «Бинонинг номи Оқсарой эмас, «Оқсаро» дердилар ва ҳисоби ажбадга солиб унинг қурилган йилини чиқардилар.

Бу қуйидаги кўринишда бўларди:

1	—	آ
100	—	ق
500	—	ش
200	—	ر
1	—	ا

Рақамлар қўшилганда хижрий 802 йил ҳосил бўлади. Бундан мелодий йилни чиқариш учун 802 рақами 33 га бўлинади. 24 дан тегиб 10 қолдиқ қолади. Қолдиқ ҳисобга олинмайди. Сўнгра 802 дан ўша 24 ажратилса 778 ҳосил бўлади. Бунга 621 қўшилади. Ҳосил бўлган 1399 рақами Оқсаройнинг қурилган йилидир.

Уша пайтлар мен бу ҳисобга унчалик эътибор қилмаган ва қадрига етмагандим. Кейинчалик рақамларнинг жуда муҳимлигини англадим. Ўзбекистон қомусида Оқсаройнинг йигирма йил давомида қурилганлиги айтилган. Бу рақам қаердан олинганлиги менга қоронғу, аммо ҳақиқатга унчалик тўғри келмайди. Рубъи маскуннинг шундай катта қисмига эгалик қилган ва жуда катта бойликка, куч-қудратга эга бўлган Темур салтанатида бир бино қурилиши қарийб чорак аср чўзилган экан, нахотки, шунча вақт у номсиз турган бўлса. Бундан ташқари сарой шимол томонга қаратиб қурилган, орқа тарафи девонхона, турар жойларга туташиб кетган ва кошнланмаган. Фақат ғарбий миноранинг бир четигагина тунда ой ёруғи тушиши мумкин. Қолаверса, усталар, муҳандислар, мейморлар шундай улуғ бинога ном тополмай, токи кошнлар қўйиб битказилмагунча ва уни ой ёритмагунча кутиб ўтиришмагандир. Бинонинг Оқсарой деб номланиши буларнинг ҳаммасини рад этади. Уша давр урф-одатларига кўра муҳим воқеалар, улкан иншоотларнинг қурилган йили, албатта, абжад ҳисоби билан юритилган. Талаффузда ҳам «сарой»га нисбатан «саро» сўзи улуғвор жарангайди. Саро! Оқсаро! Юксалик, кўкка қараб интилиш ва салобат бор бу сўзда.

Хуллас, бу кичик тадқиқот халқимизнинг ўтмишини ўрганишга, Амир Темур ва Шаҳрисабз билан боғлиқ саҳифаларни ойдинлаштиришга хизмат қилади, деб ўйлайман. Ушбу фикрларимни шаҳримизнинг ёши улуғ отахонларидан бири Абдулғофур ибн Абдулқодир бобога айтгандим, у киши маъқуладилар ва сўрадилар:

— Сизни Оқсаройнинг қурилиш тарихи қизиқтирадим ёки бузилиши?

— Менга Бембен тўғрисида гапириб берсангиз...

— Бембени? Бу яқиндаги гап. Аввал Оқсарой қандай қурилганини эшитинг. Амир Темур Кўрагон саройини бино қилдиришдан аввал шаҳар атрофини айланиб чиқиб, баланд-баланд еттига тепаликка дуч келади. Оқсаройнинг зуваласи ана шу тепаликлардан олинган. Халқ ёпирилган чиқиб, тепаликлар олдига чодирлар тикиб ғишт қуя бошлайди. Уттиз олти ойда Оқсарой қад ростлайди. Йигирма тўрт йил деб ёзилгани нотўғри. Хумдонларда пиширилган ғишт ерга қўйилмасдан қўлма-қўл қилиб, усталарга етказиб берилган. Етмиш олти минг аскар қатор туриб ишлаган. Ҳар қирқ минутдан сўнг ўн минут дам берилган. Танаффусни билдириб занг чалиб турилган. Ҳозирги Занги қишлоғининг номи шундан қолган. Одамлар уч йил давомида ғишт қуйиб, уй қуриб ўша ерда яшаб қолишган.

— Демак, Занги қишлоғи Оқсарой билан тенгдош экан-да?

— Шундай. Калакон ва Керхайит қишлоқлари ҳам ўша даврда бунёд бўлган.

Отахонга савол назари билан қарадим.

— Тушунаман, «Керхайит» форс тилида хунук маънони беради. Зуккотабиат халқимиз ўз қишлоғини бундай ном билан аташи сира мумкин эмас. Бу «Келдихайит» деган сўзнинг бузилган кўриниши. Ўша даврларда қишлоқ ўрни катта майдон бўлиб, халқ ийди Хайитни нишонлаш учун ўша ерда тўпланган. Қишлоқ номи Келди хайит деган сўздан келиб чиққан. «Керхайит» деб кетилиши даврлар ўтиб, маънавий инқироз юз берганлиги ва одамлар бундай сўзларнинг фарқига бормай қолганлиги, сўзнинг нозикликларини илғаш ҳиссиёти пасайганлиги, мазмунини англаса ҳам бефарқлик қилганлигини кўрсатувчи бир далил, холос.

— Калакон-чи?

— Бу жуда қизик. Амир Темурнинг ўн икки вазири бўлган. Ҳар хил миллат ва турли уруғдан. Унинг ҳатто рус ва фаранг вазири ҳам бўлган. Калакон қишлоғининг номи Темурнинг Кенагас уруғидан бўлган Калли Иноқ Тоз исмли вазири билан боғлиқ. Оксарой қуриб битказилгандан кейин

Ҳукм чиқаришга шошилманг!

Олимларимиз неча миллион ёруғлик йилига тенг масофада турган юлдузлар тўғрисида фикр юритадилар. Уларнинг ёшини, тиғизлигини, рангу рўйини аниқламоқчи бўладилар. Дарҳақиқат, инсон тафаккури ҳам само қадар чексиз. Шундай бўлса-да, тарихий воқеаларга бир томонлама ёндашмаслик ва ҳукм чиқаришга шошилмаслик керак.

Абдуғофур отанинг ҳикояларини тингларканман, шундай ҳулосага келдим ва у кишининг айтганларини бошқа қарияларнинг гаплари ҳамда далиллари билан солиштириб кўрдим. Халқ орасида Бембен деган кишининг Оксаройни йиқитиш учун тагига дори кўйиб (порох) портлатмоқчи бўлганлиги тўғрисидаги турли нақллар юради. Баъзилар тўпдан ўққа тутган дейишади. Хуллас, менга Бембен деганлари қадимда Диана маъбудасининг ибодатхонасига ўт кўйган Геростратни

Амир Темур катта зиёфат берган. Ҳамма хурсанд, фақат Калли Иноқ хафа. Саройда янграётган куй-қўшиқлар кўнглига ёқмайди. Шунда Темур сўрайди:

— Сен нега хомушсан, Иноқ?

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз айтаман, шоҳим, — дея қўл қовуштиради вазир.

— Айт!

— Ҳеч ким бизнинг уруққа қиз бермаяпти, — деб бошига ишора қилади Иноқ.

Амир Темур гап нимадалигини тушуниб кулиб юборади. Шу куннинг ўзида Иноққа уруғида қанча йигит борлиги ҳамда бекларда қанча бўй етган қиз борлигини аниқлаш топширилади. Ўша кунгидек қирқ нафар йигит уйлантирилади. Ҳозирги Калакон қишлоғининг номи шундан келиб чиққан. Шаҳар яқинидан жой ахтарилиб, янги келин-кўевлар учун уйлар қурилади. Калакон қишлоғи ана шундай қилиб бунёд бўлади. Бу ҳам Оксарой билан боғлиқ.

эслатадиган бўлиб қолди ва Абдуғофур отадан сўрадим:

— Бембен деганлари генералмиди?

— Йўқ, оддий дўхтир эди.

— Унда қандай қилиб Оксаройни йиқитмоқчи бўлди?

— Бембен жуда ўткир киши бўлган. Шаҳарнинг тозаллиги учун жон куйдирарди. Афти шундай кўз ўнгимда турибди. Папирлаб, оғзидан тупук сачратиб гапирарди. Шаҳрисабзга тахминан йигирманчи йиллар келган бўлиши керак. Ўзбекчани оҳанги билан худди кечагидек қулоғим остида жаранглаб турибди. Мабодо кўчага чиққудек бўлса, дўконларда бирорта ҳам қассоб қолмасди, ҳаммаси қочиб кетарди.

— Нега?

— Халати йўқ деб қаматарди.

— Унинг гапи билан қамайверишармиди?

— Ўхў, айтдим-ку, жуда ўткир киши эди деб. Катта раҳбарлар ҳам ундан ҳайкиб туришарди. Балки юқори билан алоқа

қилиб тургани учундир. Ҳар ҳолда, унинг айтгани айтган, дегани деган эди. Айниқса, шаҳарда исриқк тутатаётганларни ёмон кўрарди. Ҳа, эсладим, шаҳарга йигирма тўртинчи йил келган экан. Йигирма еттинчи йилда янги поликлиника қурилди. Унга Бембен бошлиқ бўлди.

— Унинг номини тўлиқ билмайсизми?

— Йўқ, ҳамма Бембен дерди. Ҳа, «жинни дўхтир» деб ҳам аташарди. Халқ ундан «зараза» деган сўзни ўрганди. Дастлаб одамларни Бобо Салим деган кишининг уйида қабул қилиб юрди, кейинроқ Симхонага, ҳозирги тери-таносил касалликлари шифохонаси ўрнидаги бинога кўчиб ўтди. Йигирма еттинчи йилда Шаҳрисабзда ҳам паранжи ташлаш бўлди. Оқсаройни портлатиш воқеаси ана шу даврга тўғри келади. Эсимда бор, кўйган дориси қайтиб ўзига уриб, бети куйиб қолганди. Умуман, ўша йиллар динга, ўзбек ёзувига, китобларга қарши қаттиқ кураш бошланганди. Шаҳар марказидаги ҳозирги Пушкин мактаби мадрасаларнинг ғиштидан тикланган. «Мадрасаи калон» деган жуда катта мадраса бўларди. Ҳаммадан аввал ўшани буздилар.

Отахоннинг ҳикояси менга Ҳазрат Навоийнинг мана бу мисраларини эслати:

**Ҳиштини масжид бузибон келтириб,
Тошини эл марқадидин етқуриб,
Анда тузиб маснади шаҳаншоҳи
Айши тараб жома учун муштаҳи.**

Нимаики халқ учун муқаддас бўлса ўшанга чанг солиш, масжидларни бузиб ғиштини олиш, тошини мазорлардан олиб келиб бинолар қурдириш, халқ донишмандликларини авлоддан-авлодга етказган китобларни ёқиш ва зиёли кишиларни қатағон қилиш йигирманчи-ўттизинчи йилларга хос «фазилат» эди. Афсуски, ҳозирги даврда ҳам бундай иллатлардан батамом қутулганимиз йўқ. Қадимий обидаларнинг кўз ўнгимизда нураб бораётганига бефарқлик билан қараб ўтиришимиз ўша йиллар кирдикорларига тенг жиноятдек туюлади менга.

Бундан тўрт-беш йил олдин ўн олтинчи аср ёдгорлиги бўлган мураккаб қурилмали ҳаммом таъмирлаш мақсадида очиб ташланганди. Тагдан иситиладиган, чиқинди сувлари қувурлар орқали шаҳардан ташқарига чиқариб юбориладиган ҳаммомни энди аввалгисидай қилиб тиклашнинг имкони йўқ, дейишмоқда. Ғиштини эса одамлар ташиб кетишяпти.

Шаҳарнинг кўк дарвозаси

Кавзакорлик услубида ишланган бу дарвоза фақат Бухоро амири Шаҳрисабзга ташриф буюргандагина очиларди. Ичкарида 41 болорлик катта чойхонада амир чойхўрлик қилар ва Оқсаройга ўтиб дам оларди. Ҳозир бу дарвоза Термиздаги музейда турибди.

Шаҳрисабзнинг энг ҳурматли қарияларидан бири Шариф бобо Ҳайитов билан суҳбатлашарканман, Оқсарой, Бембен воқеаси, амирнинг тўпи ва йигирма еттинчи йилда нишонланган байрамга оид анчагина янги тафсилотлар билан танишдим. У кишининг гувоҳлик беришларича, Бембен Оқсаройни бузмоқчи бўлмаган. «Ё Уктабр ёки Май байрами эди, — деб хотирлайди отахон, — бутун шаҳар кўчага чиққан, майдонлар тўла. Одатда, катта тантаналар шу жойда бўларди. Ўша куни байрамга салют бериш учун тўп ҳам чиқариб тайёрлаб қўйилганди. Ҳамма ҳаяжонда. Бир пайт шовқин-сурон тиниб, сув сепгандек сукунат чўкди. Бембен тўпга яқинлашди. Лоп этиб олов ёнди. Сўнгра қулоқларни қоматга келтириб гўмбурлаган садо чиқди. Шунда жуда қизиқ ва кўрқинчли воқеа юз берди. Олов тўпнинг оғзидан эмас, орқасидан чиқиб кетди. Тўс-тўполон бўлиб ҳамма ҳар томонга қочди. Тутун тарқалганда Бембен ерда ётарди. Унинг отган ўқи ўзига текканди. Аммо соғ қолди. Уч ойлар чамаси касалхонада ётиб, даволаниб чиқди. Юзи қора-ола бўлиб қолди. Шундан кейин анча ўзини олдириб қўйди. Энди аввалги шашти йўқ, бўшашиб, ҳурпайиб юрарди. Яхшиям, тўпнинг ичига пахтавон ўқ жойланган экан, акс ҳолда тўй азага айланарди. Барибир, байрам тарқаб кетди.

Мен отахондан «Бембен тўпни қайси томонга тўғрилад отганди?» — деб сўрадим.

— Оқсарой тарафга қаратиб, осмонга отганди.

Ҳаёлимга Темурнинг руҳи билан ўйнашиб бўлмайди, деган гап келди. Аммо буни Шариф отага айтмадим. Суҳбатнинг бошқа томонга чалғиб кетишини истамадим.

— Ҳозир ўша тўп қаерда? — сўрадим.

— У ҳам Термизда.

— Бембен-чи?

— Тошкентга кўчиб кетган.

— Ўша йилими?

— Йўқ, қирқинчи йиллар ҳам шу ерда эди. Урушдан кейин кетган бўлиши керак.

— Тўп билан дарвозани нега олиб кетишган?

— Икки вилоят қўшилганди. Марказ Термиз бўлди. «Музейга» деб олиб кетишди.

— Ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмадимми?

— Одамлар нима ҳам қилишарди. Ҳукуматнинг сиёсати шу экан, деб қараб ўтиришаварди.

Сўнги саволни сўрашга сўрадим-у, ҳозир ўзимиз нима қиляпмиз, деган эътироз туғилди кўнглимда. Сабаби, Шаҳрисабздан тарихга доир топилган нарсалар ҳамон олиб кетилмоқда. Ҳеч ким монелик кўрсатмаётир. Утган йили кузда Тошкентдан археологлар келиб қазिश ишлари олиб боришди. Мўъжизани қаранг! Ер остидан шиша пиширадиган хумдон ва дўкон чиқди. У эски бинолар жойлашган ерда, бозорнинг шундайгина тагида эди. Тахминан уч-тўрт метр ер остидан пишиқ ғиштдан терилган девор, кўра, темир ва шиша қотишмалари, аллақандай шиша буюмлар топишди. Кул ва кўмир қаваги кўриниб турарди. Топилдиқлар олиб кетилди, «шиша заводи» эса кўмиб юборилди. Буниси ҳам майлику-я, унинг устидан бетон фундамент тикланиб, қандайдир магазин қурилиши бошлаб юборилди.

Шаҳрисабз зиёлилари, халқ қадриятларини кўтариш йўлида жонбозлик қилаётган кишилар неча йиллардан бери бу ерда ўлкашунослик музейи очиб ҳаракатида юришибди, аммо раҳбариятга бундай ташаббус нима учундир ёқмаяпти.

* * *

Хуллас, Шаҳрисабз мўъжизалар макони. Афсуски, битта рисолада уларнинг ҳаммасини ёритиш имкони йўқ. Мен фақат биргина ёдгорлик — Оқсарой тўғрисида денгиздан бир қатра баён этдим. Шунда ҳам тарихчи-тадқиқотчи сифатида эмас, оддий зиёли, нари борса, бир қаламкаш-ёзувчидек фикр юритдим. Доруттиловат, Доруссаодат, Зиндонтепа, Кўк гўмбаз, Шаҳри Кеш воҳасининг 2500 йиллик, балки ундан ҳам қадимий тарихи, бу ерда яшаган ижодкорлар шажараси тўғрисида ҳикоя қилиш бизнинг бурчимиздир. Токи, халқ ўз тарихини билсин, ота-боболаримизнинг донишмандлиги ва улўғлигидан хабардор бўлсин. Уларнинг рамзи бўлган Оқсаройни ихлос билан зиёрат қилсин ва ҳайратга тушсин. Оқсарой қўйлаётган мунгли кўшиққа қулоқ турсин ва уни сақлаб қолиш учун курашсин. Зеро, Оқсарой дотсиндаги битиклардан бири шундай нидо қилади:

**Мин шакка фи валоятино
ва кароматино
Фанзур ило иморатино!**

Такрор бўлса ҳам бу сўзлар мазмунини эслатаман:

**Агар шўҳратимизга шубҳа қилсанг,
Иморатимизга қара!**

Жалолиддин Мангуберди

*Жалолиддин Мангуберди
Ҳаммамиздек одам эрди.
Лекин унинг кўкрагида
Хатто ҳар мўй «Ватан!» дерди.*

*Жалолиддин Мангуберди
Сизу биздек одам эрди.
Аммо унинг ҳар одими
Эрку бахтнинг гамин ерди.*

*Жалолиддин Мангуберди
Бир одамдек одам эрди.
Бироқ унинг армони ҳам
Асрларга умид берди.*

*Жалолиддин Мангуберди
Ўзимиздек одам эрди.
Аммо эл деб, қонлар кечиб,
Тушларида гуллар терди.*

*Жалолиддин Мангуберди
Ўзимиздек одам эрди.
Лек бир ўзи Осиеънинг
Уфқи учун қулоч керди.*

*Жалолиддин Мангуберди
Наҳот биздай одам эрди?!
У вақтдан бир ҳатлаб келса
Бизни кўриб кимлар дерди?!*

*Вақт дея аталмиш
кўхна ғалвирнинг
сону саноғи йўқ кўзчаларига
ҳар хил бўлар-бўлмас
воқеалару
бир тўда исмлар
тиқилиб қолган.
Вақтнинг
дармони ҳам
имкони йўқдир.
Қолаверса, сира
вақти етишмас,
ўзини яхшилаб
тозаланоққа.
Энди
кимдир умрин
тўфонга бериб
унинг кўзчаларин
очиб қўймаса,
Вақт бевақт кетади
оламдан...*

* * *

*Ҳўшлашайлик энди, маҳбубам.
сен боққа бор,
мен кетай тоққа.
Ахир ўтлиғ
қалбимни тутсам,
қўлинг куйиб,
қочдинг узоққа.*

*Ҳўшлашайлик энди, маҳбубам,
Сен баҳорга,
мен юрай кузга.
Ахир кўзда
ёш билан боқсам,
айландинг
бир олис юлдузга.
Сен — эртанги,
Мен-чи, кечаги
кунга кетдик,
юргил, маҳбубам.
Мен саргардон
бир телба каби
ёлвориб қайтарман
ўлмасам...*

Намозшомгул

*Салом, намозшомгул, сиймбар,
Оқшом сеникидир батамом.
Сенингдек бир ҳуркак жилвагар
Кўнглимга чўқтирмиш қора шом.*

*Салом, намозшомгул, сиймбар,
Роз айтарсан тунда юлдузга.
Мен эрсам, азондан шом қадар
Илтижо қилурман гулюзга.*

*Салом, намозшомгул, сиймбар,
Билмасан, келажак хазондир.
Мен эса билурман жон қадар
Севмоқ яшамоққа имкондир.*

*Салом, намозшомгул, сиймбар,
Гулмисан ёки ишқ ёлқини?!
Сени кўргач, армон қўзғалар,
Сувдаги сандиқдай қалқиниб.*

Ёғми ёрбанон

Ҳикоя

Тангригоғнинг этагидаги кўкаламзор яйловда Эрхон чол элликларни қоралаб қолган Ойтўлди отлиғ аёли билан фақирона ҳаёт кечирардилар. Улар бир вақтлар тиклаб олган кўримсизгина гўшадан анча нарида хушхўр мевалару турфа ҳайвонотга мўл ўрмон бошларнади. У икки қарияни беминнат боқарди. Кўк Тангрининг фарзанди — Қуёш ўрмон тепасида кўтарилган паллада Эрхон чол қора пўлатдан қуйилган кескир болтасини белига кистириб, қўйган тузоқларини кўздан кечириш учун жўнар, орадан хийла вақт ўтгач, елкасида бир боғ қуруқ қарағай ўтинию типирчилаётган қуённими, қирғовулни кўтариб, мамнун қиёфада қайтиб келарди. Уларни пишириш Ойтўлдининг зиммасида эди. Учоққа олов ёқиб, эри сўйиб-тозалаб берган этни оловга товлаган пайтда Эрхон ўт-ўлан устига ёнбошлаганча аёлининг ҳаракатларини кузатар, шамолларда қотган чандиқли, қорамағиз юзида Ойтўлдига жуда ёқадиган дағал бир табассум жилва қилиб турарди.

Бир маҳаллар қудратли бўлган Ядғунинг қавми ҳам шу ерларда умргузаронлик қиларди. Кейинчалик улар пастроққа — водийга кўчишди, сонсиз-саноқсиз музаффар юришлар натижасида кўпайиб кетган эчкию қўйлар, сигиру отларни боқиш учун бу яйловча торлик қилиб қолди. Эрхон ва Ойтўлдининг ўлжалари у қадар кўп эмасди. Яна, бунинг устига, йигирма йилча муқаддам Эрхон чол кўп уриниб ёғоч, лой ва кигиздан чоққина бир қўналға тиклаган, умрларининг энг лаззатли дамлари шу қўналғада кечганди. Энди уни ташлаб кетиб бўлармиди?! Қишнинг — Кўк Тангри иноятининг узун кечаларидаги, ланғиллаб олов ёнаётган уйда кечган эҳтиросли онлар ҳали ҳам

Ойтўлдининг ёдига тушса, юрагини нечуклар жизиллатиб қўяди. Қондошлар, айниқса, Ядғу уларни кўп қистади, аммо ўжар қариялар кетишни ишташмади. «Сен ўзинг кетавер Ядғухон, — дейишди улар. — Бизга шу ер қулай. Водийга — уч-тўрт йиғоч масофага етиб бороламизми-йўқми? Бунинг устига, сен қуриб берадиган қўналғада яшай олишимиз, кўникиб кетишимиз ҳам даргумон. Ахир, бу ерларга жуда ўрганиб қолдик-да! Сен бемалол боравер, хотиринг жам бўлсин. Бир кунимизни кўрармиз, вақти келиб, Кўк Тангрининг олдида кетсак, унинг қаҳрини юмшатиш учун бирор жонлиқ атаб, бизни хотирларсан. Шунгаям жуда хурсандмиз, кўнглимизни роса кўтардинг, Ядғухон...» Ушанда Ядғухон ҳеч кўнмагани, аммо бари бир кетди. Сабаби, у айниқса, ханзуларга қарши юришда жуда кўп мол-дунё орттирганди, шуларни кўзи қиймади. Мана ҳозир водийда, бепоён яйловларда қўй-эчкиларини ёйиб юбориб, хун ўғлонларини жангга тайёрлаб юрибди.

Қабила пастга кўчгач, теварак ҳувиллаб қолди. Албатта, қабиладошлари, айниқса, уруғлари Эрхон чол оиласининг қолишга қарор қилишганини эшитиб жуда хафа бўлишса-да, ўзлари кўчиб кетишди. Анави чоққина яланглиқда бир вақтлар музаффар жангчиларнинг ўғиллари тиғ уриш ва найза отиш санъатини, отда жанг қилишни ўрганишарди. Ядғухон ҳар доим «Жангчи эт ейди, бола туғдиради, жанг қилади — эрнинг бундан бошқа қилар иши йўқ, қолган барча юмушлар — хотинларники!» дегани-деган эди. Бироқ, ўзининг болалари бундай бўлишмади. Улар нимжону сояпарвар, қилич чопишдан ҳам кўра уйда ўтириб овқат пиширишга, ҳар хил майда-чуйда

ўйинлар билан вақт ўтказишга ишқибозроқ чиқишди. Эрхон чол уларни ёмон кўрар ва шу сабабдан қачон кўрса бўралаб сўкарди. Унинг ўзи бир вақтлар доврўғи Тангригоғни тутган жангчи бўлган ва бунинг исботи сифатида уйда унча-мунча йигит ердан узиб ололмайдиган олти тишли, зилзамбил чўқмори турарди. Қабила пастга кўчгач, Эрхон чол ҳатто Ядғунинг ўша нозик-ниҳол ўғилларини ҳам кўмсаб қолди.

Бора-бора ҳаммаси ўз изига кетди. Энди уларга кишиларнинг кетгани қайтанга яхши бўлгандек туюла бошлади. Тан қартайиб, жоннинг Кўк Тангри олдида кетар муддати яқинлашар, уларнинг кўнгиллари тинчлик-осойишталик истар эди. Уларни Ядғухон йўқлаб турар ва ҳар йўқлаганида бир дунё сивловсин, айик, яна алланималарнинг гўштини келтириб берарди. Чолу кампир баъзан бунчалик кўп этни қаёққа қўйишни ҳам билмай қолишарди.

Ойтўлди Эрхондан нақ ўттиз ёшга кичик эди. У вақтлар Эрхон бақувват, бўйни буқаникидек йўғон, забардаст бир жангчи эди-да, Ойтўлдининг ҳам унга дарров кўнгли султ кетган, шунақа келишган, забардаст эркакка хотин бўлишни орзу қилганди. Ушанда қиз ўн олтида эдими? Ун олтида бўлсаям келбати мана ман деган йигитларникидан қолишмас, куч-қуватга тўлиб-тошганди: чоғроқ қўзиларни бир қўли билан бемалол кўтараверарди. Гавдасига яраша оғиргина ҳам эди: отасининг отига минганида, шўрликнинг бели бир майишиб кетарди. Илк танишган кезларида Эрхон уни эгарга ўнгариб олиб, ўрмон томонга қараб от солди, шунда қиз ўғлоннинг нақадар кучлилигини ҳис этди. «Худди хасдай учириб юборди-я! —

дея ҳайратланда ўшанда қиз ички бир мамнуният билан. — Довруғи бутун Тангри тоғни тугган баҳодир... Мен шунинг хотини бўламан...»

Ҳозир Эрхонга қарасангиз кулгингиз қистайди: қадди камалакдай энгилган, юзи Тангри тоғ ирмоқларидай эгри-бугри ажинларга тўла, қўли тинмай қалтирайди. Фақат кўзларигина ўша-ўша, ўткирлигича қолган, қаттиқ эди. Эрхон ҳақиқий жангчи эди — хотинини ҳам қандайдир кўпол эркалар, баъзан қўлига ҳам эрк берар, аммо буларнинг бари Ойтўлдига қайтага хуш ёқарди. Ҳақиқий эркак шундай бўлиши керак, деб ҳисобларди у, эр кўрган баъзи хотинларга ўхшаб ҳадеб суюлаверса, от мингандан, ёй кўтаргандан кўра эчки соғани афзал.

Эндиликда Эрхон қилиши керак бўлган юмушларни ҳам Ойтўлди бажаради: ўрмондан ўтин орқалаб келади, жонлиқ сўяди, бир қисмини Кўк Тангри учун қолдириб, терисини шилади, оловда пиширади, отга қарайди... Отни парваришlash ва жонлиқ сўйиш аёлларнинг иши эмас, бироқ Эрхон ярамагандан кейин на илож? Кекса жангчининг кескин тўқнашувларда орттирган жароҳатлари бугунга келиб уни нотавон қилиб қўйди. У туни билан мижжа қоқмайди, ихраб-сиҳраб, чўқмор урган ханзуну лаънатлаб чиқади. Ойтўлди унинг учун ҳамма ишга тайёр. Чунки эри кучи борида барча қилар ишини қилиб бўлган. Фақат ўғилларининг тоғда ҳалок бўлгани чакки бўлди-да. Кўк Тангри улар устига қор кўчкиси юборди. Тангри шунинг раво кўрибдими, унга қарши бориб бўлмайди. Тез кунда улар ҳам Кўк Тангрининг ҳузуринда, Тангри тоғ чўққиларидаги мангу осойишталик масканида ўғиллари билан учрашадилар. Шу сабаб, ҳадеб оҳ чекаверишининг фойдаси йўқ.

Тангри тоғ этагини паноҳ тутган кудратли қабиланнинг икки кекса вакили ана шу тарзда, сокин-осойишта умргузаронлик қилар эди.

Бир куни фалокат рўй берди. Қуёш Кўк Тангри ётоғи томон ёнбошлаганда ёмғир ёғди. Унинг саховатли сувлари дарахтзорлару яйловларни чунон яшнатди. Бир соатлар ўтиб-ўтмай, ёғингарчилик тўхтади. Теварак-атроф селгиб, ҳаво мусаффолашди.

Эрхон йўлбарстери пўстакни ташқарига — пичан устига ёйишни буюриб, ўзи елкасини сийпалаганча ихраб, оти ёнида турарди. Бундан ўн йилча муқаддам юз бер-

ган сўқишда бир сўйлоқ ханзу унинг бошини мўлжаллаб чўқмор отганди, у чап бериб қолди, аммо анча ёши қайтгани сабаб ўз вақтида отини буриб ололмади — кескир тишли чўқмор унинг елкасига келиб урилди. Мана, асорати энди билинаётир. Ҳозир кекса жангчининг томирларида қон секин-аста оқар, оёк-қўлининг жароҳатланган ерлари ҳам симиллаб оғрирди. Эрхон шу кеч айиқ ёғи суришни ният қилди ва бу ниятини пўстакни кўтариб чиқаётган Ойтўлдига айтиб қўйиш мақсадида ёнига ўғирилди, ўғирилдику Тангри тоғнинг сўл ёнбошидан шўёққа қараб елиб келаётган бир тўда отлиқларни кўриб ҳайратдан эси оғиб қолаёзди.

— Ойтўлди! — деб бақирди у беҳтиёр, ҳали ҳам елкасини чангаллаганча, — Ойтўлди, анавиларга қара-чи? Таниясанми кимлар экан?

Ойтўлди пўстакни ерга ташлаб, қўлини пешонасига соябон қилиб ўша ёққа узоқ термулди-да:

— Ҳечам ажратолмаяпман-а! Аммо Ядғунинг йигитлари эмас, уларнинг туғи бўри каллалик-ку. Ханзулар бўлмасин тагин, — деди хавотир билан.

Кекса жангчининг томирларида қон жўшди. У таассуф билан: «Эссиз, Ядғуга хабар беришининг иложи йўқ-да», деди ўзига ўзи. Агар келаётганлар ростдан ҳам ханзулар кўшини бўлиб чиқса, у ҳолда чол-камбирнинг умри поёнига етибди деяверинг. Бу ёвуз қавмининг қўлидан қар иш келади. Эрхон Ойтўлдига қараб:

— Тўқмоқни олиб чиқ! — деб буюрди.

— Кўтаролмайсан! — ачиниш билан жавоб қилди Ойтўлди. — Қўй, ўзингни бекорга уринтирма! Кўк Тангри истаса, эҳтимол омон қолармиз. Йўқса, ўғилларимизнинг ёнига жўнаймиз. Икковимизнинг ҳам ёшимиз бир жойга борган бўлса, эшамизнинг нима қизғи бор?..

— Опчиқ дедим! — ўшқирди жангчи. У ёғийни ҳеч қачон қуролсиз кутиб олмаган эди, бундай бўлишини хаёлига ҳам келтиролмасди. Ойтўлди чор-ночор эрининг улкан гурзисини бир амаллаб олиб чиқди. Жангчи уни зўрға кўтарди, оғирлигидан юзи тиришиб кетди, аммо яна тезда ўзини қўлга олди, ёвнинг етиб келишини кута бошлади.

Энди унинг учун бу чоққина яйлов жанг майдонига айланганди. Ёғий яқинлашиб келар, фақат сўқишга чорловчи бурғи садолари етишмасди, холос.

Ниҳоят, улар етиб келишди. Ханзуларнинг қийиқ кўзларида ғазаб ўти чақнарди. Улар дарров талашга тушиб, қўй-кўзиларни отларига ўнгаришди, биттаси эса Эрхоннинг ҳозирда анча қартайиб, кучдан қолган, не-не жангу жадаллардан эгасини омон олиб чиққан отини етаклашга тушди, уч-тўрттаси эса кулба ичига кириб кетди. Ойтўлди чолининг ёнида туриб, бу беадабгарчиликларни кузатарди. У ханзуларни ҳеч қачон кўрмаганди. Тўғри, бирда Ядғухон ўнчага қўли боғлиқ, афти-башараси қон бандиларни уриб-сўкиб ҳайдаб келганди. Аммо улар ўша пайтда бирам ночор, эзгин кўринган эдики, ҳатто Ойтўлдининг уларга раҳми келиб кетганди. Ҳозир эса буларнинг вазоҳатини кўриб ўтақаси ёрилаёзди. Улар тинмай бақаришади, узун сочларини селкиллаб, у ёқдан-буёққа юришади... Улардан бири, юзида узун чандиғи бори, отини Эрхон томон бурди-да, унга синовчан тикилганча, сўйлоқ тишларини кўрсатиб ҳайқирди:

— А-ҳа, бу Эрхон-ку! Мана ўша энгилмас Эрхон! Аҳволига қаранглар, қалтираб туришини кўринглар!..

— Эрхон? Наҳотки Эрхон бўлса?! — қолганлари ҳам шоша-пиша шўёққа ёпиришди. — Ия, қани унинг аввалги вазоҳати? Қани унинг ўлим келтирувчи гурзиси? Нега у гурзисини кўтармаяпти, баримизни қириб ташламаяпти? Ахир, юзта ханзу аскарлари Эрхон учун чўт эмасди-ку?

Ойтўлди хотиржам турар, фақат эрининг ғзаби қўзғашидангина чўчирди. Аммо ундай бўлмади.

— Эрхон! — деб бўқирди сўйлоқ тишли қари ханзу. — Менинг неча-неча уруғимни кулини кўкка совурдинг-а, қари каламуш. Мана, ўзингнинг ҳам кунинг битди!

Шундай деб у энгашиди-да, Эрхоннинг нақ томоғини мўлжаллаб найза санчди. Кекса жангчи шу заҳоти ихраб, ерга икки букланиб йиқилиб тушди, томоғидан иссиқ қон ҳовур таратиб, тизиллаб оқа бошлади. Ханзулар қий-чув кўтардилар.

— Хотинга тегманг! — бақирди қари босқинчи шерикларига. — Унга тегманг. Хотинни ўлдириш ханзунинг иши эмас. Қани, кетдик Ядғунинг устига!..

Ханзулар қий-чув кўтарганча жўнаб кетишди. Қуёш Тангри тоғ ортига қондай қизариб, баайни ярадор жангчи мисоли ёнбошлади. Энди Эрхоннинг қони оқиб ту-

гаган, қорайиб, қота бошлаган, жангчи ҳаёт билан видолашган эди.

* * *

Тунда, яйловдан унча узоқ бўлмаган сайхонликда босқинчилар ва Ядғу йигитлари ўртасида мисли кўрилмаган жанг бўлди. Теварак-атрофни ўлаётганларнинг ва ўлдираётганларнинг бақирғи тутиб кетди. Унинг сурони ҳатто Тангритоғни ҳам титратиб юборди.

Ойтўлди тун билан мижжа қоқмай чиқди. Мабодо ханзулар қайтиб келгудай бўлса, биринчи кирганининг бошига тушириш мақсадида эри жангда ишлатадиган болтани пойгакка суяб қўйди.

Тонгга яқин жанг тугади. Отлар дупури ва қийқириқлар Тангритоғнинг сўл ёнбағридан узоқлашиб кетганидан Ойтўлди босқинчиларнинг енгилганини, шавкатли Ядғунинг ботирлари уларни қувиб-солганини пайқади. Атрофга мудҳиш сукунат чўкди. Тинмай чуғурлашадиган қушлар ҳам бу сафар жим бўлиб қолгандилар.

Аёл ташқарига чиқди.

Хаводан қон ва тер иси анқир, пастда, бир йиғоч масофада ўликларнинг қалашиб ётгани кўриниб турарди. Ойтўлди уйига кириб ўткир тиг олиб чиқди ва жанг майдонига қараб йўл солди. Эрининг тагига етган сўйлоқ тишли ханзунни топмоқчи ва бошини танасидан жудо қилмоқчи эди. Ана шундай қилса, ханзунинг руҳи мангу тентираб, бошини излаб юради, бу ҳолати ҳатто авлодларига ҳам ўтади. Интиқомнинг ўзига хос усули эди бу. Жанг майдонига етиб келгунча у анча чарчади, аммо биринчи ханзунинг ўлигини яқиндан кўриши билан жисмида янги кучкуват пайдо бўлди ва мурдадан ағдариб қаради: найза зарбидан унинг бир бети ўпирилган, оппоқ суяги очилиб, қийиқликқа мойил кўзлари косасидан чиқиб кетгудай бўлиб олайганди. Ойтўлди уни танимади, шу сабаб тегмасдан ўтиб кетаверди.

Уликларни бир-бир кўздан кечириб: «Э, бадфеъл маҳлуқлар, — дея ҳаёлидан ўтказиб борарди бу жасур аёл. — Нималарни кўзладингизу нималарга эришдингиз? Келдингиз, топганингиз ўлим бўлди... Ақалли битта ҳам тирик жон қолмабди. Ядғунинг қудратини билмасмидингиз, кунингиз битганига наҳотки ақлингиз етмовди? Мана энди кўзларингизни қузғунлар чўқийди, танангизни қонхўр каламушлар талашиб-тортишиб ға-

жишади. Кимга жафо, кимга жазо...

У навбатдаги ўликка яқинлашаркан, унинг елкасидаги бир нарсага кўзи тушди. Қизиқсиниб, яхшироқ қаради ва ҳайратдан қўлидаги тигни тушириб юбора ёзди. Ханзу аскарни елкасига икки-уч ёшлар чамасидаги бир болани боғлаб олганди. Афтидан, у жангчи эмас, афти-ангорининг ўзи унинг жангчи эмасини ошкор этиб турарди, деҳқон бўлса керак, озиб-тўзиган, кийимлари бир аҳволда, қашшоқ, тиришиб ўлиб ётарди. Бола отасининг ўлимини сезганми-сезмаганми, кўзлари юмук, худди ухлаётгандай ётарди. Ойтўлди уларнинг тепасига келиб, диққат билан разм солди: боланинг оқиш чеккасидаги ингичка, қизғиш қон томирлари билинар-билинемас уриб турганини кўрди.

Ойтўлдининг бирдан кўнгли бузилди. Кўк Тўнгри уни разолатдан қайтармоқда эди. Мана исботи: аёл ўлдирмоқни, ўликнинг танини бошидан жудо қилмоқни ва унинг авлодларини бемисл кулфатга дучор этмоқни кўзлаган эди, ҳозир эса акиси бўлиб чиқаётди. Боланинг шундай қирғиндан омон қолгани-чи, бу ҳам Кўк Тангри иноятининг исботи эмасмикин? «Бошқа кишиси йўқ шекилли, боласини ўзи билан олиб юрган экан», деган ўй ўтди унинг кўнглидан ва молу дунё йўлида кулфатга рўбарў келган жангчини қарғади. Унинг тепасига чўкка тушиб, болани ечиб олди ва тигни ҳам унутиб, ортига қайтди.

Бола чиройликкина, дўмбоққина, сочлари қизғиш ва майин, тўгарак юзи нимаси биландир ҳалок бўлган ўғилларини эслатарди. Ойтўлди тезда ҳолдан тойди. Шунда ҳаёлига: «Уни жарга ташлаб кетсам-чи, бўри-мўри еб кетса, жуда маъқул иш бўларди», деган ўй ўтди. Шу ишни қилса, дилидаги интиқом ўти бироз сусайиши мумкин эди, аммо Ойтўлдининг пок кўнгли бундай қабиҳликни қабул қилолмади. «Ёш боладан хун олиб бўлмади, — деб ўйлади аёл, йўлида давом этаркан. — Агар вояга етган бўлса бошқа гап эди. Гўдакни ўлдирмоқ бизнинг қавмга ярашмайди. Бундан ҳатто Кўк Тангри ҳам ғазабланади».

Ойтўлди қўналғасига етиб келганида, Ядғухон ўттиз чоғли йигити билан уни кутиб турар, жангчиларнинг бари қаттиқ ҳолдан тойган, кийимлари қонга беланган, аммо ўзлари хурсанд эдилар.

— Улуғ жангчи Эрхон бизни тарк этиб, бу ёруғ дунёдан кўз

юмибди. Унинг қондоши мен — Ядғу энди бу ерларда қандай қилиб юраман? — деди Ядғухон сийрак сочли бошини қуйи эгиб. — Улуғ жангчи Эрхон ҳаммамизнинг отамиз эди. Уни душманмиз — манфур ханзу ўлдирбидию бизлар беҳабар қолибмиз...

Ядғухоннинг изтироблари жангчиларга ҳам ўтди. Улар ҳалок бўлган қабиладошларининг ҳурмати учун бошларини қуйи эгиб, тек туршарди.

— Эрхоннинг ҳар бир томчи қони учун ўнлаб ханзудан ўч оламан! — давом этарди Ядғухон. — Хоҳ гўдаги бўлсин, хоҳ чоли — аямайман! Буни мен — Ядғу ўғли Ядғу айтаётирман! Агар шундай қилмасам, Кўк Тангри мени оқ шақалларга дуч қилсин, илонлар чақиб ўлдирсин, кўзимни қузғун чўқисин! Уларнинг қонини Тангритоғ сувлари каби оқизмасам, номим абадий ўчсин!

Шундай деб Ядғухон қаттиқ ҳайқирди. Унинг кўзларидан йирик-йирик ёш томчилари думалаб, соқолига тушарди.

— Ойтўлди, сен бу ерда қолмайсан! Ёнимизга борасан, бас, отга мингаш, — деди Ядғухон ва аёлнинг қўлидаги болани эндигина пайқаб, ранги-туси бирдан ўзгарди:

— Ханзу боласи-ку! — деб хитоб қилди у. — Ойтўлди, ортга қоч, мен унинг бошини танидан жудо қилай!

Ойтўлди ортига тисарилди ва:

— Сен ҳеч қачон унга тиг кўтармайсан. Агар унга қўлингни теккизгудай бўлсанг ўла-ўлгунимча сени қарғайман, Ядғу. Беваним қарғиши албатта уришини биласан-ку... Мендан хавотир олма, ханзуларки ўлдирмадимми, энди ўз ажалим билан ўламан, — деб жавоб қилди.

Ядғу ўйланиб қолди. Ойтўлди болакайни кўм-кўк майсалар устига қўйди. У осмондаги ойдай бўлиб ётарди. Хунлар соҳибқирони бу душман зурёдига қараб, кин ва қаҳр билан: «Илоннинг боласи ҳам илон. Унинг бошини янчмоқ керак», деб ўйлади. Бироқ Ойтўлдининг — ҳалок бўлган шавкатли жангчи хотинининг сўзига қарши боролмади. «Бу хотин нелар қилаётганини яхши англамаяпти чоғи. Наҳотки, у ҳимоя қилаётган гўдакнинг томиридаги қанзу қони бир кун қўзғалиб, мана шу қўлчаларда ўлим топишини тушунмаётган бўлса!..» Улуғ Ядғухоннинг темирдай қизғиш юзида бир ифода лип этиб ўтди — у, агар йўлини қилса, бу болани барибир жонидан

жудо қилади. Майли, ҳозирча ўсиб-улғаяверсин, қачонки қўлига тиг тутиб, ўқ-ёй ота оладиган бўлганда, Ядғу ёйнинг кескир ўқи унинг юрагини албатта излаб топади.

Ядғухон шу тариқа боланинг тақдирига ҳукм ўқиди ва яна бир бор: — Ойтўлди, биз билан юр... У ерда эт мўл, эл хотиржам, хотинлар кўп, — деб мурожаат қилди.

Ойтўлди рад этди. Бу ўжар хотин билан талашиб-тортишиб барака топмаслигини яхши сезган Ядғу кўпам қистаб ўтирмади, ўзинг билласан, қабилада елка қисиб, ўлжаларнинг бир қисмини шу ерда қолдиришни амр этди-да, ўзи пастга томон от чоптириб кетди.

* * *

Орадан йиллар ўтди. Тангри тоғ этаклари кўп маротаба қор билан қопланиб, кўп маротаба баҳорий яшилликларга бурканди. Ядғу сўзининг устидан чиқди — атрофга ёйилиб кетган хун қабилаларининг бир нечаси билан иттифоқ тузиб, то Катта Дарёгача борган барча ханзуларнинг устига юриш қилди, натижада уларнинг қонини худди Тангри тоғ ирмоқлари каби оқизди.

Бу орада Ойтўлди ҳам қариди. Қомати марҳум эри, жангчи Эрхоннинг кўхна ёйи каби эгилди, ханжардек киприклари тўкилди, жисмидан қувват кетди. Унинг жонига энди асранди ўғил оро кираётганди. Қуш овлаш, сув келтириш, қўналғани тартибга солиш, таом пишириш, хуллас, ҳамма-ҳамма юмушлар шу боланинг гарданида эди. Унга, хун ўғлонларидан фарқли ўлароқ, ҳеч ким жанг хунарини ўргатмади, бироқ бола яйловда чиниқди, ўрмонда дарахтдан дарахтга сакраб чаққон ва эпчил бўлиб ўсди. Ойтўлди кампирдан бобоси Эрхон ҳақида кўп сўраб-суриштирар, унингдек шавкатли жангчи бўлишни орзу қиларди.

— Мен хун авлодиданман! — ҳайқирарди у, хунларнингга ўхшамаган қийиқ кўзларида ифтихор учқуни алангаланиб. — Менинг аждоларим мулки то Катта Дарёгачадир! Дарё ортини эса мен бўйсундираман. Худди бобом Эрхондай, оғам Ядғухондай жангчи бўламан!

Қари Ойтўлди унинг бу гапларини таассуф билан тингларди. Бола ўзини хун деб ҳис қилса-да, юзкўзлари, гавда тузилиши, сержаҳллиги билан барибир аждоларига тортмоқда эди. Эри Эрхоннинг

ўлими ёдига тушганда, ҳар сафар Ойтўлдининг дилида ғазаб ва интиқом олови гуриллар ҳамда боланинг тезроқ катта бўлишини Кўк Тангридан тилар эди. У ҳали жудаям ёш, ҳозирча қасос олиш мумкин эмас, аммо катта бўлсин, шунда барча чекловлар барҳам топади. Ушанда Эрхоннинг нотинч руҳи Ойтўлдидан мамнун бўлади. Ханзулар шўрлик Эрхонни заифлигига ҳам қарамай ўлдирдилар. Шусиз ҳам унинг жони қилтиллаб, эрта-индин ўлиши муқаррар бўлиб турганди. Улар ёвузлик қилдилар, бироқ хунлардаги тартиб-қоидалар Ойтўлдига ҳозир ўч олишни таъқиқлаб турарди. Баъзида у болани ўрмонда йиртқич ҳайвонлар еб кетса ёки дарахтдан қулаб ўлса кошкийди, деб ҳам қўяр, аммо дарҳол бу ўйини нари қуварди: унда ўч олмоқ-чи? Ойтўлди дилидаги интиқом ўтини ўчирмасдан бу оламдан кета олармикин?

Ханзу ўғлони келишимли йигит бўлиб вояга етаётганди. Унинг ҳаракатларини кузатиб, кампир икки ўт орасида қийналарди: душман боласининг нимасидир ўша, тоғ кўчкиси остида қолиб ҳалок бўлган ўғилларининг тўнғичига ўхшаб кетарди. Йиллар ўтиб, ҳатто душман авлодидан бўлса-да, у кампирнинг кўнглига ёқиб қолган, қани эди ҳозир шу бола менинг ўғлим бўлиб қолса, деб баъзан турли хаёлларга ҳам берилар эди. Лекин шу заҳоти яна ўзига келарди: ахир, Эрхон мана шу яйловлар узра капалак бўлиб учиб, қавмлари, қутлуғ жангчи боболарининг хуни учун нима ишлар қилаётганини кўриб турибди-ку. Ойтўлди нима қилса шавкатли Эрхон хурсанд бўларкин? Кўк Тангрини-чи, қандай рози қилиш мумкин? Ойтўлди кампир ўйлаб ўйига етолмас, аммо шу ҳолатида ўғлонга қарши тиг кўтаролмасини пайқаб турарди. Қачондир, ҳамма нарсани хотималайдиган ва ё Ойтўлдининг, ё боланинг умрига нуқта қўядиган кун етиб келиши керак эди.

Ботир Ядғухон ҳам Ойтўлдининг ёнига тез-тез ташриф буюриб турар, ҳар сафар турфа ўлжалардан совғалар олиб келарди. У кампир билан суҳбатлашар экан, адоват тўла нигоҳини ханзу ўғлидан узмасди. Ойтўлди унинг ниятини жуда яхши сезарди, албатта. Сезардию ўғлонни Ядғу ёйдан қутқариш йўллариини ўзича чамаларди. Хуллас, ҳар иккови ҳам хун олмоқ истагида ёнишар, аммо бу истакларини бир-бирларидан яширардилар.

Ниҳоят, ханзу ўғлон балоғатга етди — у хун қизларига узоқ-узоқ кўз тикадиган, негадир қизарадиган, туллари уйқуси ўчиб, безовталанадиган одат чиқарди. Ойтўлди кампир фурсат етиб келганини туйди — қасос вақти, ниҳоят, юз кўрсатган эди. Кампирнинг ҳам ҳаёти поёнига етаётган бўлиб, унда ортиқ сабр қилмоққа ҳеч тоқат йўқ эди.

Уша қуни, қуёш ботиши олди-дан Кўк Тангри вақт етганини англатди — бу маҳалда Ойтўлди болани қандай қилиб ўлдирсам экан, деб майсалар устига ўтириб олиб бош қотирарди. Тангри тоғ устида туйқусдан момақалди роқ гумбурлади, кампир ўша ёққа қараб, чўққилар устида қора булутдан асар ҳам йўқлигини, кечки шафақ ялғи энлаган осмоннинг тип-тиниқлигини кўрди. Ҳа, фурсат етганди. Кўк Тангри кампирнинг ниятларини пайқаб, интиқомга розилик берган эди.

Кампир ўрnidан кўзғалди ва ичкарига кириб, яшириб қўйган жойидан эри Эрхон янги танишган кезларига совға қилган кичкинагина тигни олиб, қўйлаги қатига яширди-да, қайтиб чиқди. Ханзу ўғлони ялангликда Эрхоннинг камонини кўтариб, ёй отишни машқ қилаётган эди. Кампир ўзиникига ўхшамаган овоз билан уни чақирди. Ўғлон дарров Ойтўлдининг қошига келди, унинг қийиқ кўзларида қувонч чақнарди.

— Мен хунларнинг энг баҳодир йигити бўламан! — деди у мағрур. Бобом, қутлуғ жангчи Эрхоннинг ёйи энди меники. Уни ҳеч кимга бермайман ва ҳеч қачон қўлимдан қўймайман.

— Бас қил! — деб бақирди кампир, сўнгра қўйнидаги тигни олди. Уни кўриб ўғлон таажжубланди. Кампирнинг қўллари титрар, ияклари қалтирар, ажабки, қандайдир бир куч унинг заиф жисмига қувват бахш этган эди. — Сен бу ёйни туташга у дунёо бу дунёо ҳақли эмассан. Ташла уни!

— Нега? — сўради ханзу ўғли, тўғарак юзида кампирдан ранжиганликни ифодаловчи белги акс этди. — Ҳалиям эр бўлиб етмадимми? Қаранг, билакларимда куч тўлиб оқаётир, ғайратим тошаётир... Ҳали мен Эрхон авлодининг...

— Сен Эрхон авлодидан эмассан, — деди кампир, беадад қаҳру адоват билан. Ўғлон уни бундай аҳволда ҳеч кўрмаган эди, важоҳатидан ҳайиқиб, кетига тисарилди. — Сен хун ҳам эмассан, — ҳайқирди у, кўзларидан дув-дув ёш оқиб. — Сенинг томирингда ман-

фур ханзу қони оқаётир. Улуғ Эрхонни сенинг қондошларинг ўлдирган эди. Мен сени саноқсиз ўликлар ичидан топиб олиб, эр этилгунингча сабр қилдим. Мана, вояга етдинг, сендан ўч олмоқ истайман! Ўзингни олиб қоч, манфур ёғий боласи!..

Ўғлон қулоқларига ишонмай турарди. Кампир ғойибдан келган шиддат ила унинг кўксига тиғ урди, аммо кўллари мўлжални тўғри ололмади, тиғ ўғлоннинг бақувват билагига санчилар-санчилмас, ерга тушди.

Кампир ҳолсизланиб ўтириб қолди, унинг кўзларидан ҳали ҳам ғазаб ва надомат ёшлари дувиллаб тўкиларди. Ханзу ўғлон эса қулоқларига ишонмай, тош қотиб турар, ранги бўздай оқариб кетган, тиғ етказган жароҳатдан аста-секин қон сизиб чиқиб, ерга — қадимий хунлар ерига, Эрхоннинг мулкига томчиларди. Эрхон учун қасос олиниб бўлинганди — мана, ёғий ўғлининг қони унинг ери узра тўкилаётир, буни шавкатли жангчининг руҳи ҳам, Кўк Тангри ҳам кўриб турибди. Эй хунларнинг қутлуғ жангчиси Эрхон, энди Кўк Тангри сенга абадий ором ва роҳат иноят этсин!..

— Мен ростдан ҳам ханзуманми? — бир замон тош қотиб турган

ўғлоннинг бўғзидан даҳшатли нидо отилиб чиқди. — Ойтўлди, айт, раҳминг келсин, менинг отам ханзуми?

Ойтўлди унга жавоб қилмади. У бошини қуйи эгганча йиғлашдан тўхтамас, шундай эса-да дилининг бир четида ўғлоннинг тирик қолганидан мамнун ҳам эди. Ахир, хун олинди, душман қони тўкилди, бас, Эрхон учун шунинг ўзи етарли. У улуғ жангчи эди, кечиримли эди, бу иши учун кампиридан ҳеч қачон дили ранжимайди...

Аммо Тангри тоғ тепасида яна момақалди роқ гумбурлади. Ханзу ўғлони ортига чекинди.

— Йўқ! Йў-ўқ, мен ханзу эмасман! — ҳайқирди у титраб-қақшаб. Аммо товушини момақалди роқнинг навбатдаги гумбурлаши босиб кетди, — Мен хунман! Хун бўлиб туғилганман, хун бўлиб ўламан!..

Ва у Эрхондан хотира бўлиб қолган ўткир учли ёй ўқини олиб, нақ юрагига ботирди. Негаки, ўғлоннинг томирларида ханзу қони оқаётган эса-да, номусли хунларнинг тарбиясини олган эди.

* * *

Орадан бир қанча вақт ўтиб, ўрмон оралаб етиб келган Ядғухон ёғий ўғлонининг ўлиmidан ха-

бар топгач, Ойтўлдига таассуф билан деди:

— Эсиз! Ўч олмаганим битта шу ханзу қолувди. Сен жангчи хотини эканлигингни кўрсатдинг. Энди Эрхон абадий тинч бўлсин!

Кампир унга жавоб бермади. Судрала-судрала кулбаси томон йўл олди. Шўрликнинг дили энди батамом таскин топган эди. Кўздан эса ўкинч ёшлари тўкиларди. Нима қилсин, ханзу ўғлонини у салкам ўн олти йил тарбия қилди, едирди-ичирди. Ханзу боласи шу кечган вақт ичида, гарчи душман бўлса ҳам, ўз фарзандидек бўлиб қолганди. Ҳозир кампирнинг кўз ўнгидан ўғлоннинг кулишлари, сўзлашишлари, ёқимтой одатлари бирма-бир ўтаётганди. Қомати янада букилган, вужуди мадорсизликдан худди шамолда қолган тол новдасидай чайқаларди...

Тангри тоғ узра қоронғилик чўка бошлади...

Ядғухон кампирнинг дилидан налар кечаётганини фаҳмлагани боис, бошқа сўз қотмади. Аммо уруғдошлари ёнига қайтиб кетмади ҳам, отини боғлаб, шу ерда қолди. Негаки, кампирнинг ҳам умр дақиқалари тугаган, қазоси етишига бир ёки икки кунгина қолганди, холос. Бор-йўғи бир ёки икки кун...

Азизлар!

Насроний ҳисобидаги навбатдаги йил адоғига етяпти. Ҳадемай қор тушади, қишнинг аёзли нафаси келиб барчамизни шошириб қўяди. Кунлар шў тарзда тез ўтади. Қўй йили — табиатан юмшоқроқ келиши лозим бўлган йил — ташвишлар, таҳликалари билан мозийга кўчади. Тарихга қимматчилик тамғаси билан кирувчи йилни кузатамиз. Йил бўйи биз Сиз, азизларимиз билан, 150 минг муштарийларимиз билан ҳамнафас, ҳамсуҳбат бўлдик. Сиз ўтган куз фаслида журналнинг нархи ошганига қарамай озиқ-овқатдан чегириб бўлса-да, «Ёшлик»ка обуна бўлиб эдингиз.

Биз сизнинг бу эътиборингизга, садоқатингизга жавоб сифатида баҳоли қудрат хизматингизга бел боғладик. Йил давомида журнализмизни ўқиб баҳра олган бўлсангиз бас, сиз тўлаган пулингизга ачинмаган бўлсангиз биз хизматимизга розимиз.

Ана энди, азизлар, келгуси йили ҳам ҳамсуҳбат бўламмиз, деган муаммо кўндаланг бўлиб турибди. Бу йилги аҳвол бултургидан анча оғир. Бола-чақани боқиш, қўн-гилга ёққан кийим-кечакни кийиш осон эмас энди. Ҳатто шу оғир замонда ҳам маънавий озуқа, маънавий бойлик деган тушунчалардан кўз юммаслик керак. Чунки чирой-

ли кўйлакни бугун киймасангиз, эртага етиша оласиз. Аммо бугун йўқотган маънавий бойликни эртага тиклаш қийин бўлади.

Келгуси йили журнализмизда «Тарих дарслари» бошланади. Обуна бўлиш учун 14 сўм 40 тийинни аясангиз, Ўзбекистонимиз тарихининг жуда кўп саҳифалари бизга очилмай қолади-ку? Машҳур санъаткорлар, ёзувчилар билан учрашувлардан бебаҳра қолишингиз мумкин.

Чўнтакнинг аҳволини билсак-да, «Ёшлик»ка обуна бўлишга даъват этамиз. Сиз билан келгуси йили ҳам ҳамсуҳбат бўлишга умид қиламмиз.

НИГОҲ

Азиз муштарийлар!

Мана, ҳаш-паш дегунча навбатдаги обуна мавсуми ҳам етиб келди. Йил давомида Сиз «Ешлик» саҳифаларидан дилингизни ўртаган муаммоларга жавоб изладингиз, гоҳида куйиндингиз, гоҳида эса севиндингиз. Сизга бўлсангиз, кейинги сонлар давомида журнал саҳифалари янада ранг-баранглашди, янги ойнасўзлар, туркум мақолалар пайдо бўлди, Сиз, муштарийлардан келаётган дил розларига кенгроқ ўрин берилди бошланди. Бунда, шубҳасиз, Сизнинг ҳам хизматингиз катта. Чунки биз журнал мундарижасини белгилаётганда аввало Сиз, азизларнинг тилак-мулоҳазаларингизни асосий мезон қилиб оламиз. Ишончимиз комилки, бизнинг бу ижодий ҳамкорлигимиз келгуси йилда ҳам қизгин давом этажак.

1992 йил мундарижамизни белгилаб олиш ва ижодий ҳамкорлигимиз доирасини янада кенгайтириш мақсадида Сизларга бир неча саволлар билан мурожаат этишни лозим топдик.

1. Қўлингиздаги соннинг энг яхши мақоласи (адабий танқид, мақола навислик) номини айтинг.
2. Энг яхши адабий (наصريй, шеърий) асар, Сизнингча, қайси?
3. «Ешлик»нинг янада ўқишли бўлишига, Сизнингча, нима етишмаяпти? (Таклиф-мулоҳазаларингизни айтинг.)
4. Журналнинг бадиий безаклари ҳақида фикрингиз қандай?
5. Сизнингча, бугунги кундаги энг ташвишли муаммо нима? «Ешлик» саҳифаларида қайси мавзуга оид асар, мақола ва мусоҳабаларни кўпроқ ўқишни истар эдингиз?

Конверт сиртига «Ешлик» анкетасига» деб ёзиб қўйишни унутманг. Мукамал жавоблар, қизиқарли, амалий таклифларнинг муаллифларини МУКОФОТ КУТАДИ!

Мактубларни жўнатишнинг сўнгги муҳлати — шу йилнинг 15-ўктябри. Илтимос, кечикманг!

ЖАВОБЛАРИНГИЗГА МУШТОҚМИЗ!

ЕШЛИК

Турфа
олам
тилсимлари

Таниқли шўро фазошунос олим И. Шкловский бундан бир неча йил бурун: «Тирик мавжудот сифатида инсон коинот ичра яғонадир», деб айтиб, ўзининг ушбу даъвосини бир неча йиллик илмий кузатишлари билан асослашга уринган эди. Шкловскийнинг таъкидлашича, коинотдаги юлдузларнинг деярли барчаси қўшалокдир, қўшалок юлдузлар теграсида эса муайян ҳаракатланувчи бирон-бир сайёра йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Бироқ унинг асосий вазгорсонни қуйидагича эди: мабодо, коинотда биздан бўлак тирик сайёра бўлган тақдирда ҳам, унинг ёши Заминникидан бир неча карра улуғ, чунки Қуёш — нисбатан ёш юлдуз. Демак, унинг тараққиёт даражаси ҳам шунга яраша бўлмоғи тайин. Бундан эса қуйидаги хулоса келиб чиқадики, агар шундай сайёра ва шундайин юксак онгли мавжудотлар бўлганида, айни чоқ улар мисли кўрилмаган

тараққиёт даражасига эришиб, коинот ичра жавлон урмоқлари лозим эди. Ҳолбуки, бундайин улкан миқёсдаги самовий ҳаракатни ҳеч ким ҳеч қачон сезган эмас.

«Шундай экан,— дея ўз фаразларига нуқта қўяди Шкловский,— коинотнинг яна қаеридадир онгли сайёра мавжуд, деган тахминдан кўра, коинот ичра биз яғонамиз, деган даъво ҳақиқатга яқинроқ».

Бу фараз ўша заҳотиёқ илмимиз ва олимларимизнинг «нажот қалъаси»га айланди. Ҳолбуки, эраמידан аввалги IV асрдаёқ улуғ мутафаккир Метродор: «Замин коинотдаги яғона тирик оламдир, дея ҳисоблаш бугдой экилмиш ҳайхотдай майдонда оқибатда фақат биттагина бошоқ ниш уражак, деб даъво қилишдек бир гапдир», деган эди.

Шу ўринда яна машҳур амриқолик сайёрашунос олим Карл Саганнинг ҳам фикрларини келтириб ўтиш жоиздир. У айтадики, коинотда Ердагига ўхшаш ҳаёт мавжудлигини инкор қилиш оддий инсоний тақабурликдан ўзга нарса эмасдир.

Ким билсин, балки ҳали вақти келиб оламда инсондан бўлак тирик мавжудотлар борлигини тиш-тирноғи билан инкор этувчи бизнинг «улкан» шўро фанимизда ҳам инқилоб юз берар, «Инсон коинотда яғона эмас», деган ҳалол нуқтаи назар унинг тугна зарҳал иплар билан тикиб қўйлар... Нима бўлганда ҳам В. И. Вер-

БИЛГИСИЗ УЧУР ЖИСМЛАР

надский, Н. Ф. Фёдоров ва К. Э. Тсиоловскийлар томонидан олга сурилмиш тириклик шакллари раанг-баранглигидан баҳс этувчи илмий фаразлар бунга қарама-қарши фикрлар билан бирдек тадқиқ этилишга лойиқдир.

Худди бугунги кундаги каби, узок ўтмишда ҳам тафсирига сўз ҳам, илм ҳам ожиз сирли воқеа-ҳодисалар бисёр учраган. Инсон ҳали-ҳануз уларга жавоб излайди. «Ишонич керакми, ишонмаслик?», деган савол ҳамон кун тартибда. Фақат жапан олимларигина бундан мустасно: улар, чамаси, аллақачон бир тўхтама келишди. 1989 йили улар Тўнгус метеорити худудида тадқиқотлар ўтказишди. Улар бу ерда нима кўриб, нима топишган — ҳозирча номаълум. Биз фақат шуни биламизки, тадқиқотлар ниҳоятда аломат хотима топди: илмий сафар қатнашчиларининг юрларига қайтиб қўл урган биринчи ишлари... ўзга сайёралик «меҳмон»ларга ёдгорлик ўрнатиш ташаббуси ни илгари суриш ва ўрнатилмажак ёдгорлик учун умумжаҳон миқёсида маблағ йиғишга киришиш бўлди!

Шубҳасиз, ўз-ўзидан савол туғилди: хўш, ким ўзи у ўзга дунёлик «меҳмон»лар, қайси оламдан, мақсадлари не?

Бунга жавоб бўлиб қуйидаги тўртта илмий фараз қисман хизмат қилиши мумкин: ўзга сайёраликлар; алоқа тиклаш ишқи билан ёнмиш

НИГОХ

«онгдош олам» элчилари; Ерга ҳар хил нур ва товушлар ёғдираётган коинотдаги қўшнилари ва ниҳоят, ўзга сайёралик «меҳмон»лар, яъни «гуманоид»лар.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қошидаги айни шу масала юзасидан илмий тадқиқотлар олиб бораётган нуфузли гуруҳга бундай ҳодисаларни асословчи 500 дан ортиқ назария маълум.

1989 йилнинг декабри. Бутун Жа-нубий Сахалин аҳли шу оқшом «ойнаи жаҳон» орқали росмана билгисиз учар жисмининг само бўйлаб парвозини кузатиш бахтига муяссар бўлди. Аллақандай учар жисм ўзидан қуюқ қизғиш ёғду таратиб кончилар шаҳарчаси Биково узра парвоз этар, бутун шаҳар аҳли шу дам кўчага ёпирилиб чиққан эди. Телеоператор В. Лавриненко учар жисмни аниқ-таниқ суратга олишга муваффақ

АФСОНАМИ ЁХУД ХАҚИҚАТ?

бўлди. Эртасигаёқ ўтказилган текширувлар тасдиқладикки, ғаройиб ҳодиса юз берган палла Биково осмонда ҳеч қандай оддий учар мослама, яъни тайёра ёки вертолёт ҳаракат қилмаган.

1990 йил, 7 март. Налчик авиажамоаси навбатчилари роппа-роса 23 дақиқа давомида қаршиларидаги экрандан билгисиз учар жисмнинг парвозини кузатганлар. Худди шу пайтнинг ўзида мазкур билгисиз учар жисми ўз кўзи билан кўришга парвоздаги Ми-2 вертолётни учувчилари ҳам муваффақ бўлишган.

Биргина 1989—1990 йиллар мобайнида билгисиз учар жисмлар ҳаракати ҳақида мингдан ортиқ маълумот олинган. Мамлакатимиз худудида эса бу ҳол, айниқса, 1966—1967 ҳамда 1977—1979 йилларда кўплаб кузатилган, билгисиз учар жисмлар алоҳида қизиқиш билдирган 300 дан ортиқ жой номи маълум.

«Билгисиз учар жисм» деган жумланинг ўзи эса илк бор 1947 йили, Амрико матбуоти саҳифаларида юз кўрсатди. Шу йилнинг июн ойида бугун дунё амриколик ҳаваскор учувчи Кеннет Арнолд билан бўлиб ўтган ажабтовур воқеадан хабар топди: ғўё у Вашингтон штати узра парвоз этаётиб, 4 минг 400 метр баландликда ёғду таратиб учиб кетаётган тўққизта ликобсимон жисм билан тўқнаш келганмиш.

Бугунги кунда «билгисиз учар жисмлар ҳаракати» деб юритилаётган ғаройиб воқеа-ҳодисаларни инсоният ўзининг кўп минг йиллик тарихи давомида мунтазам кузатиб келган. Турли даврларда одамлар уларни турли номлар билан атаганлар: «чархпалак», «оловли қалқон», «учар кема»... Агар манбаларга мурожаат қилиш жоиз бўлса, араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ (1389—1450)нинг «Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари» асарида қуйидаги сўзларни ўқиб мумкин: «Ҳикоя қилурларким, (Темур) туғилган кеча ҳавода аллақандай учиб юрган темир қалпоқчага ўхшаш бир нарса пайдо бўлган. Кейин у кенг бўшлиққа тарқалиб, ер юзига ёйилиб кетган эмиш. Ундаги чўғ ва учқунга ўхшаш нарсалар ҳар томонга сачраган ва уйилиб, ҳатто ўтроқ ва бадавий жойларни ҳам тўлдириб юборган эмиш»*.

Турли халқларнинг турли манбаларида бу каби ғаройиб ҳодисалар турлича талқин этилган. Хусусан, қадимий ҳинд достони «Маҳабарата»да бу қуйидагича ҳикоя қилинади: «Учар аравалар яси доира шаклида бўлиб, ҳавода симоб туфайли ҳаракат қилишарди. Симоб ёрдамда орқадан қаттиқ шамол эсишига эришилди ва бу шамол учар араванини олға итарарди. Одамлар бундай араваларда мисли кўрилмаган масофаларни ҳам кўз очиб юмгунча босиб ўта олардилар».

«Улкан кумушранг ҳаво кемалари» ҳақидаги афсоналар Шимолий Амрико хиндулари орасида ҳам кенг тарқалган. Уларнинг аксариди билгисиз учар жисмлар ҳақидаги бугунги тасаввурларга ҳамоҳанглик мавжуд. Маана, қай кўринишда ўзга оламлик меҳмонларнинг кемалари: «Кўкдан баҳайбат учар ғилдирак тушиб келди. Унинг кунгурасида олов ўйнар, сиртида юлдузлар жилва қилишарди». Перуликларнинг афсоналарида эса инсон билан фазонинг уйқашлиги ҳақида сўз кетади. Уларда таъкидланишича, аввал осмондан пўлат тухумлар тушганмиш, бу тухумлардан эса кейинчалик бориб одамлар ёриб чиқишганмиш.

Рум. Эрамызга қадар 218 йил: «Фаэста яқинида самода бир қанча ёниқ фонуслар пайдо бўлди, Апри бўсағасида эса аллақандай яси жисм ҳавода муаллақ қотди».

«22 йил, қишнинг учинчи ойи, кундузги соат олтида Тирилик Ошени ҳатотлари кўкдан тушиб келаётган оловли доирани кузатдилар...» Ушбу хабар бундан уч ярим минг йил муқаддам қозоғга туширилган ва фиръавн Тутмос IIIнинг солномаларида қолдирилган.

Бироқ, бу ҳақида коинотшуносларнинг умумжаҳон анжуманида бир қанча маълумотлар қилган тарих фанлари доктори Лисевичнинг фикрича, буларнинг биронтаси ҳам «само ўғлонлари» ҳақида баҳс этувчи қадимий Хитой манбаларига тенг келолмайди. Гап эрамыздан аввалги XXVI асрда Хуанхэ дарёси ҳавоасида ҳоқимлик қилган ҳоқон Хуанди ҳақида кетмоқда. Бизга Хуанди ҳукмронлигининг сўнгги йили ҳам маълум — эрамыздан аввалги 2592 йил, демакки, гап афсона устида кетаётгани йўқ, дея тахмин қилишимизга асос бор. Хуанди ва унинг салафларига сафарларда «Тзи юлдузи билан Чўмичи (Катта Айиқ) юлдузлар туркумини чулғамиш буюк қақин қақнаб ҳамроҳ бўларди». Хуандининг ҳукмрон сифатидаги хатти-ҳаракатлари, фаолияти тарихда маълум бўлак машхур ҳоқонларникидан кескин ажралиб туради. Манбаларда таъкидланишича, Хуанди ҳамда унинг салафлари одамларга қудуқ қовлашни, ҳўқизларни қўшга қўшиб ер ҳайдашни, қайиқ ва мусика асбоблари ясашни, мудофаа истеҳкомлари барпо этишни, игна билан даволаниш ҳамда йилгойун тутишни ўргатишган... «Само ўғлонлари» ўзларининг мисли кўрилмаган ихтирочилик салоҳиятлари билан ҳам киши ақлини донг қолдиришди: ер юзасининг хариталарини тузишган, улкан силлиқланган кўзгулар воситасида мунажжимлик кузатишлари олиб боришган. Ҳоқоннинг баландлиги тўрт метр келадиган ниҳоятда ажабтовур уч оёқли тахти бўлган. «Бу учоёққа юзлаб жин-ажина, махлук ва жониворларнинг руҳи сингдирилган эди», учоёқ «қулдираб овоз чиқарар», «осмону фалакда учиб кетаётган аждарҳо шамойилига кира оларди». Аждарҳо

гоҳида Хуанди ва унинг салафларини ўз елкасида қаёққадир учуриб кетарди. Учоёқ доимо ғўёки Хуанди учиб келган юлдузга йўналтирилган эди. Бу ғаройиб мослама шуниингдек «ўтмиш ва бугунги кундан хабардор» (балки, ажборот йиққан чиқар?), хайрли ва хайрсиз аломатларни фарқлай билар, истаган пайт тўхтаб, истаган пайт юрар, ҳажм ва ваан жиҳатдан исталган шаклга кира оларди.

Шуни ҳам алоҳида таъкидламоқ керакки, Хуанди Шимолий Хитойда, мамлакатнинг кейинчалик бориб тараққиёт ўчоғига айланган қисмида ҳукмронлик қилган.

Солномаларнинг Жанубий Хитой тарихига оид қисми ҳам ниҳоятда қизиқарли. Бу ерда «Чи Ю ҳамда унинг саксон нафар биродарлари» фаолият кўрсатишган. Чамаси, улар инсон шамойилидаги қурилмалар бўлишган, чунки барчаси бирдек «тош ва темир еб кун кеचирган». Чи Юнинг ташқи кўриниши ҳам ниҳоятда ажабтовур: тўрт кўзли ва олти кўлли (худди Хуанди каби), «боши мисдан, пешонаси эса пўлатдан қўйилган, уч айрили учкир тожи ҳам бор». У тоғли-тошли жойларда бемалол юра олган, дарёлар устидан ҳеч бир қийинчиликсиз ҳатлаб ўтган. Унинг биродарлари қандай пайдо бўлишган эса, шундай туйқусда ғойиб бўлишган: худди ўшандай аждарҳо елкасига миндириб, учуриб кетган уларни қаёққадир. Тўғри, фақат биргина «биродар» мустасно бундан: унинг боши дафн этилган гўрдан анча пайтагача қадимги хитойликларни вас-васга солиб, қайноқ ёғду таралиб турган атрофга.

Қадимги битикларда ёзилишича, номаълум меҳмонларнинг барчаси Роғул юлдузидан учиб келишган. Мунажжимлар аниқлашдики, бу юлдуз асосини тўртта куёш ташкил қилади. Мазкур куёшлардан бири қўйиб қўйгандек бизнинг Қуёшимизга ўхшайди, яна бирсининг эса ўз мустақил сайёралари бўлиши аҳтимоли ҳам йўқ эмас.

Ушбу мавзуга доир маълумотларни бўлак юртларнинг қадимий манбаларида ҳам кўплаб учратиш мумкин. Шўро тадқиқотчиси Ю. Ростисус «Кирилло-Белозёрск ибодатхонаси қавмининг Белозёрск туманида кузатилган учар жисмларга доир ҳукмрон доиралар номига битган маълумотномаси» деган ҳужжатга алоҳида эътиборини қаратди. Номани қозоғга туширган шахс — Ивашка Ржевский «аъло ҳазрат Никита» ҳамда бўлак бир қанча казо-казо черков арбобларига Робозёр осмонда кузатилган ниҳоятда сирли воқеа ҳақида маълумот беради.

1663 йилнинг 15 август куни соат 10 ва 12лар оралиғида қулқончи қоматга келтирувчи шовқин эшитилди ва кўкда ҳажми 40 қулочга яқин улкан оловли доира пайдо бўлди. Бир неча муддат у сув юзасини иккита узун ёғду билан ёритиб, кўл узра парвоз қилган бўлди. Унинг танашидан қуюқ ҳовур ўрламоқда эди.

* Қаранг: «Ешлик», 1990 йил, 9-сон.

Жисм икки марта кўздан йўқолди, лекин ҳар иккала гал ҳам бироқ ўтиб йўқолган жойидан ярим чақиримча нарида туйқус пайдо бўлаверди.

Шинаванда деҳқонлар қизиқувчанликларини енголмай, қайиқларга ўтириб бу ғаройиб рўё сари ошиқдилар, бироқ учар жисм ўзидан шунақанги қайноқ ҳовур таратардики, улар тезда ўз фикрларидан қайтиб, тинчгина ортга бурилмоқни лозим кўрдилар.

Жисм таратаётган ёғду ҳам ниҳоятда ёруғ — балиқ-балиқ-ку, қўл тубидаги майда тошларгача аниқ-тиниқ кўзга ташланарди. Жисм ғойиб бўлгач ҳам анча пайтгача Робозёр узра уваланган зангни эслатувчи қуюқ парда муаллақ қотиб турди.

Нима эди бу? Кунгурадор чақмоқ- (шаровая молния)ми? Бироқ тавсиф этилган жисм фанга маълум энг йирик кунгурадор чақмоқдан ҳам бир неча маротаба катта. Кейин бу айни кун очик пайтда содир бўлганичи, сув юзасида қолган зангсимон қуюқ парда-чи?..

Ҳа, айни ҳолда энг маъқули — Ивашка Ржевскийни уйдирмачига чиқариш. Бироқ, ўша даврнинг об-ҳавосини, бу тахлит «ҳазил» Ивашка Ржевскийга неча пулга тушиши мумкинлигини инобатга оладиган бўлсак... Кейин маълумотномани текшириб кўришнинг черков учун ҳеч қийин жойи йўқ эди. Устига устак, Ржевскийнинг ўзи ҳам ҳар нарсага шубҳа билан қарайдиган, ниҳоятда қўйди-пишди амалдор чиқиб қолди. У анча-мунча гувоҳларнинг кўрсатмаларини бир-бирига муқояса қилиб кўрди, ҳаттоки қўшимча текширув ҳам ўтказди. Балки, Ивашка Ржевский эси кирди-чиқди одамдир, а? Бироқ, бу ҳолда ибодатхона қавми унга ҳужжат тайёрлаш имконини берармиди, ушбу ҳужжатларни ҳукмрон доиралар номига балога қолишдан чўчимай жўнатган бўлармиди?

Бугунги кунда мазкур масала юзасидан минг-минглаб мақолалар эълон қилинган, китоблар ёзилган. Токи инсоният тирик экан, ҳали бундай китоблар кўплаб ёзилажак. Тўғри, уларнинг барчасининг ҳам савиясини бирдек деб бўлмайти. Мақола ва китоблар орасида муайян илмий фаразларга, далил-исботларга таяниб ёзилганлари ҳам, ҳеч бир қолипга тўғри келмайдиган, кишида фақат табассум уйғотадиганлари ҳам бор. Улар орасида, айниқса, ариқолик ёзувчи Георгий Адамскийнинг китоблари ажралиб туради. Урушга қадар у илми нужум билан шуғулланарди, бу соҳада олган билимлари унга урушдан кейинги касбиде ниҳоятда қўл келди. 1952-йилнинг 20-сентябр куни у матбуотда ўзининг шов-шувга сабаб бўлган мақоласи билан чиқди. Ушбу мақолада Адамский учар ликоблар мунтазам равишда келиб қўнувчи манзилгоҳдан хабардорлигини ҳамда шундай ликоблардан бирида Зухро юлдузидан учиб келган фазогир билан шахсан танишлигини маъ-

лум қилган. 1953-йилда у яна бир катта шов-шувга сабаб бўлган китобини эълон қилди. Бу китобга Зухро юлдузини ўзида акс эттирган минг турли фотосуратлар, сайёрадаги ҳаёт, маданият ҳамда тараққиёт даражасининг тавсифи ва ҳатто учар ликобнинг мукаммал чизмаси илова қилинган эди.

1954 йилда эса Адамский ўзининг коинот сафари ҳақидаги учинчи китобини ёзиб тугатди. Бу китобда у «коинотдош биродарлари» таклифига кўра «икки гўзаллар гўзали» (бири — Миррихдан, иккинчиси — Зухродан) ҳамроҳлигида қилган саёҳати таассуротлари билан ўртоқлашади. Ўзининг бу китобларида Адамский бир қанча ёрқин илмий башоратлар ҳам қилдики, бунга тан бермай иложимиз йўқ. Хусусан: Ойда атмосфера босими мавжудлигини, бу босим сайёранинг қобиқ қисмида ниҳоятда зичлигини илк бор у тилга олди. Шунингдек, Ойнинг орқа томони фотосуратини ҳам тақдим этдики, унинг асло сохта эмаслигини бизнинг сунъий йўлдошимиз томонидан беш йил ўтиб олинган сурат тасдиқлади. Бундан ташқари, у яна икки йилдан сўнг фалон куни «коинотдош биродарларимиз» томонидан ўтказилажак тадқиқотлар оқибатида Оврүпо билан Амрико ўртасида алоқа қўққисдан узилади, деб айтган эди. Орадан икки йил ўтиб шундай бўлди — худди ўша айтилган кунда!

Бундан ташқари, Адамский яна бир ниҳоятда машаққатли ишни удалади: у 1820 йилдан то бизнинг кунларимизга қадар денгизу уммонлар оша сузган кемаларнинг махсус кундалик дафтарларини варақлаб чиқди ва 136 йил давомида дунёнинг қайси бурчагида неча билгисиз учар жисм кузатилган бўлса, барини бирма-бир қозоғга туширди. Адамскийнинг донғи етти иқлимга тарқалди. Уни Оврүпога таклиф қилишди. У бу ерда аҳли илм қошида маърузалар ўқиди, радио ва ойнаи жаҳон орқали чиқишлар қилди. Қолландия қироличиси ундан ўзининг гунгалак қизини Миррих ва Зухролик нафаси ўткир табибларга кўрсатишини илти-

мос қилди. Адамский унга киприк ҳам қоқмай келгуси сафарларидан бирида қизалоқни албатта ўзи билан бирга олиб кетажанини ва унинг Миррих ҳамда Зухро табиблари қўлидан шифо топишига қўлидан келганча ҳаракат қилажанини билдирди.

Мухбир ва олим омманинг Адамскийни товламачиликда айблаш ва фош этишга бўлган жамаки уринишлари зое кетди. Ашёвий далиллар тариқасида Адамский мингга яқин фотосурат ҳамда иккита филм тақдим этди. Ушбу ҳужжатлар Пентагон ва Ҳолливудга текширув учун бир неча қайта юборилди. Бироқ иккала томон ҳам на тасдиқлади ва на инкор эта олди уларни.

Адамскийнинг муваффақияти бўлак корчалонларнинг ҳам иштаҳасини карнай қилиб юборди. Амрико матбуотида ҳалокатга учраган «ликкоб» ва унда учиб келган миррихлик фазогир ҳақида хабар пайдо бўлди. Уша заҳотиёқ ҳодиса юз берган жойга етиб борган мухбирлар зудлик билан уларга фазогирни кўрсатишларини талаб қилишди. Бироқ шов-шув айбдорлари фазогирнинг жони узилганини айтишди. Шунда мухбирлар ҳеч бўлмаса унинг мурдасини кўрсатишларини илтимос қилишди ва фақат шундан сўнггина шов-шув айбдорлари яшил рангли мурдани кўтариб чиқдилар. Мухбирлардан бири ўзини тутолмай қичқириб юборди: «Ие, ахир бу туклари кирилиб, яшил бўёққа ботириб олинган шимпанзе-ку!»

Инглистонда Леонард Кармп бу тахлит учар қурилмаларнинг мавжудлиги эҳтимоли йўқ эмаслигини исботловчи салмоқли илмий иш эълон қилди. Бунда у асосан яна қаердир Заминдагига муқобил ҳаёт мавжуд экан, унинг тараққиёт даражаси ҳам ҳаминқадар бўлмоғи даркор, деган илмий фаразга таянди.

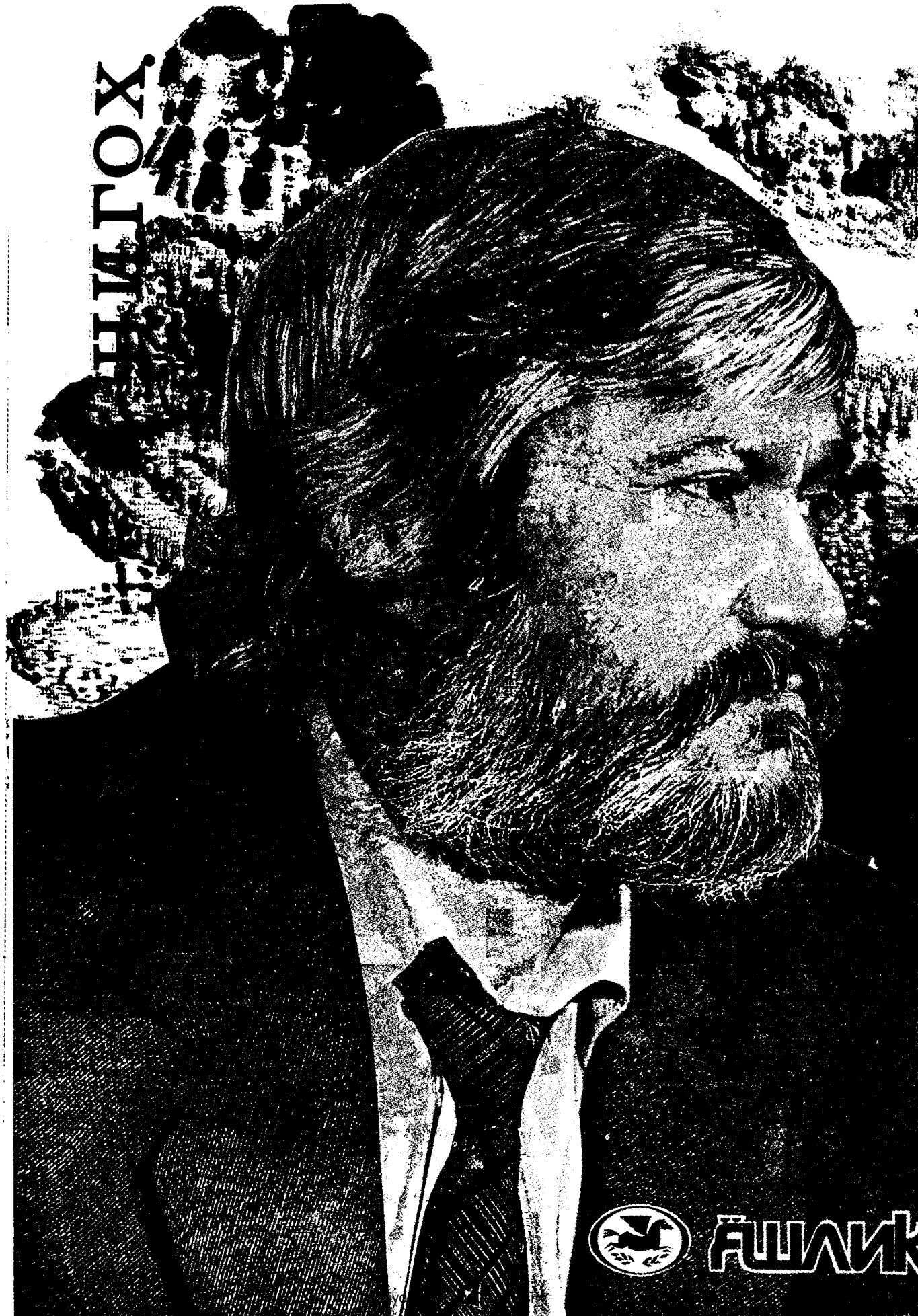
Ҳўш, шундай экан, нима сабабдан ҳануз ўзга оламлик онгдошларимиз билан бирон-бир алоқа ўрнатолганимиз йўқ? Еки аксинча, улар биз билан алоқага киришишмаган?

Бу ҳақда энди — келгуси сафар.

Мана, Сиз оламнинг том маънодаги саккизинчи мўъжизаси — «учар ликкоб»лар тарихига оид мухтасаргина мақола билан танишдингиз. Бироқ, бу ҳали ҳаммаси эмас! Бу биз ушбу сондан эътиборан эълон қилиб боришга аҳд қилган туркум мақоаларнинг энг биринчиси, холос. Бу мавзудаги суҳбатларимизни биз Сиз билан келгуси йилда ҳам давом эттириш ниятидамиз. Бунинг учун энг яқин алоқа бўлимига бирровгина кириб, «ЕШЛИК»ка обуна бўлсангиз кифоя. Ва йил давомида «учар ликкоб»лар, сирли ҳодисалару табиат ажойиботлари ҳақидаги «оҳорли» маълумотлар Сизнинг қўлингизда бўлади.

Обуна бўлишга шошилинг!

ХОТІТЬ

АШАНК

Рауф Парфи

Энг узок ёзилган таржимаи ҳолим

Таваллудим: қирк уч, мезоннинг йигирма еттиси
Отам — боғбон. Саводсиз, бизнингча,
Онам — пиллакор. Саводсиз, бизнингча.
Илм олишга вақтлари бўлмаган уларнинг.
Қишлоқ мактаби. Шаҳар мактаби. Кечки.
Сўнгра барча тирикчилик мактаблари.
Балоғат гувоҳномаси.
Тошкент дорилфунуни.
Талабаликнинг якуни.
Талабачиликнинг бошланиши..
Касбим: ҳар қандай меҳнат.
Илова: Севаман шеърни.

Шеърят...

Шеър деб аташ мумкин бўлса
биринчисини ёзган кўним:

53.5 март.

Дарс: Алишер Навоидан то Абдулла Ориф.
Александр Пушкиндан то Виктор Соснора.

Кейин,
мен билган шоирлар.
Мен билган аччиқ-чучук бесаноқ сабоқ.
Қўлимдан келмайдиган иш:

шеър ёзмаслик.

Ниятим:
Тиниш белгилари сингари содиқ бўлмоқ —
касбимга,

дарсларга
ва орзуларга.

Улим?.. Дарвоқе..
Улим билан чиқишолмайман..
Аммо Аллоҳ ўзи билгичдир.

Она Туркистон

Абдулла Қодирӣ хотирасига

1. Хотирамнинг қаър-қаърида тарих
Доим сўзлаб турар эзгин ҳикоя.
Тутқин куш сингари қолурман ғариб,
Руҳимга булутлар ташлайдир соя.

Бот-бот хаёлимдан чекинди мубҳам,
Фикримдан юлқинди Ватан қораси.
Олисда милтираб сўнаётган шам
Кўҳна ҳасратимнинг машъум яраси.

Кишанбанд қилинар қўлларим гўё,
Тупроққа қўшила бошлайди таним.
Шу қадар юраги тормидир — дунё.

Наҳот фарзандига— ўзига ғаним,
Ўзи юрагимга жо бўлди, аммо
Нечун сиғдирмади, нечун Ватаним?!

2. Кўрингиз тарихни, эй туркий халқим,
Кўзимда эртанинг севинчи холос.
Ул Турондир, Туркистондир? У Балким
Ичимни кемирган қадимий қасос.

Кўрингиз тарихни. Кўз олдим парда,
Қўлимдан учмоқда бу ер, бу Ватан...
Ошно тутинардим пўлат ханжарга...
Жанг майдони сари отилардим ман...

Ватан, айланарман бир кескир тошга,
Қошинга ўқ каби учиб борарман...
Наҳот тил бошқадир, наҳот дил бошқа?!

Йўқ! Фармон кутарман, энг сўнги фармон,
Шақлланиб қарарман қалққан қуёшга.
Барибир, қасос, деб ёнарман ҳамон.

3. Умр деганлари ўтмақда шошқин,
Тилла барглари элаб йўлимга.
Сенинг мангулигинг берадир тасқин
Эрта узилгучи менинг умримга.

Оҳ, Она Туркистон куйлайман ёниб,
Дунё журъатини бердинг қўлимга.
Мен энди англадим туркий дунёни,
Мана, мен тайёрман энди ўлимга...

Эй менинг заҳматқаш, эй қутлуғ халқим,
Бергил фақат куйиб куйилмак ҳаққин.
Ортиқ масъул этар топилган бу Бахт.

«Ишқ сўзидан куйди булбул маскани»,
Тил билан куйланмас она-Ватаним,
Мен сени куйламак истайман фақат.

Абдулҳамид Чўлпонга мухаммас

Юзлашдинг балоларга, аламлар ичра
Узинг куйдинг, ўзинг ёндинг, ўзгалар ҳаққи
Бу кул бозоринда изғиб қумрилар каби
Кўнгил, сен бунчалар нега кишанлар бирла
На фарёдинг, на додинг бор, нечун сен

кўзлашдинг,
ўзлашдинг,
бўзлашдинг,
дўстлашдинг,
бунча
сустлашдинг.

Кўзимга хоки Туроним, озодлик гарди
 Бу кунлардан умид йўқми? Йўлларинг қаро
 Ҳазон бўлган баҳор сенми, нишон ҳурликдан
 Ҳақорат дилни оғритмас, тубанлик мөнгү
 Кишанлар парчаланмасми, қиличлар энди
 Оллоҳ-оллоҳ, йиғлаурсан, булутдек бағри
 Мунавварсан, мукаррамсан, рисолат туғида
 Сен Каъбамсан — Туркистонсан, хунимсан,
 Тириксан, ўлмагансан, сен-да одам, сен-да
 Бўйин эгма, кишан кийма, ки сен ҳам ҳур

инмасми,
 тунмасми?
 унмасми?
 тинмасми,
 синмасми?
 сўзонсан,
 шонсан,
 сен ахир қонсан,
 Инсонсан,
 туғилғонсан.

Усмон Носирга мухаммас

Қачон келдим, қаён кетдим йўлимга темир
 Юрак, сенми, фалак сенми зоримга бунча
 Соқов девор уза ёздим, қўлимни қонли
 Юрак, сенсан менинг созим тилимни найга
 Юрак, сенсан ишқбозим кўзимга ойни

тўр этдинг,
 зўр этдинг,
 бўр этдинг,
 жўр этдинг,
 беркитдинг?

Доруламон замон ўлмас, қутилмас санги гумроҳдан,
 Бу сотқинлар ҳамон бордир, аюргай мангу тупроқдан,
 Бўғзимда қотди жоним, ҳей, қотилни тўхтат бўғмоқдан,
 Сенга тор келди бу кўкрак, севинчинг тошди қирғоқдан,
 Тилим чарчар ажаб гоҳи сени таржима қилмоқдан.

Оёғим йўқ, қўлим йўқдир — йикитгайман бу дорингни,
 Юрак сенсан, тавоб этгум ювиб зарду ғуборингни,
 Кўрарсен бир кунни бўзлаб ўшал туркий диёрингни,
 Сен эй сен, ўйноқи дилбар, зафардан изла ёрингни,
 Тўлиб қайна, тошиб ўйна, тириксан куйла борингни.

Алвидо дил, агар дунё ғараз бўлса, мараз бўлса,
 Алвидо тил, қани ҳурлик, қани эркин нафас бўлса,
 Алвидо эл, итоат эт Ватан рамзи қафас бўлса,
 Итоат эт агар сендан Ватан рози эмас бўлса,
 Ёрил, чакмоққа айлан сен, ёрил, майли тамом ўлсам.

Акиф Бағирга

Кўнглим қоронғудир, теварак тутун.
 Ёлғиз бошим узра увиллар шамол.
 Кўзларимни ғажир аллақандай тун,
 Сен кимсан, нимасан, сен кимнинг боши? —
 Ақлимни ғижимлар яланғоч савол —
 Ассалому алайкўм, дорнинг оғочи.

Туркийлар, айтингиз, бизда нима бор?
 Бизда бор, мутелик, қуллик, озорлар,
 Бизда бор, кўллардан кетган ихтиёр,
 Манхус кимсаларнинг талон-тарожи,
 Ҳайқириб ётибди буюк мазорлар —
 Ассалому алайкўм, дорнинг оғочи.

Туркийлар айтингиз, бизда нима йўқ?
 Бизда йўқ иттифок, бизда йўқ бирлик.

Оёқ остиндадир инсоний ҳуқуқ,
 Бу Туркий оламнинг қутлуғ меърожи,
 Оёқ остиндадир муқаддас ҳурлик.
 Ассалому алайкўм, дорнинг оғочи.
 Ёвузлар кучларин тўплаб шайланар,
 Ичи тўла ғазаб, қўлларида тиғ,
 Замонлар айланар, осмон айланар,
 Она Туркистондир туркларнинг тожи, —
 Айтингиз, қандайин яшаймиз ортиқ
 Ассалому алайкўм, дорнинг оғочи.

Нон сўраб келганга жонингни бердинг.
 Сендадир матонат, сендадир тоқат.
 Қон сўраб келганга шонингни бердинг,
 Юртингни бердинг сен қаттол ҳирожи,
 Ўлдирсанг ўзингни ўлдирдинг фақат,
 Ассалому алайкўм, дорнинг оғочи.

Магар оҳинг билан оламини тўлдир,
 Тингламас оллоҳинг нолаларингни.
 Ваҳки, отангни от, онангни ўлдир,
 Эй қора дунёнинг қора муҳтожи,
 Бўғизла толесиз болаларингни,
 Ассалому алайкўм, дорнинг оғочи.

* * *

Эй сиз тўйганлар,
 Эй сиз, башанг оломон,
 Юзингизга сепаман сўзларимни...
 Ҳа, ҳеч нарса йўқмиди, ҳеч нарса.

Хотин — йўқ,
 Фарзанд — йўқ.
 Дўст — йўқ.
 Ватан — йўқ.

Йўқотганларимнинг алами — заҳри,
 Кўксимдаги санчиқ олами —
 Шеъриятдан бошқа,
 Ҳеч нарса, ҳеч нарса, ҳеч нарса.

* * *

Ўзингни аяма бораётган илдиз
 Юлғичлар йўлда тутиб урсалар-да
 Қора совуқ юла кетган япроқларинг юзига
 Шохларингни бўшатсалар-да қоқиб шамоллардан
 ўғриллар.

Кўзларингга суқсалар-да палидлар
 Харом кўлларини
 Оғриқнинг ўзигача санчсалар-да пичоқларини
 Ўйиб ўз исмларин
 Ўзингни аяма

бораётган Илдиз
 бораётган Ҳасрат
 бораётган Ватан
 Она Туркистон.

* * *

Муаллақ кўллардек булутлар
 Сира раво кўрмас қуёшни.
 Ташна саҳро ёмғирни қутар
 Қўйган каби кундага бошни.
 Сира раво кўрмас қуёшни
 Учишган булутлар саргардон.
 Англамайди бу қайноқ тошни,
 Бу саҳро — қонталаш жигардек.

Ташна сахро ёмғирни кутар
Кутар — туғилмаган ўт, гиёх.
Булутлар сахрони унутар,
Қақраган сахрода не гуноҳ?!
Қўйган қаби кундага бошни,
Сабрсиз, бу сахро, сабрсиз,
Қайга кўмсин бу чексиз лошни,
Қабрсиз, бу сахро, қабрсиз.

Ёнаётган аёл

Тентирар Касофат ғолиб Ахраман,
Ҳақорат жар солар бунда бемалол.
Қаён кетмакдасан ёниб, қахрамон.
Қаён кетмакдасан эй Енғин — Аёл.

Кўксингда Ҳарорат сўниб бўлдими?
Кўзингда сўнгги шам ўчдими, наҳот?
Тўхта! Қолган-қолди, ўлган-ўлдими?
Тўхта! Қисмат бўлсин бу аччиқ ҳаёт.

Ёнаётган Аёл, шафқат қил, уйғон,
Ёнаётган Аёл, Хурмуз паноҳинг.
Болангга қарагил, у тирик Тўғён,
Тирик Жасоратдир, тирик Оллоҳинг...
Қани туркийларинг, Туронинг қани?!
Ёнаётган Аёл, ёндир Дунёни.

Сайёд Наво

1.

Бас, эй маккор, ғайри иймон истамам,
Бори фитна, бори ёлғон, истамам,
Менга онсиз икки жаҳон истамам,
Инсонманам, ўзга унвон истамам.

2.

Кезиб шоир тинглагай фарёдлар,
Шоир тили ўз элидан додлар,
Боғ — боғбони йўк, на эл элбони йўк,
Бори ўғри, бори каззоб, жаллодлар.

3.

Онча гуноҳ, онча шафқатдурур, ёраб,
Онча зиён, онча рағбатдурур, ёраб,
Онча қайғу, онча раҳматдурур, ёраб,
Онча бунёд, онча ғоратдурур, ёраб.

4.

Куйди очун, мен учун фарёд қил,
Тутқунманам, сен мени озод қил,
Исодин кечадурмен, дейил Сендан,
Ўзни кутқор ва Сайёдни сайёд қил.

5.

Маним мулким, маним сўзим — жавҳарим,
Сўзимнинг шуъласи ёнган аҳгарим,
Инонмаки, ўлмас бу мулкни йитиб
Дарди мулким, дарди олам меҳварим.

6.

Бу фалак бедодидин ўртонди дил,
Ёри ағёр шевасига қонди дил,
Не наво қилди вале Сайёд Наво,
Ёнди Одам, ёнди Олам, ёнди Дил.

Худбин

Ҳеч кимга инонмадим ёруғ дунёда,
Инонмадим отамга, онамга инонмадим.
Боламга инонмадим, мен — шўрлик,
Бошқасини тилга олмадим ҳатто.

Инондим шамолларга, ёмғирларга инондим,
Телбаларча инондим мен куёшга.
Деразамдан кириб келди руҳлар.
Зулмат билан сирлашдим.

Қаттиқ севдим ўзимни —
Яшадим мен унинг
Улимин кутиб —
Мозорида бир тўйиб йиғламак учун.

* * *

Ухлама, сен, Ҳақиқат,
Чидам билан бориб қайт,
Оқ бўлсин босган изинг.
Суйиб айтгин, туйиб айт,
Ловуллаб турсин Сўзинг,
Куйиб айтгин, тўйиб айт,
Ухламагин сен ўзинг,
Ухламагин сен фақат.

Мудроқ, кўрқоқ жонларни
Уйкудаги муваққат
Басирларни уйғотгин.
Норасо маконларни,
Қасрларни уйғотгин.
Уйғотгин замонларни
Асирларни уйғотгин,
Ухламагин сен фақат.

Чидам билан бориб қайт,
Элни тўплаб уйғотгин.
Заҳар ҳўплаб уйғотгин.
Сўзларингнинг Қуёши
Аччиқ ёшга айлансин.
Ботирларнинг кўзёши
Бир кун тошга айлансин...
Сен-да дам ол ўша пайт.

Азиз юртдошлар, бошимизга оғир кунлар
тушиб, юрагимизни кук сайим ағгик изгароб =
лар амирайган бир паллада ушбу сатр =
лари ёзмакдасан...

Агар барга ёвузликки қарши бир қалина
билан муружанин этмас мулкни бўлсади,
Эй, Сиз, алданин мурабболар, Эй, Сиз калгиз
мақрибдорлар! Тиймонаси тўлган Халқ
билан ҳазиллашманг! — деган булар турми...
Илоҳи, бошимизга тошдан бўлсин!

Ўзгунур Жаббаровнинг
Рашид Раҳфи
22.7.91.

АЛБЕР КАМЮ

Албер КАМЮ — 1913 йилда туғилган. Буюк фаранг ёзувчиси ва файласуфи, Нобел мукофоти соҳиби (1957 йил). «Бегона», «Вабо», «Калигула» каби асарлари билан машхур. 1960-йилда автохалокат оқибатида ҳалок бўлган. Ўзбек китобхонига унинг «Ўзликни англаш — исён» фалсафий бадиалар туркуми маълум («Ешлик», 1989 йил, 1-сон).

1957 йил 10 декабрда сўзланган нутқ

Луи ЖЕРМЕНГА

Сизнинг мустақил фанлар Академиянгиз тақдирламиш мукофот менда шундай миннатдорлик туйғуларини уйғотдики, уни хизматларимдан юқори деб биламан. Инсон боласи, айниқса, санъаткор элга танилиб, ҳурматга сазовор бўлишни истайди. Инчунун, камина ҳам. Сизнинг танловингиз ҳақида хабар топгач, унинг салмоғиё ўзимнинг салоҳиятимни хаёлан қийёсламоқдан ўзга илож топмадим. Ахир, нисбатан ғўр, ягона бойлиги — ҳисобсиз иккиланишлариё ёзиб улгурмаган китоблари бўлган, узлатнишин яшаб ишлашга ва ёлғизликни дўст билишга кўниккан мендек бир кимса бу муждани хотиржам қабул қилиши мумкинмиди? Умуман, Оврупонинг барча сўзи кескир ёзувчилари сукут сақлашга маҳкум, қадимий қитъа адоқсиз бахтсизликларни бошдан кечириётган бир пайтда бундай шарафни қандай ҳаяжонланмай қарши олиш мумкин?

Мен қисқа умрим давомида жуда кўп изтиробларни бошдан кечирдим. Танлов ҳақида хабар топгач, ўзимда тақдир билан ҳисоб-китоб қилмоққа тийиксиз эҳтиёж сездим. Фақат хизматларимдангина келиб чиқиб ўзимни бу шарафга номуносиб топганим йўқ. Умримнинг энг қийин дақиқаларида ҳам ягона суянчим — санъат ва ёзувчи макеи ҳақидаги тасавурларим бўлди. Ижозат берсангиз, миннатдорлик ва қувонч туйғулари мени ўз оғушига олган ушбу фараҳбахш дамда батаври имкон шу мулоҳазаларим билан ўртоқлашсам.

Мен ўз санъатимсиз яшаёлмайман. Бироқ, ҳеч қачон уни олам дардларидан устун ҳам қўйган эмасман. Аксинча, у менга ҳеч ким ва ҳеч нарсадан узилиб қолмай, санъаткор ва оддий бир инсон сифатида ҳаёт кечиришимга имкон яратади. Мен учун санъат бу шунчаки ёлғизлик-

даги бир эрмак эмас. Санъат бу инсон изтироби ва қувончининг кенг манзараларини қизиш орқали дилларга таъсир қилувчи қодир кучдир. Санъат ижодкорнинг ўз қобиғида чуваланиб қолишига йўл қўймайди, у уни бутунлай ҳақиқат измига топширади. Шу боис ижодкор ўз йўлини танлай туриб (бошқаларга ўхшамаслигини ҳис қилса ҳам), ўз санъати ва бетакрорлигини жуда тез йўқотади. Санъаткор четлаб ўтиб бўлмас гўзаллик ва бузилмас инсоний ҳамжихатлик ўртасидаги ора йўлда бўзчининг моккисидек зир қатнашларда шаклланади. Шунинг учун ҳам чин санъаткор ҳеч нарсани назаридан қочирмайди, у айблашни эмас, балки ҳар нарсани дил-дилдан тушунмоқни ўз бурчи деб билади. Мабодо, унга танлаш ҳуқуқи берилса, у ҳакам эмас, ижодкор бошқарадиган жамиятни танлаган бўлурди.

Ёзувчини чигал муаммолар силсиласидан айри тасаввур қилиб бўлмайди. У табиатан бугунги тарих яратувчиларига эмас, шу тарихни бошидан кечириётганларга хизмат қилади. Акс ҳолда у санъатидан айрилиб, ёлғиз сўппайиб қолади, истибоднинг лак-лак лашкарлари ҳам уни бу ёлғизликдан халос этишолмайди. Фақат дунёнинг бошқа бир чеккасида жабру ситамларга чидаб яшаётган номаълум шахсининг сукутигина — агар ёзувчи овоз ҳаётнинг имтиёзларига алданиб, шу сукут ҳақида унутмаса ва ўз санъати воситасида унга оҳанг бахш этса — инсониятга ёзувчини қайтариб бериши мумкин.

Бундай буюклик ҳали ҳеч биримизга насиб этмаган. Аммо ҳаётнинг ҳар турли бўҳронларида ҳам нотаниш ёки унча-мунча таниқли, кишанбанд ёинки ҳурфикр ёзувчи кишилик билан ҳамжихатлик ҳиссини топа билишга қодир. Агар у кучи етганча иктидорининг улуғворлигини тақо-

зо этган икки омил — ҳақиқат ва озодликка хизмат қилсагина, унинг санъати бирон мазмун касб этиши мумкин. Ҳолбуки, унинг вазифаси инсониятни бирлаштириш экан, у ёлгон ва қуллик билан чиқишолмайди, чунки бу иллатлар ҳукмрон жойда ёлғизликка маҳкумларнинг сони кескин кўпайиб боради. Нечоғли ожиз ва нотавон бўлмайлик, танлаган йўлимизнинг олижаноблиги биздан амал қилишимиз мушкул икки мажбуриятга буткул содиқликни тақозо этади: ёлгон гапирмаслик ва истибодда қарши аёвсиз курашиш.

Телба тарихимизнинг йигирма йилдан ортиқ даври мобайнида авлодим замон жавабалари қаршисида ожиз ва саросимада қолган пайт ёзувчи бўлишим — шараф, чунки у зиммамга масъулият ва нафақат ёзиш масъулиятини юклайди, деган бир илжиз менга куч бағишлаб келди. Мени бу масъулият ҳамон кучим ва имкониятим борича тарих зарбаларига учраётганларнинг азоб-уқубатларига ҳамдард бўлмоққа ундайди. Биринчи жаҳон уруши арафасида туғилган, Ҳитлер ҳокимият тепасига келган ва Сталин хунрезлиги бошланган пайт йигирма яшар бўлган, Испан ва иккинчи жаҳон урушлари ҳамда қийноқ ва қамоқхоналар қитъасига айлантилган Оврупода яшаш насиб этган менинг авлодим вакиллари ядровий ҳалокат хавф солиб турган бугунги кунда фарзандларини тарбиялашмоқда, ижод қилишмоқда. Шундай экан, менимча, ҳеч ким улардан некинлик талаб қилишга ҳақли эмас. Биз уларни тушунморимиз лозим. Яхшики, бугунги кунда кўпчилик омма Оврупода такаббурликни рад қилиб, тарихни изчил йўлга солиш дардида азият чекмоқда. Улар ўзларига куч топиб дунёни чулғамиш ўзлики йўқотишга интилиш туйғусига қарши очикдан-очик курашиш ва фожиалар пўртанасида яшай билиш салоҳиятини эгаллашга мажбур этилган эдилар.

Ҳар бир авлод оламни қайта қуришга ҳақлиман, деб ҳисоблайди. Аммо менинг авлодим энди бу дунёни ўзгартира олмаслигини билади. Бироқ унинг олдида, балки, бундан ҳам муҳимроқ вазифа турибди. Бу вазифа оламнинг йўқолиб кетишига йўл қўймасликдир. Силласи қуритилган тарихни мерос қилиб олган, инқилобий таназзуллар, қутурган техника ва чиркин ғоялар, чаламулла мустабидлар ҳеч кимни ишонтиролмагани ҳолда, ҳамма нарсани осонликча ғорат қиладиган, зиёлилари адоват ва босқинчилик гумашталарига айланган шундай тубан бир замонда бу авлод биргина воқелик билан қиқишмаслик ва ўзи ҳамда авлодлари учун ҳаёт ва ўлимнинг қимматидан сабоқ беришга бурчлидир.

Исталган дақиқада ўлим салтанатига айланувчи заминда

у давр билан фавқулодда пойгада дунё халқлари ўртасида тинчлик ўрнатиши, меҳнат ва маданиятни яраштириб, одамлар ўртасига янги бирдамлик кўприги ташлаши зарурлигини тушунади. У бу жуда салмоқли вазифани удалашга қодир ё қодирмаслигидан хабарим йўқ, аммо шунини аниқ биламанки, жаҳоннинг исталган нуқтасида бу авлод ҳақ ва озодликка эътиқод қўйган ва унинг учун қурбон бўлишга ҳам тайёр. Бу авлод ўзини қурбонликка келтираётган ҳамма жойда сизнинг олқишларингизга қўллаб-қувватлашингизга лойиқ. Шу боис ҳеч иккиланмай менга кўрсатилган бу чексиз эҳтиромга айнан шу авлод муносиб эканини айтмоқчиман.

Ёзувчилик кадр-қиммати ҳақида гапирар эканман, биродарлари билан бўлишишга курашчи номидан бўлак бошқа ҳеч бир бисоти йўқ, ноҳақ ва озодликка ташна, ўз асарларини истиҳолога бормай ва мағрурликни чеккага суриб барчанинг кўзи олдида битаётган, доимо изтироб ва ўзгаллик орасида ҳалак, тарихнинг парчаловчи тазйиқи остида иккига айрилмиш шахсдан зувала олишга маҳкум ёзувчининг ўзи ҳақида икки оризгина айтиб ўтишим жоиз кўринади. Ундан тайёр жавоб ва чиройли ташбеҳлар кутишга ҳақлимизми? Ғойибона, қўл билан тутиб бўлмас ҳақиқат ҳаммиша қайта англишнинг талаб қилади. Мустақилликка эришиш мушкул ва лаззатли кечади. Биз ҳақиқат ва озодлик томон қатъият билан ҳаракат қилар эканмиз, бундай узун йўлда тушқунлик дамлари бўлишини ҳам англишмиз керак. Шунини била туриб, қай бир ёзувчи виждони олдида қийналмай эзгуликни тарғиб қилишдек жасоратга қўл ура олади? Ўзимга келсак, очик айтмай, мен ҳеч қачон юқорида санаб ўтилган фазилатларга эга бўлмаганман. Болаликдан таниш туйғулар: ёруғлик, борлик қувончи, озодликка интилиш кўпгина хато ва англишларимга сабаб бўлса-да, улар менга ўз санъатимни яхшироқ тушунишга ва ҳозирда сукут сақлаб, озодлик нашидасию у ҳадаги ширин хотиралар ҳақиқ-қурмати ўзи яшаётган муҳитга кўниккан кишилар билан ҳамроз бўлишга ёрдам бермоқда. Энди, бурч ва эътиқодим ҳамда шахсим атрофидаги ноаниқликлар қолмаганда, хотима тариқасида сиз тақдирлаган бу юксак муқофот мен учун нечоғли қиммат эканлигини ва уни имтиёзлардан маҳрум, фалокат ва таъқибга дучор барча курашчан дўстларим саъй-ҳаракатларининг муносиб баҳоси деб ҳисоблашингизни сўрайман. Сизларга чин юракдан ташаккур айтиб, асл ижодкор одатда сукут билан ифодаловчи азалий содиқлик қасамини ичмоқчиман.

1957 йил

• КУНДАЛИКЛАР • ДАН

«Тажрибали одам» деганлари ғирт бемаъни жумла. «Тажрибали одам» бўлиш асло тажрибага боғлиқ эмас. Тажриба қўлга киритилмайди. Унинг ўзи келади. Вақт билан фақат тажрибагина эмас, сабр-қаноат ҳам келади. Биз чидаймиз. аниқроғи — машаққат чекамиз.

Хуллас, тажриба инсонни донишманд қилолмайди, фақат воқиф этади. Аммо нимадан?

* * *

Фақат образлар орқали фикрлаш керак. Файласуф бўлишни истасанг, рўмон ёз.

* * *

Ўйин ва қаҳрамонлик фақат ўлим билан боғлиқликдагина чинакам мазмун касб этади.

* * *

Энг хавфли ҳавас — ҳеч кимга ўхшамаслик ҳаваси.

* * *

Доимо ҳақ бўлишга интилиш онгнинг дағаллигидан далолат.

* * *

Инсоншуносликда майда икир-чикирларгача кавлаштириш хатодир. Инсон доимо ўзлигини қидиради, тадқиқ

қилади. Ўзини тушунмоқ истади. Инсоншунослик бу ўз-ўзини кавлаштириш эмас, ҳаракат демакдир. Инсон ҳаёти довомида муттасил изланади. Ўзликни тўла англамоқ — ўлмоқ демакдир.

* * *

Файласуф нечоғли зукко бўлса, унинг фалсафаси ҳам шунчалик кучли бўлади. Инсонда улғуворлик нақадар юксак бўлса, унинг фалсафасида ҳақиқат шунчалар кўпроқ бўлади.

* * *

37-йил август.

Ҳар сафар ҳоким доираларнинг сиёсий чиқишларини тинглар ё ўқир эканман, уларда биронта тугуриқли сўз гополмай, даҳшатга тушаман. Уша эгизак иборалар, ўша бирдек такрорланадиган ёлгон... Агар инсон бунга кўникиш ҳосил қилиб, халқ ҳали бу лўттибозларни даф этмаган экан, бу, менимча, фақат бир нарсани тасдиқлайди: одамлар ҳукумат бошлиқларини сариқ чақага олмай, ҳаётларининг каттагина қисми ва ўз ҳою ҳавасларини ўйинга, ҳа, ҳа, бемаъни ўйинга айлантирмоқдалар.

* * *

Сиена ва Флорентсия. Уйғониш даври. Мусаввирлар ҳамиша иморатларни кичик, инсонларни эса катта қилиб тас-

вирлашларини уларнинг ўлчам қонунларини билмасликларига эмас, балки ўзлари тасвирлаётган инсон ва авлиё-анбиёларга ишонганликларига йўйиш лозим. Театр декоратсияси устида ишлаётганда айнан шулардан ибрат олмоқ керак.

* * *

Испания. Бир фирқа аззоси. Ҳарбий хизматга кўнгили бўлиб кетмоқчи. Сухбат чоғида бунинг сабаби оилавий келишмовчиликлар эканини билдим. Уни олишмайди.

* * *

Петер Волф. Соқчини гумдон қилиб, контслагердан қочди. Чегарадан ҳам амаллаб ўтишга муваффақ бўлди. Ҳаётни янгидан бошламоқчи бўлиб Прагага яширинди. Мюнхен битимидан сўнг Прага ҳукумати уни фашистлар қўлига топширди. Уни ўлимга мажнун этишди. Бир неча соатдан сўнг унинг боши танасидан жудо қилинади...

* * *

Эшикдаги ёзув: «Киринг. Мен ўзимни осдим». Киришсаки, чиндан ҳам шундай. (У «мен» деган, аммо унинг «мени» шу зум йўқ эди.)

* * *

Константинадан сайланган учинчи халқ ноиб. Сайлов кунини пешинда у ҳаёт билан видолашди. Бундан беҳабдр халойиқ кечқурун уни қутлагани уйи ёнига тўпланди. Хотини болохонага чиқиб, эрининг биров мазаси қочганини маълум қилди. Кўп ўтмай мурда халқ ноиблигига сайланди. Аслида, мақсад ҳам шу эмасмиди?

* * *

— Ўзингизни ҳимоя қилинг, — дейишарди Қозилар.
— Йўқ, — дерди Айбланувчи.
— Нега? Ахир, қондаси шундай-ку?
— Мен сизларнинг бор масъулиятни ўз зиммаларингизга олишингизни кутяпман.

* * *

Сент-Бёв: «Мен доимо инсон ҳеч бўлмаса бир дақиқа ёлғонни унутиб, дилидагини тилига кўчирса, жамият қулаган бўларди, деб ҳисоблаб келганман».

* * *

«Народная воля»нинг нечта аззоси бўлган? 500 га. Русия салтанатининг аҳолиси қанча эди? Юз милёндан ортиқ.

* * *

Қани энди жимгина севишнинг имкони бўлса. Аммо онг ва шахсият ошга пашша бўлади ва гапиришга тўғри келади. Қарабсизки, муҳаббат дўзахга айланади.

* * *

Гобино. Биз маймундан пайдо бўлмаганмиз, аммо шиддат билан унга айланиб боряпмиз.

* * *

Бейлнинг фикрича, инсон ҳақида гапирган ё ёзганларига қараб ҳукм чиқариб бўлмайди. Бунга қўшимча қилиб шуни айтмоқчиман: қилмишига қараб ҳам унга ҳукм чиқариш ярамайди.

* * *

Буни ҳам енгиб ўтиш керакми? Тўғри келади. Аммо бу охири йўқ тиришишлар охир-оқибатда ўзининг аччиқ доғини қолдиради. Наҳотки, ҳеч бўлмаса бизни шундан халос қилиш мумкин эмасди? Аммо чарчоқни ҳам унуттиш лозим. Бу ҳам изсиз ўтиб кетмайди. Бир кун оқшом кўзгу қаршида лабнинг чеккасини буриштирган ажининг чуқурлашганини пайқаб қоламиз. Бу нима? Бу — бахт учун курашининг натижаси.

Харридан ўлим олдидан нимани устаётганлигини сўрашди. «Тишкавлагични». Унга уни тутқазилганда, оғзига яқинлаштирди-да, бу дунё билан армонсиз видолашди. Унинг устидан қаҳ-қаҳ отиб кулаётган, эй сиз шўрлик

одамлар, нега даҳшатли сабоқдан хулоса чиқаролмайсиз. Бор-йўғи тишкавлагич, фақатгина тишкавлагич, оддий тишкавлагич — мана, бизни мафтун қилувчи ҳаётнинг бор баҳоси.

* * *

39-йилнинг кўябри.

Урушнинг давом этаверишига нималар сабабчи?

- 1) ҳаммага маълум омиллар
  - 2) урушга қаршиларнинг умидсизлиги
  - 3) жанггоҳга қатордан қолмаслик учунгина кўнгилли бўлиб отланаётганларнинг йиғитлик ғурури
  - 4) шу каби кўнглаб эзгу тўғрулар:
    - а) азоб-уқубатларга бефарқлик
    - б) ташга чиқмас нафрат
    - в) бундай нафратнинг йўқлиги
- Буларнинг баридан каттаборларча фойдаланишади, буларнинг бари фақат ҳалокатга олиб келади.

* * *

Грин ушбу «Кундалик»ка айтиб ёздирган ибора: «Улимдан кўрқмаслик лозим — бу унинг учун жуда катта шаф».

* * *

Дон Кихот: «Ҳа, мен ел тегирмонлар билан олишдим. Ел тегирмон билан жанг қиламанми, баҳайбат одамлар биланми — менга барибир. Бу мен учун шу қадар аҳамиятсизки, гоҳ ким билан олишаётганимнинг фарқига ҳам бормайман».

* * *

Людовик XIV-чи: «Болажоним, отангизнинг хатоларини такрорламай, камроқ урушсангиз, сиз буюк ҳоқон бўласиз. Халқингиз ҳаётини енгилаштиришга урининг... Менинг бахтсизлигим шундаки, буларнинг биронтасини амалга оширолмадим».

* * *

Мусаввир табиат манзараларини чизиш учун Пор-Крога отланади, уй ҳам сотиб олади. У ер шу қадар гўзалки, бўёқ ва мўйқаламини йиғиштириб қўйиб, бўлак уларга қўй теккизмайди...

* * *

Агар бундан бир сабоқ чиқара олганингизда эди, ёлғизлик ҳақида бунча кўп ёзмаган бўлардингиз.

* * *

Сиёсатдонлар тенгликнинг озодлик кушандаси эканини сира тушунишмайди. Юнонистонда қуллар борлиги учун ҳам озод кишилар бўлган.

* * *

Халқ Фокионни қарсақ ва олқишларга кўмиб юборганда: «Бирон-бир бўлмағур гап айтдим, шекилли», деб ўйлаган экан.

* * *

Жойсни ҳаяжонга соладиган омил асари эмас, балки уни ёзишга ўтирганининг ўзидир. Айни ҳолда ижодкорнинг санъатга ҳеч бир алоқасиз жасоратидан ҳайратланиш билан бадиий асарнинг ўзидан ҳайратланишни фарқлаш лозим.

* * *

Ҳайкалтарошликка бўлган иштиёқим балки тошга муҳаббатимдан нишондир. Ҳайкалтарошлик ҳунари инсонга носиқлик, бефарқликни қайтарадики, уларсиз мен ўзимни улугвор ҳис этолмайман.

* * *

Шибуниннинг иши судга оширилгач, Толстой ўнбошига қўй кўтарган бу бечора аскарни ўз ҳимоясига олган, уни ўлим жазосига ҳукм қилганларида ўз холаси орқали ҳарбий вазирга авф этишларини сўраб илтимоснома юборган эди. Вазир ўз жавобидан Толстой қисмининг номини ёзишни унутгани учун қўлидан ҳеч иш келмаслигини билдирди. Холаси Толстойга бу ҳақда хабар қилди, аммо ушбу

мактуб келган куннинг эртасига Шибунин Толстойнинг айби билан қатл этилди.

* * *

Толстойнинг ёзув столида қолган энг сўнги тугалланмаган асари: «Дунёда айбдор йўқ».

* * *

Гийу: «Ниманидир айтмоқ учун эмас, балки ниманидир айтмаслик учун ёзишади».

* * *

Чекишни ташлаган дўстим Виве водород боғини яратди. Ганидан хабар топдию тамакига яна ружу қўйди.

* * *

Лагер. Қўрс назоратчи зиёлини таҳқирлади. «Хўш китоб ўқиятдиларми? Бундан чиқди, ақлли танлар ва ҳоказо. Ниҳоят, бориб-бориб зиёли ундан эр сўради».

* * *

Қадимги файласуфлар мутолаадан кўра кўпроқ мушоҳадада юритишган. Шунинг учун ҳам уларнинг асарлари да ҳамма нарса аниқ кўриниб туради. Китобни ялаб ташлагач, ҳаммаси ўзгарди. Ҳозир мушоҳада юришдан кўра кўпроқ ўқишади. Фалсафамиз қуруқ шарҳлардан иборат. Жилсон: «Фалсафа сўқиш билан машғул файласуфлар даври ўғиб, файласуфлар билан шуғулланувчи фалсафа усталари даври келди», деганида, шунини назарда тутган экан. Чиндан ҳам, китобини: «Ҳаммасини бир бошдан тахлил

қилиб чиқайлик», дея муқаддималайдиган донишманд ҳозир кишида истеҳзо уйғотади. Бугунги кунда шунга бориб етдикки, шахс, шарҳ ҳамда иқтибосларсиз фалсафий асарларни қабул қилмай қўйдик.

* * *

Мерл деган бир мухбир йил бўйи ўз газетида Х. ҳақида бўҳтондан иборат мақолаларни чоп этиб ҳам сира обрў топмаган эди. Шунда Мерл йўналишини ўзгартириб, уни кўкларга кўтариб мақташга тушди ва шу заҳотиёқ милли...

* * *

Ха, менг ватаним бор: фаранг тили.

* * *

Фашистлар Бухенвалдда одамларни калтаклаётиб, опера кўшиқчиларини машҳур кўшиқларни ижро этишга мажбур қилди.

* * *

Иммунизм Фарангистонда муваффақият қозониш имкони берди. Шунинки фаранглар — урушқоқ миллат.

* * *

Инсонларликдан ҳали зерикканимча йўқ, ҳатто у менга ёқди ҳам. Аммо бу мен учун кифоя эмас.

Дилшод НУРИЛЛАЕВ таржимаси.

«Нобел шунча муносордан олган?»

Жўрналимизнинг «Нобел мукофоти бобидан» мақола остида берилаётган асарларга, шунингдек, бу мақолада «Нобел мукофоти номи зикр этилмиш мақолаларга» аниқ эътибор қилинган. Қандай саволнинг туғилиши табиий.

Чиндан ҳам, шунча сармояга «Нобел» эрдан қайси меҳнатлари эвазига эришган? Умуман, бундай интиқли кўришдан ҳатто тасмтойлик сабаби не?..

Бу ва Нобел номи билан боғлиқ бундай саволларга қандай эса-да жавобни қўйида эътиборингизни ҳавола этилаётган мақоладан топшингиз мумкин.

АҚА-УКА НОБЕЛЛАР ВА ТУРКИСТОН НЕФТИ

Шониёз Дониёров

«Норвегия парламенти қошидаги Нобел мукофоти қўмитаси 1990 йил якунига кўра, тинчлик ва халқлар ўртасидаги дўстликни мустақкамлашдаги алоҳида хизматлари учун халқаро Нобел мукофотини ССЖИ президенти М. С. Горбачёвга беришни лозим топди», деб хабар беради «Известия» газети.

Асримизнинг энг нуфузли ва йирик сармояли мукофоти ҳисобланмиш Нобел мукофоти салкам юз йил мобайнида васият қилинганидек, «илму фан ва тинчлик учун» хизмат қилиб келмоқда. Нобел мукофоти совриндорлари ва улар яратган ихтиролар, илмий ва бадий бетақор асарлар тўғрисида кўплаб гапирилади, лекин бу қандай мукофот, кимларга ва қан-

дай хизматлари учун берилади, гапининг очиги, бу ҳақда тўлақонли маълумотга эга эмасмиз. Нобеллар кимлар, қолаверса, Нобеллар авлодининг бобокалонлари Туркистонга қадам ранжида қилгани ва уларнинг тақдирини Русия ва Туркистоннинг иқтисодий тақдирини билан боғланганлиги кўпчиликка қоронгу бўлса ажаб эмас.

Таништирувни бошлашдан аввал Нобеллар авлоди тўғрисида қисқача маълумот бериб, уларнинг руҳини шод этсак-да, сўнгра асосий мавзуга қайтсак.

Нобеллар авлодининг сулолабоши Эммануэл Нобел 1801 йили, Шветсиёда таваллуд топади. У замонасининг етук физик олими бўлиш билан

бирга йирик саноатчи ва тадбиркор ихтирочи муҳандис ҳам бўлган. XIX асрнинг ўрталаридан эътиборан Русия империясининг йирик шаҳарларида, жумладан, Санкт Петербург ва Москва шаҳарларида эски феодал ишлаб чиқариш асоси емирилиб, содда қурилмали мануфактуралар ўрнини капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг дебочаси бўлмиш саноат эгаллай бошлади. Уз навбатида саноат ихтирочи олимлarga ташна бўлади. Русия чуқур сотсиал-иқтисодий ўзгариш даврини бошидан кечираётганда, 1842 йили Эммануэл Нобел Санкт Петербургга келади, пойтахтда 1859 йилгача яшаб қолади ва тинимсиз ижод қилади. Бу даврда Русия Туркия билан Қрим ярим оро-

ли учун жанг олиб борарди. Ҳарбий ҳаракатларнинг асосий қисми денгизда кечарди. Бу уруш флотлар уруши бўлиб, Пётр I асос солган денгиз флотини яна бир бор синовдан ўтказмоқда эди. Эммануэл ўрис флотига денгиз жанги учун асқотадиган сувости миналарини яратди. Бу ихтиро урушда бурилиш ясалишига асос бўлди. Ихтиро учун йирик миқдорда мукофот ҳам олди. Эммануэл ватанига қайтгач, 1872 йили жон таслим қилди.

Нобеллар авлодининг иккинчи вакили — Эммануэлнинг тўнғич фарзанди Алфред Бернхард Нобел 1833 йили Шветсиё жанубидаги Нёбёлев қўрғончасида дунёга келади. Нобел фамилияси ҳам киндиги кесилган жойнинг номидан олинган. Етти пуштини суриштирсак, шведларнинг Рюдбек деган уруғига бориб тақалади. Алфред ҳам 1842 йили отаси билан Русияга кўчиб келган. У отаси сингаги физикага эмас, кўпроқ кимё фанига меҳр қўяди ва ихтирочи олим, тадбиркор саноатчи бўлиб етишади. Турли хил сунъий материаллар яратади, отаси билан ҳамкорликда динамит ишлаб чиқарадиган завод ҳам куради. Алфреднинг ҳисобида 355 та ихтиро патенти ҳам бор эди. Янгидан-янг ихтиролари ва корхоналари орқасидан милёнларга эга бўлди. Ҳаётининг охиригача турли жабҳаларда тинмай меҳнат қилди. Жаҳоннинг 20 мамлакатига 94 йирик ширкатлари ва корхонаси ишлаб турарди. Ҳаёт мазмунини фақат излашида деб билган Алфред дунёдан тоқ ўтди. Айрим манбаларда қайд этилишича, бир математик дўсти у севган қизга уйланиб олади, шул сабаб бўлса керак, Эммануэл озгаки тарзда: «Менинг мукофотим математика соҳасидаги ютуқлар учун мукофот таъсис этилмаган. Барча ишбилармонлар каби бир жойда муқим яшамасди, иш юзасидан дунё кезиб юришга мажбур эди. «Мен қаерда ишласам, ўша ер менинг уйим, чунки мен ҳамма жойда ишлайман», деб такрорлашни ёқтирарди у. Алфред 1896 йилнинг 12 декабрида Италиянинг Сан-Ремо деган жойида абадий уйқуға кетди. Дафн маросими тугагач, унинг жами сармоси 33 милён швед крони ёки 9,2 милён АҚШ доллари билан баҳоланди. Толмас ихтирочининг васиятига мувофиқ сармосининг айланишидан тушган йиллик даромад беш қисмга бўлиниб, унинг бир қисмидан физика, кимё, тиббиёт ёки физиология, адабиёт ҳамда халқлар дўстлиги ва тинчликни мустаҳкамлаш йўлида кўрсатилган алоҳида хизматлар учун 1901 йили халқаро Нобел мукофоти таъсис этилди.

Шветсиё Фанлар академияси физика, кимё ва адабиёт соҳасидаги етук асарларга, Стокгольмдаги Қироллик тиббий-жарроҳлик институти эса тиббиёт ёки физиологиядаги улкан ютуқлар учун, Ослода Норвегия парламен-

тининг Нобел мукофоти қўмитаси тинчлик ва халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш ташаббускорларига Алфред Бернхард Нобелнинг сурати туширилган олтин тамға ва унвон шаҳодатномасини ҳар йили Алфред вафот этган 10 декабр куни тантанали равишда топширади.

Шветсиё давлат банки ўзининг 300 йиллик юбилейи муносабати билан 1928 йили иқтисод илми соҳасидаги ютуқлар учун қўшимча «Алфред Нобел хотираси» ёки олтинчи Нобел мукофотини таъсис этди. Вугунга келиб Нобел фондининг умумий қиймати 320 милён Америко долларини ташкил этади.

Физиклардан биринчи бўлиб В. К. Рентген (1901 йил), Г. А. Лорентс (1902 йил), эр-хотин П. М. Кюрилар (1903 йил) ва 1921 йили Алберт Эйнштейн бу мукофотга сазовор бўлган бўлса, ўрис олимларидан биринчи бўлиб 1904 йили И. П. Павлов тақдирланган. Ушбу рабатдан давлат раҳбарлари ҳам бенаиб қолишмаган: АҚШ президенти Т. Рузвельт, Англия бош вазири У. Черчил, генерал Ж. Маршалл ва М. С. Горбачёв шулар жумласидандир.

Шуниси ажабланарлики, Нобел мукофотига сазовор бўлган, Шўро олимлари ва ёзувчиларининг тақдири жуда оғир кечган. Сўз санъаткорлари Иван Бунин, Борис Пастернак, Иосиф Бродский ва Александр Солженицынлар ҳорижга кетишга мажбур бўлдilar. Буюк инсонпарвар олим ва жамоат арбоби Андрей Сахаровнинг ҳам тақдири уларникидан енгил кечмади. Фақатгина М. Шолохов «қалбини фирқага бериб», ўз ватанида яшайди ва ўлмас асарлар яратди.

Мазкур мукофот 90 йил давомида 600 га яқин иқтидорли кишиларга берилган. Ажабмаски, яқин йиллар ичида ўзбек миллати вакилларига ҳам насиб этиб қолса.

Бу авлоднинг яна бир таниқли вакили — Эммануэлнинг кичик ўғли Людвиг Нобелдир. У ҳам отасидек йирик саноатчи ва олим бўлиб етишди. Санкт Петербургга келганидан сўнг «Людвиг Нобель» (ҳозирги «Русский двигатель») корхонасига асос солди ва уни қисқа вақт ичида йирик машинасозлик корхонасига айлантирди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб империянинг марказий ҳудудида завўд ва фабрикаларнинг сони «ёмғирдан сўнг бодрган кўзизқориндек» кўпаяверди, оқибатда ёқилгига бўлган эҳтиёж ҳам кучайиб борди. Ишбилармон саноатчи, олим Людвиг 1871 йили ака-укалари Алфред ва Роберт билан биргаликда Бокуда нефт саноати корпоратсиясини тиклай бошлади. Бу йирик нефт синдикати 1879 йилдан бошлаб «Ака-ука Нобеллар ҳамкорлиги» деган расмий ном олди. Бу фирмани кейинчалик кенжа Эммануэл Нобел (1859-1932 йй.) бошқарди. Хазар ва Орол бўйидаги, Фарғона водийси нефт конларининг тақдири бевосита Людвиг номи билан боғланади.

Келинг, энди биргаликда ака-ука

Нобелларнинг Туркистондаги фаолиятига батафсилроқ тўхталайлик.

XIX асрнинг учинчи чорагида Русия империяси ўзининг чангалини Туркистон ерларига ҳам чўзди. Саховатли ўлка забт этилмасиданоқ у империя газнасига қандай ҳам ашё ва маъданлар бера олишлиги ҳисоблаб чиқилганди. Империянинг ҳарбийлари, йўрғакдан чиқиб ўзига хом ашё қидираётган оқо ва шафқатсиз буржуйлари, ерга тўймас заминдорлари XVI асрдаги испан, португал мустамлакалари олтин талвасасида Лотин Америкоси устига ёприлгандек қадим Туркистон устига қуюндек ёпирилиб кела бошладилар.

Ҳарбий ва иқтисодий истилодан мақсад ягона бўлиб, у ҳам бўлса, ўлкани шафқатсиз талаш, бойлик орттириш эди. Айни чоқда талон-тарож туфайли ўлкада янги типдаги саноат корхоналари, виночилик, ипакка дастлабки ишлов берадиган фабрикалар, пахта тозалаш завўдлари қад ростлай бошлади. Табиийки, бирорта саноат корхонаси ёқилгисиз ишлай олмасди. Саноат корхоналарининг миқдори ўсгани сайин ёқилгига бўлган талаб ҳам ортаверди. Айни эҳтиёж Туркистонда нефт ва тошқўмирни мумкин қадар кўпроқ қазиб олишни иқтисодий ва ҳаётий зарурият қилиб қўйди. Чунки мустамлакачилар Туркистон шароитини ҳисоба олмасдан қисқа вақтда боғ-роғларни ўтин қилиб, завўд ўтхонаси мўрисида чиқариб улгуришганди. Кам миқдорда қазиб олинган ёқилги эса иштаҳаси карнай Русия буржуйлари нафсини қондира олмасди.

Нефт қазилиш ишларининг тез ривожланиши учун турли «тўсиқ»лар мавжуд эди. «Тоғ ишлари тўғрисида»ги қонун ҳаракатда бўлса-да, у давр талабига жавоб бера олмасди. Туркистон генерал-губернатори А. Самсонов «Туркистонда ер кимники бўлса, ер ости бойликлари ҳам ўша ер эгасига мансублиги қонунчилигимизнинг асосий принтсипидир» деб алоҳида таъкидлаган эди. Шуни алоҳида қайд этмоқ лозимки, Туркистонда бу тармоқнинг яхши ривожланмаганлигининг қатор сабаблари бор эди. Винобарин, завўд ва фабрикалар илк марта пайдо бўлаётганлиги, миллий буржуазия ихтиёрида йирик сармосининг йўқлиги, ўлкага эндигина қадам қўйган буржуйлар ҳам нефт қазиб чиқариш учун кўп миқдорда пул харажат қилаолмаслиги кабилар. Сарф қилинган маблағ қисқа вақтда ўзини оқлай олмасди. Ўрис буржуйлари эса ускунавий ва амалий жиҳатдан катта ишларни амалга оширишга тажрибасизлик қиларди. Чет эл корчалонларига юқорида таъкидлаганимиздек, тоғ ишлари тўғрисидаги мавжуд қонун йўл бермасди. Ажнабий давлат фуқароси учун Туркистон ерида маъдан қазиниш ва унинг табиий бойликларини талон-тарож қилиш қонун йўли билан таъқиқланган эди.

Иқтисодий жиҳатдан биқиқ ҳолда сақланишдан ўрис буржуялари ҳам, империянинг Туркистондаги маъмурлари ҳам манфаатдор эмас эди. Эндигина оёққа турган буржуазия синфи ҳукуматни ён беришга мажбур этди. 1906 йилнинг 4 апрелида ҳукумат Туркистон ҳудудида чет эл капиталли ва унинг ускунавий қудратини нефт қазиб чиқаришга жалб этиш ўлканинг иқтисодий ҳаётида янги давр очишини тан олди ва уларнинг кириб келишига изн берди. Лекин бу даврга қадар ҳам у ёки бу йўллар билан ўлка ҳудудига чет эл капиталли суқулиб кирган эди.

Утган асрнинг сўнгги чорагида Русийё банкларининг бўлимлари Туркистон диёрида ҳам пайдо бўла бошлади. 1893—1915 йиллар оралигида Давлат банклари учтадан ўнтага кўпайган бўлса, ҳусусий банклар сони учтадан қирқтага етди. Бу банклар ўзининг дастлабки фаолиятини товар ва қарз, бериш оператсиялари билан бошлаган бўлса, кейинчалик саноатнинг турли тармоқларига катта-катта маблағлар ҳам сарф қилдилар. Оқибатда нефт қазиб чиқариш соҳасида ҳам иқтисодий сакраш рўй берди. Айни вақтда банк, молиявий иқтисодий оператсияларни юриштида катта тажриба тўплаган фаранги, инглиз, олмон, ҳолланд ва швед саноатчиларининг капиталли ҳам Туркистонга кириб келди.

Туркистонда биринчи марта 1876 йили «Ака-ука Нобеллар» номи билан аталадиган Русийё монополистик бирлашмаси Хазарорти вилоятининг Челекан оролида нефт қазиб чиқаришни йўлга қўйди. Ҳали Туркистон умумрусийё савдо тасаруфига тортилганича йўқ эди. Саноат корхоналарининг озлиги туфайли ишлаб чиқарилаётган нефт маҳсулотларига талаб деярли сезилмасди. Фақат ўтган асрнинг охирларига келиб Русийёнинг пахтага бўлган эҳтиёжи ошган сайин нефт ва ёқилгига ҳам талаб ошаверди. Ўлкада 1901 йили 9195 пуд (1 пуд — 16,3 кг.) нефт қазиб олинган бўлса, 1911 йилда 2,5 милён пудга яқин нефт қазиб олинди. Туркистонда нефт қазиб олишнинг асосий ўчоғи Челекан ороли ва Фарғона вилоятида жойлашганди.

Асримиз бошида «Ака-ука Нобеллар», «Санто», «Чимён», «В. Алексеев», «А. М. Вербов» К и К⁰, «Нефт» деб аталадиган бир неча йирик ширкатлар Туркистон нефтини талон-тарож қилишда бир-бири билан баҳслашарди.

Биринчи бўлиб Челекан нефтини «Ака-ука Нобеллар» очди ва Уктабр инқилобигача жуда катта миқдорда нефт қазиб олдилар. Улар нефт кони ёнига кемалар учун қўнимгоҳ ва нефт қувурини ўрнатдилар. Келинг, яхшиси, «Ака-ука Нобеллар»нинг Челекандан ташиб кетган нефтини биргаликда ҳисоблаб чиқайлик:

1908 йили — 0,9 млн пуд
1909 йили — 0,9 млн. дан ортиқроқ
1910 йили — 3 млн. пуд

1912 йили — 5,5 млн. пуд
1913 йили — 2,6 млн. пуд
1914 йили — 1,9 млн. пуд
1915 йили — 1,4 млн. пуд
1916 йили — 0,9 млн. пуд

Демак, 1908 йилдан 1917 йилгача «Ака-ука Нобеллар» 17,1 милён¹ Челекан қора олтинини «ўғирлаб» кетган экан. Айни пайтда Туркистон йилдан-йилга ёқилгига ва нефт саноатида халқро молия капиталининг мустамлакасига айланиб бораётганди. «Ака-ука Нобеллар» ва 1904 йили ташкил этилган йирик «Шелл» ширкати нефт ва керосиннинг олиниши ва унинг сотилишини ўз назорати остига олди.

1913—1916 йиллари олтига нефт қазиб оладиган ширкат бўлса, уларнинг иккитаси Русийё монополистик ва банк капиталига қарашли эди. Кўп миқдорда нефт қазиб олувчи «Чимён» жамияти «Ака-ука Нобеллар»нинг таъсир доирасига тушиб қолади. «Санто» жамиятини Ўрус-Осийё банки пул билан таъминлаб турган бўлса, Мойлсий нефт кони инглиз капиталли ҳисобига ишларди. «Чимён» ва «Санто» жамиятининг йиллик қазиб олган нефти инқилоб арафасида Фарғона вилоятида қазиб олинган нефтнинг 97 фоизини ташкил этарди.

Русийё монополистлари 1913—1915 йиллар оралигида Туркистонда кўмир, нефт қазиб олиш учун 18 милён сўм сарфлади². Инқилоб арафасида Туркистон ҳудудидан ҳар йили 13 милён пудга яқин кўмир, 3 милён пуддан ортиқ нефт қазиб олинарди. Мустабиллар қора олтинни қазиб олишарди-ю, туб аҳолининг дастурхонидан хабар ҳам олишмасди. Қазилма эвазига келаётган олтинлар эса Алексеевлар, Бауэрлар, Нобеллар чўнтагини қаппайтирарди, холос. Уктабр инқилоби бу жараёни шаклан ўзгартирса-да, мохиятан янгилашишга йўл очиб беролмади.

Ҳозир ҳам Туркистон иқтисодиёти қимматбаҳо пахта ва минглаб маъданларга муносабат, шу жумладан, қора олтиннинг тақдирини бундан роппа-роса юз йил бурунги аянчли аҳволни эслатади. Жумҳурият ўзини мустақил давлат деб эълон қилди, ҳудудига хориж капиталининг эркин кириб келишига изн берапти, бу капиталлар юз йилдан ортиқ вақтдан буён ўзгалар ўчоғини илтиётган «қора олтин»нинг талон-тарож қилинишига ўхшаб кетмасайди, деймиз юрак ҳовучлаб. Шунинг учун ҳукуматимиз биринчи навбатда табиий бойликларимиздан оқилона фойдаланишни таъминлайдиган иқтисодий қонун-қондаларга бўйсуниб иш юрит-

¹ ЦГИА СССР, Ф. 1458 (Правление «Товарищества нефтяного производства братьев Нобель») опись 1, дело 261, лист 23. и ЦГА УзССР Ф. И — 1, опись 13, дело 617, лист 617.

² В. Лавренъев. «Капитализм в Туркестане», Москва, изд. Комакадемии 1980 г. стр. 105.

моғи лозим, шундагина ер ости бойликларимиз тафти қашшоқ халқнинг қалбини иситиши мумкин.

Куни кеча «Известия» газети яна бир хушхабар тарқатди. Унинг ёзишча, М. С. Горбачёв Нобель мукофоти маблағининг 150 минг долларини Орол бўйи халқларига хайрия қилибди. Салкам юз йил олдин «Ака-ука Нобеллар» чўнтагида кетган олтинларнинг бир парчаси М. С. Горбачёвнинг саховати туфайли эгаларига қайтарилди. Ҳозирча шунисига ҳам шукр!

«НИГОҲ»

кейинги сонларда ва келгуси йилда қуйидаги мавзуларни эътиборингизга ҳавола этади

ОЧУНГА ЧИН СЎЗИМ — таниқли адиб, санъаткор ҳамда олимлар билан учрашувлар, уларнинг асарларидан намуналар.

«НИГОҲ»НИНГ МУСИҚИЙ КЎЗГУСИ — мусиқа оламидаги янгиликлар, таниқли эстрада хонандалари билан учрашувлар, жаҳон мусиқа колдузлари ҳаётига бағишланган туркум мақоалар, «Мусиқа тоқи—91» ҳамда «Мусиқа тоқи—92» сиртқи танловлари.

ТУРФА ОЛАМ ТИЛСИМЛАРИ—табиатдаги сирли ҳодисалар, белгисиз учар жисмлар ҳамда турли ажойиботлар ҳақида мақоалар.

ОЛМАХОНДАН СЎРАНГ...—Жуна Давиташвили мактаби ўқувчиси Олмаҳон Тожибой қизи фол кўради.

СОҒЛОМ БУЛАЙ ДЕСАНГИЗ—қадимий тиббий муолажа усуллари, соғлиқ учун зарур жисмоний машқлар (ушу, тайси-суан, йога).

Яна қайси мавзуларга мурожаат этишимизни, шунингдек, қайси муаллифларнинг асарларини кўпроқ эълон қилишимизни истар эдингиз?

Таклиф-мулоҳазаларингизни кутамиз.

Мактуб устига «НИГОҲ» дея изоҳ беришни унутманг.

Ҳа, дарвоқе, «ЕШЛИК»ка 1992 йил учун обуна бўлишни ҳам! Чунки, фақат шундагина Сиз ва бизнинг ҳамкорлигимиз давом этиши мумкин!

Ҳазрат Навоий айтадиларки...

Ҳар кимсаки айламас ошукмоғни хаёл,
Яфроғни илак қилур, чечак баргини бол.

Эр кишига зебу эйнат — ҳикмату
донишдурур,
Яхши қилгани билан донишларга оройишдурур.

Ҳар биртуқ тун билан ҳам дур,
Гул ямағлиқ мопони билан махбур.

Оз демак ҳикмату боис ва оз емак дониш
га боис. Оғизда келгани демак подон иши ва
оғизга келгани емак ҳайвон иши.

Кинида барча ахлоқи ҳамида,
Чу жамъ улди қўярлар отин эҳсон.
Бир ондин сарҳодур, бир муруват,
Булар гар йўдур, баён эрмас инсон.

Билмагани сураб танган одам ва орланиб
сурамаган ўзига зорам.

Оз-оз ўрганиб дано бўлур, қатра-қатра
интилиб дара бўлур.

Сувнинг мазаси буз билан мазаси
туз билан, одам яхшилиги сўз билан.

Сихҳат тиласанг кўн ема,
Изаат тиласанг кўн дема.

Яхши либос танга оройиш,
Яхши қўлдоч жонга осойиш.

Фосиқдан ҳар тилама,
Залимдан ҳар тилама.

Ишқисиз — қасак,
Дардсиз — шақ.

Ҳар югурган ёвушмас,
Ҳар айрилган қовушмас.

Ушқлар билан нима бўлма,
Писта ишқлар билан нима бўлма.

Яхши бўл ва ямон, иккиси бузулма,
Ҳамону ямон ҳамон.
Ямон ва ямон яхши оройишдур,
Икки келганини ушқ билан таридур.

Тилнинг билан қўлнинг билан
Айтур сўзни айт, айтма сўздин дин. Одам
чиндин ўзга демас, аммо барча чинки ҳам
демак оқил иши эмас.

То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

Нафъинг агар халққа бешик дур,
Билки бу наф ўзунга қўл қаридур.

Маъданни инсон гуҳари сўз дурур,
Гулшани одам самари сўз дурур.

Ҳикматликда йиғ илмининг маҳамми,
Ҳикматлик чоғи харж қилғил ақли.

Ҳар жим вен этса яхши қили,
Ҳар яхшиликдан анга яхшилик.

Ҳар сўзи ёлгон зеби зоҳирдин эмас,
Ҳар сўзи андин фахр этар, одал эмас.

Ҳар сўзни ёлгонга чулғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам.

Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам.

Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам.

Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам.

Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам.

Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам.

Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам.

Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам.

Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам.

Ҳар сўзни ёлгонга булғам,
Ҳар сўзни ёлгонга булғам.

Оқимбат Оқимом

Қисса

Болалигимда катта энамга «Катта эна, агар сиз ўлсангиз гўрингизга мрамартош кўяман», дердим. Катта энам менинг бу гапимни қайта-қайта эшитишни истар ва қайта-қайта эшитиб кўп қувонар эди.

Нега шундай деганимни ҳамон билмайман. Катта энамнинг нимага бунчалар қувонишини эса кейин тушундим.

Ушбу ёзувни катта энамнинг хотирасига бағишлайман.

Муаллиф

Боймоқлига туман марказидан бир муаллим кўчиб келди. Каламушлар тупроғини ҳаворлаб ташлаган, ўтган қишда Холтўра полвон курашларда тобоқ¹ кўтариб, топган молларига қаҳратонда паноҳ бўлган Мамасоли бобонинг эски уйи келтирилган кўрпа-тўшак ва гиламларнинг чиройидан ўзгача тусга кирди.

Бу уй гарчи кейинги йилларда қурилган ҳашаматли уйларнинг қошида жуда кўримсиз туюлса-да, бари бир, номининг баландлиги билан ажралиб турарди.

Номи «МАМАСОЛИ БОБОНИНГ МАГАЗИНИ» эди. Бир вақтлар уйнинг олди томони эшик, орқа томони эса магазин эди. Савдо дераза орқали бўларди. Қишлоқнинг тиниб-тинчимас болалари эртаю кеч шу дераза атрофида гирдикапалак бўлишар эди.

Мамасоли бобо антиқа-антиқа матоҳларни топиб келадиган «зўр магазинчи» эди.

Айниқса, ёғоч печенье.

Болалар «ёғоч печен беринг» деб келаверарди, келаверарди. Мамасоли бобо уларга «ёғоч печен деманглар, бунинг оти «вапли», тушундингларми, «вапли» деб қайта-қайта уқтиравериб чарчарди. Болалар бу хуштаъм хўракни бари бир «ёғоч печен» деб аташни қўймасдилар.

Шундай қилиб, узоқ муддатгача «вапли» сўзи боймоқликлар тилига киролмади. Болалар қабул қилмаган ё ўзгартирмаган сўзни катталар ҳам қабул қилолмайдилар ва ўзгартиролмайдилар.

¹Тобок — тўйларда полвонлар учун қўйилладиган энг катта соврин.

Хуллас, ёғоч печенье магазинда савдони гуллатар эди. Маматмурод қассоб ерга урса, кўкка сапчийдиган болаларининг хархашасидан безор бўлиб, «Мамасолини болталаб ташлаш керак» деб айтиб юрарди. Ниҳоят, у узоқ бир қариндошиникига тўйга бориб, янги гап топиб келди.

«Шу ёғоч печен бор-ку, ёғочнинг қириндисидан тайёрланар экан».

«Йўғ-ей?!»

«Ҳа, деяверинг, ишончли, бир элнинг олдида юрган обрўли одамнинг оғзидан эшитиб келдим».

«Баракалла-ей, шу қириндиниям исроф қилишмай, егулик тайёрлашаётган эканда-а?!»

«Исроф қиладими, қилмайдими, уккасининг гўрига, лекин болаларимизга зиёни бор. Бу энаси тикка туриб туққанлар палов емаса, асал емаса, топгани ёғоч печен».

«Кўйинг-е, қассоб, бу давлатнинг арғамчиси узун, оч қолса, оч қолади, лекин шошилмайди. Болаларга зиёни бор нарсани давлат чиқармайди».

«Чиқараверади. Агар чиқармаса Мамасоли чиқартиради».

«Давлат шу умри меҳнатнинг остида чириб, томорқасидан нарини кўрмаган Мамасолининг гапига қулоқ солиб қолибдими?»

«Эй, замон кўтарса экан, торс манглайдан болта билан сийласанг!»

Гап тарқалди. Кимдир кулди. Кимдир шубҳаланди. Лекин болалар ўлдирсаям ош ўлдирсин қабилида иш тутдилар.

Асли қизиқ-да, болаларни осонгина алдаган нарса билан катталарни алдаёлмайсиз, катталарни осонгина алдаган нарса билан болаларни алдаёлмайсиз.

Бу магазинда «заводдан атай Боймоқли болалари учун» чиқарилган, кечаси соат ўн иккидан кейин ишлайдиган ажойиб соатчалар ҳам сотилар эди. Ойхол момо ҳам кўп қатори ана шу соатчаларнинг бирини ўғли Турдимуродга олиб берган эди.

«Эна, бу кеча соат ўн иккида уйғотинг, соатим ишлашини кўраман».

«Майли, ухла болам, уйғотаман».

Ойхол момо ҳам, Турдимурод ҳам тонгда турарди-

лар, иту қуш насибамизни юлиб кетмасин деб сахар-
лаб ўриндан кўзғалардилар.

«Эна, нимага уйғотмадингиз?»

«Мен ҳам ухлаб қолибман, болам».

Бу савол-жавоб айнан шу тарзда бир неча кун так-
рорланганди. Ойхол момо соатнинг умуман ишламас-
лигини, оддий бир уйинчоқ эканлигини яхши билса-да,
аммо ҳар кеч алламаҳалда ўрнидан туриб, соатга қа-
рар, анча пайт уни титраётган қўлларида тутганича ти-
килиб ўтирарди.

«Эна, сиз ҳам ухлаб қолиб, соатимнинг ишлаганини
кўролмайсиз-да...»

Бу тун ётиш олдидан сўров бўлмади. Тонг отди. Тур-
димурод соат ҳақида сўрамади. Лекин, Ойхол момо
кўрганини айтди:

«Турдимуроджон, кеча соатинг ишлади, роппа-роса
ун иккида ишлади».

Турдимурод қувонди. Ойхол момонинг йиғлагиси
келди. Ҳақиқатан, шу кеча Турдимуроднинг соати ишла-
ган эди.

Болаларни мустасно қилганда янги кўшни билан кўри-
шувга биринчи бўлиб Ойхол момо, Шарбат момо,
Алиёр почта ва Холтўра полвонлар келишди. Муал-
лимнинг келинчаги меҳмонларни ҳали саранжомланма-
ган уйга киритишдан тортиниб, устунларининг қорай-
ган ёриқларида чумолилар ўрмалаб юрган айвонга жой
қилди. Ҳар ким ўз ўрнини билиб ўтирди.

Меҳмонлар ва мезбонлар узундан-узун ҳол-аҳвол сў-
рашдилар. Уртага дастурхон ёзилди.

Шу пайт ҳовлининг эндигина ўт-ўланлари қириб таш-
ланган қисмида «қу-қу»лаб, хўрак излаб юрган товуқ-
лар ўртасида «жанжал» чиқди. Бошқалардан кўра Али-
ёр почта бу «жанжал»га кўпроқ эътибор қилди. «Бўй-
нинг узилгурлар-ей... Одамлар қишдан қутулди, ёздан
қутулди, шу ўзингни егурлардан қутулмади. Буларнинг
беш-олти моягини ис билган Холтўра бўлса, болалари-
ни катакка қамаса қамайди-ю, лекин шу анзиратларини
бўш қўяди. Тагин менга, толиқиб қолаётган бўлсангиз
сахарлаб туриб, иккита тухумни хомлайича ичиб юбор-
сангиз отдай кишнаб юрасиз деб насиҳат ўқийди. Буй-
тиб қўни-қўшнни зориллатиб тухум ичгандан кўра, то-
вуғини сўйиб гўштини еганим маъқул. Қолавёрса, на-
сиҳатиям бетайин, қариганда, хом тухум ичиб иштон-
боғимни узаман деб юрганим йўқ».

— Холтўрабой, янги ҳамсоя билан кўришишга ўзин-
гиздан олдин товуқларингизни юборибсиз-да?! Йўл-
барсининг қорақулоғига ўхшатиб.

— Ҳа, энди Алиёр ака, Мамасоли тоғамнинг уйи эски
жой, қурт-қумурсқаларини териб ташлашда ёрдам бе-
ринглар деб юбориб эдим-да.

— Ердам беринглар дейилганмиди, ё ҳунарларинг-
ди кўрсатиб келингллар дейилганмиди, авжига чиқаяп-
ти-ку буларингиз.

— Қуруқ гурунг татимайди, Алияр ака, ора-сирада
дам олиш концерти бўлганим маъқул. Маданий ҳор-
диқ деган гаплар бор... Биз борган жойимизда бадий/
қисмни ўзимиз уюштирамиз.

— Концерти-ку яхши, лекин бетартиброқ бўляпти.
Райондан келган—хурпайган сочи елкасига тушган ар-
тистлар бор-ку, тоғорасини танғирлатиб, орқасини қий-
қанглатиб ўйнайдиган артистлар, айтаётган кўшиғини
биз ҳам тушунмаймиз, ўзлариям тушунмайди... Товуқ-
ларингизнинг концерти ана шуларнинг концертига ўх-
шаб кетаяпти. Қаранг, одамни тепкилаб кетгудай бўляпти
бу қуруқлар ҳам.

— Ҳа, энди кўрган бўлса ўрганган-да.

— Товуқ ҳам қуш, Холтўрабой, шундай экан, уясида
кўрганини қилсин-да, ис чиққан томонга жеркиллаб чо-

пиб кетавермай. Ана, қаранг, кўк товуғингизнинг мақо-
ми ўзига ҳеч ярашмаяпти. Қизил товуғингиз ҳам но-
тантироқ. Истрадний бўлсаям эпга келадиган бўлсин.
Ё сиз тоғора чалиб турмаганингиз учун эплашмаяпти-
микан булар.

— Яна қандай насиҳатларингиз бор, Алияр ака?

— Яна бир маслаҳат, кечқурун ўзингиз қўноқнинг
тўрига ўтириб олиб майлис қилинг. Товуқларингизга
айтинг: қилиқлари қирқ эшакка юк бўладиган шу дин-
гиллак артистларга ўхшамасин-да, товуққа ўхшаб юр-
син. Шуйтиб сал койиб қўймасангиз, бу ғазнатуғарла-
рингиз ўзингизга ўхшаб гапга кирмайдиган бўлиб
қолади.

Енгил кулгу бўлди. Холтўра полвон Алиёр почтага
гап топиб беролмаслигини билиб, индамасликни маъқул
топди.

Жанжал даром этарди. Ҳамманинг эътибори товуқ-
ларда. Бўйни ва яғринининг бир қисмини мошдай-мош-
дай тўқ сариқ, қора-қора холлар қоплаган қизғиш тус-
ли хўроз бир четга ажралиб чиқди-да, кўкиш, дағал
оёқларини ерга қаттиқ тираб хурпайди. Сўнг нимадан-
дир сескангандай ва ё устида туриб қолган сувни қоқиб
ташламоқчидай қаттиқ бир силкинди-да, қорамтир тум-
шуғини осмонга чўзиб қичқириб юборди. Товуқлар бир-
дан жанжални тўхтатиб, яна хўрак теришга киришиб ке-
тишди. Бу ҳолатни диққат билан кузатиб турган Алиёр
почта яна Холтўра полвонга қарата гап ташлади:

— Холтўрабой, шу хўрозингиз ҳам тутуриқсизроқми
дейман, келганингизда индамай кетар вақтингизда
салом бераяпти.

— Э, Алияр ака, салом бераётгани йўқ, тушунма-
дингизми, салом навбатдаги номеримизда деяпти.

Гурра кулги кўтарилди. Айниқса, муаллим завқла-
ниб кетди. Алиёр почта гапдан тисарилгандай бўлди-ю,
лекин ўзини ўнглаб олишга интилди.

— Зўрсиз, Холтўра полвон, зўрсиз. Товуқларнинг ти-
линия биласиз-а!

Холтўра полвон ўз гапидан ҳузур қилаётганини сез-
дирмаслик учун ёнбошлаб олди.

— Биламан, Алияр ака.

— Агар товуқларнинг ҳам тилини билсангиз сизга
гап йўқ. Бир йигитнинг бўлгани шу.

— Бизни ким деб чоғлаб эдингиз, Алияр ака, ҳар бир
товуқ нима деганини тушуниб тураман.

— Тўғри айтасиз, Холтўрабой. Булбулнинг тилини
булбул тушунади деган гап бор. Шундай экан, товуқ-
нинг тилиния товуқ тушунади-да.

Холтўра полвон кулгига қолди. Ичида товуқларини
сўқди, сиртида иршайиб тураверди. Йўқ, иршайганга
ўхшамасди, балки ўлганининг кунидан қалин лабларини
қийшайтириб турарди.

— Энди, Алияр ака, жуда ошириб юбордингиз-да.
Инсоф билай бўлсин. Бизнинг ҳам кўнглимиз оғилхона
эмас, — деди Холтўра полвон заҳархандасини сезди-
риб-сездирмай.

— Шунақа-да, Холтўрабой, пишагингизни «пишт» де-
ган, товуғингизни «кишт» деган одамнинг оти ёмон
бўлиши сизга ота мерос, — кинояли оҳангда қошлари-
ни чимириб давом этди Алиёр почта. — Элнинг экини
экилганда устидан мола тортадиган ҳам, экин йиғилган-
да галагов қилиб, донини донга, сомонини сомонга аж-
ратадиган ҳам шу куйруғи ерда судралиб юрган «бўр-
доқи»ларингиз бўлади. Бир йигитнинг орттирган савоби
шунча бўлар. Бунча савобни қайтиб кўтариб юрибсиз.
Ҳалиям полвонсиз, нозикроқ бўлганингизда белингиз
синиб кетармиди...

Ойхол момо вазиат кескинлашиб бораётганини тушу-
нибми тушунмай, гапни бошқа томонга бурди:

— Оғажон, нону касбингиз тортиб, тузингиз тузимизга қўшилибди-да?..

Диққати Алиёр почта билан Холтўра полвонда бўлган муаллим ўзига қарата айтилган гапни тузук илғаёлмай қолди. Азбаройи нимадир дейиш кераклигини сезиб, «Ҳа-а...» деб қўйди.

— Қайнимнинг магзини — шарофатли жой, — дэвом этди Ойхол момо кўйлагининг кенг енги билан дас-турхон устида айланаётган чивинларни ҳайдаб. — Бу ердан ҳеч қачон боланинг товуши аримаган. Насиб бўлса, олди-ортингиз болага тўлада бу ерда.

Муаллим бундан бир ҳафта муқаддам ўзи билан уч-рашган уйнинг хўжайини — Мамасоли бобони эслади. «Болалари кўп экан-да», деб ўйлади.

— Узим адабиёт муаллимиман, шу мактабга жўна-тишди.

— Бўлмаса, айланай, менинг Саитқулжонимни ўқитар экансиз-да?..

Муаллимнинг юпқа лабларига ним табассум югурди, катта-катта кўзлари чиройли тус олди.

Ҳозиргина оладиганини олиб, берадиганини бериб бўлган Холтўра полвон яна ўзини гапдан тиёлмади:

— Олинг-а, Ойхол чеча, нимага энди бу киши бир Саитқулжонни ўқитар экан, ё райондан атай шунга юборишибдими? Аммо, шу бир худодан қочган Саитқулжон учун йигирмата муаллим юборишсаям кам. Йигир-матасининг ҳам саводини чиқариб, паттасини қўлига беради...

— Узингиз яхши-да, биқиндан турган санчувдай гап-нинг белига тепганингиз ёмон, муллажон. Ҳаққингиз кетаётган бўлса, майли, сизнинг ҳам болаларингиз қу-руқ қолмайди.

Уй бекаси дамлаб келган чойни қайтариш учун пиё-ла чоғлаётган Алиёр почта гап ташлади:

— Шу Саитқулжон ҳам энди одам қаторига кириб қолар. Шукур, бир-икки кундан бери отимнинг ипи кесилмаяпти, — дея у оқ оралаган мўйловини силаб, Ойхол момога қараб қўйди.

— Э, қўйинг-е, одамларнинг моли-ку моли, молининг тезагиниям тинч қўймайди шу бола, — эътироз билдир-ди Холтўра полвон.

— Ибий, муллажон, нима қиласиз нони-резага туҳ-мат қилиб, оти ёмон одина деб нима бўлса менинг бо-ламга тўнкай берасизми? Ё, Саитқулжоним арпангизди хом ўрнамиди, — енгил ҳазилга олди Ойхол момо.

— Томорқамда арпа йўқ, экмайман ҳам. Эксам, хом ўриш-ку хом ўриш, нишлаб чиқиши билан шўрини қури-тиб кетади шу болангиз, — олиб қочмоқчи бўлди пол-вон. Лекин олиб қочиб қаерга ҳам борарди. Гап йиртиқ қопга солинган унга ўхшайди, тўкилиб кетаверади, изингни ёполмайсан. Шунинг учун Ойхол момо ҳам бўш келмади:

— Бўйинингиздаги тўрвани бировнинг бўйнига осиб, оқибатни насия қиманг, муллажон. Узингизнинг айбин-гиз бўлсаям гўрғайди. Қилғилиқди товукларингиз қила-ди-да, гинангизга менинг болам қоладими?

Холтўра полвон бир сесканиб тушгандай бўлди. Бош-қа гап қуриб кетганми ўзи? Бутун Боймоқли бир тарафу Холтўра полвон билан унинг товуклари бир тараф. Бу-ларнинг бирови боғдан, бирови тоғдан келади-ю, ле-кин ҳаммаси бир жойда — полвоннинг товукхонасида тўхтади. Тўхтади-да, алп қоматли полвонни эшиксиз катакка қамаб қўяди. Моғи тилла бўлса ҳам шу товук-ларини бир бало қилмаса оғзига кучи етгандан ҳам, етмагандан ҳам, панд еб юраверади шекилли...

Ҳарна бўлса ҳам Алиёр почта гапга тушмасин, яна балога қолади. Тезроқ олдини олиш керак. Лекин Хол-тўра полвон орқасини чангитадиганлардан эди.

— Алияр ака, қаранг-да, — полвон чой қўйиш билан банд бўлган Алиёр почтанинг юзига тик қараёлмай, каловланиб гап бошлади. — Тунов кун, намозшом чоғи Маматмўмин чавандознинг оғироёқ келини икки сатил сувни Алимардон аталанинг уйидан кўтариб келаётган экан. Буёғини эшитинг энди, Алиёр ака.

Алиёр почта:

— Айтмасангизам эшитиб турибман, — деб қўйди.

— Шу Алимардон аталанинг уйидан чиқиб, Совет кў-чага ўтишдан олдин пича дам олайин деб тўхтабди.

Алиёр почта жим ўтиролмай яна гап ташлади:

— Чавандознинг келини Кал кўчадан Совет кўчага ўтиб олибдими ё Саитқулжон боққон¹ ташлабдими? Ўтирганлар енгил кулиб қўйишди.

Холтўра полвон ўзи билан муаллимга жуда қисқа туюлган, лекин бошқаларни икки кундан бери қайта-қайта эшитганларидан аллақачон энсасини қотираётган бу ҳангомани тезроқ яқунлашни маъқул топди:

— Келиннинг йўлига боққон ташламаган-да, сатилига тезак ташлаб қочган...

— Тезак ташламаган, кесак ташлаган, — деди Ойхол момо енги билан елпинган бўлиб.

— Андаваламанг-да, чеча, шу куни Тошпўлат қассоб-нинг болалари кўмирнинг унига қориб, деворнинг юзи-га ёпиб қўйган тезакларни сизнинг улингиз тошпарранг қилиб ўйнаган. Лекин, мерганлигиям борга ўхшайди, ярмидан кўпроғини уриб туширган. Охири шу тезаклар-дан иккитасини чавандознинг келинини сатилига таш-лаб қочган. Қаранг энди, Алияр ака...

— Э-э, чойдан ичинг Холтўра полвон, боласи қурма-ғур чавандоз бобом оғироёқ келинига шунча юк кўтар-тириб қўйган бўлса, ундай чол ширали сув ичсин дебди-да, — деди Алиёр почта ўтирганларга чой қўйиб уза-таркан.

Ойхол момо Алиёр почтанинг ҳазилнамо гапидан мамнун бўлди. У ўз неварасининг бу қадар шум, қай-сар, текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган болалар хилидан эканлигини яхши билади. Уқшини айтмайсиз-ми? Баҳоси икки кунлигини қўшса «беш» бўлади. Ўтган йили Саитқулжон иккинчи синфга ўқишга борганида Ҳайдарбойнинг ўғли Чори муаллим синфга кириб, «Хўш, болалар энди ўқишни бошлашдан олдин бир та-нишиб олсак... Менинг исми-фамилиям Ҳайдаров Чори, энди сизлар ҳам битта-битта ўринларингдан туриб, ис-ми-фамилияларингни дона-дона қилиб айтинглар. Қани, бошладик», дебди. Болалар битта-битта ўринларидан туриб исми-фамилияларини айта бошладилар: «Мен — Турғунов Тошпўлат», «Мен — Чориев Панжи», «Мен — Жумаев Чоршанби», «Мен — Турдиева Бибусу-лув», «Мен — Тангирова Тошхол», «Мен — Жумаев Ма-мат». Шундай қилиб, навбат Саитқулжонга келибди. У ўрнидан туриб ҳеч нарса демай, кўзини лўқ қилиб, муаллимга қараб тураверибди. Муаллим «исми-фами-лиянгни айт», деса, у «Жуммаев Саитқул», деб юбо-рибди. Кулгуга қолибди. Муаллим бўлса ўзини кулги-дан тийиб, «Сен Мардонов Саитқулсан, нимага «Жум-маев» дейсан, ё фамилиянгни билмайсанми?» дебди. Саитқулжон бўлса, бурнини бир тортиб қўйиб, «Мамат Жуммаев бўлса, менам Жуммаев», дебди. Чори муал-лим кула-кула: «Нимага Мамат Жуммаев бўлса, сен ҳам Жуммаев бўлар экансан!» деб сўраса, у «Мамат ме-нинг ошнам-да», деган экан.

Ойхол момо учун Саитқулжон ўқишни билмаса ҳам

¹Боққон — (шевада) тўйда келини куёвниқига олиб келишаёт-ганда, унинг йўлини тўсадилар. Шунда келиннинг дугонаси йўл тўс-ганларга сепдан бирор нарса олиб беради.

омон-эсон юрса бўлди. Ҳамма идорага эга чиқаверса, элнинг молини ким боқади. Лекин, бири бир, фамилиясини билмагани яхши иш бўлмаган-ов.

Ҳа-я, Ойхол момонинг ўзи ҳам фамилия масаласида бир марта панд еган эди. Бунга кўп бўлди.

Уша йили у чоли Мардон ҳосилотнинг йилини ўтказиб, дарди кўҳнарғаннамо бўлиб, бир оз енгил тортган эди. Мардон ҳосилот урушдан ошқозон касалини орттириб қайтгач, ўн уч йил азоб чекиб юриб, охири Ойхол момони ўтга ташлаб, жизғанак қилиб кетганди.

Ҳа, худди ўша йили эди... Қаердан бўлса, кун чиқиб, Боймоқлига шалағи чиққан, эски юк машинасида икки киши келганди-да, қишлоқни остин-устин қилиб юборганди.

«Биз сизларнинг оғирингизни енгил қилайлик деб келдик. Кимнинг уйида кўрпадан, чопондан чиққан эски-туски пахта бўлса, олиб келаверсин. Тозалаб, қайтадан чигиллангандай «линтр» пахта қилиб, олиб келиб берамиз. Қайтариб олиб келгунимизча пулларингиз ўзларингизда туради. Қани, олиб келаверингизлар. Армонда қолманглар», — деб эълон қилганди машинада келганларнинг бири.

Бу хабарни эшитган хотин-халажлар бирдан ҳаракатга тушиб қолгандилар. Улар эски-туски кўрпалардан чиққан, анчайин сарғайиб, юмшоқлигини йўқотган кучоқ-кучоқ пахталарни уйларида олиб чиқа бошлагандилар. Ойхол момо ҳам бу ҳаракатдан четда қолмаганди.

Икки юзи қип-қизил, мўйловини ҳадеб силаб қўяверадиган бир кас машинанинг кузовида туриб, келтирилган пахталарни қабул қилган, ким пахта топшираётган бўлса, ундан исми-фамилиясини қайта-қайта сўраган ва кўмир парчаси билан пахта тугилган бўзга каттакатта ҳарфларда «фалончиева пистонча» деб ёзиб қўйганди.

«Хўш, кампиршо, исми-фамилиянгизни айтинг».

Ойхол момо аёллар учун эрларининг исмлари фамилияга ўтади деб тушунар эди. Шунинг учун ҳам у бир муддат жим қолганди. Марҳум чолининг исмини айтишдан тортинганди. Айтса, ҳурматсизлик қиладигандай туюлганди унга. Кўз очиб қўриб, кўз юмиб қузатган чолининг исмини шу пайтга қадар бирон марта ҳам айтиб кўрмаган эди. «Отаси» деган сўз «Мардон» деган сўздан юз баравар улўроқ ва қўтлўроқ эди.

«Хўш, кампиршо, қўлоқни бобойнинг оғзига қоровул қилиб келдингизми? Исми-фамилиянгизни айтинг, дедим».

Ойхол момо жавобга шайланганди. Шу дамда унинг қизлик даврларидан қолган сўлим хотиралари бутун мубҳам гўзаллиги билан оғир соғинч каби кўз ўнгидан «лип» этиб ўтиб кетган ва кўнгли ҳузурли зирқираганди.

«Ойхол бойвучча Раҳмонли чўпон қизи».

«Вой бў! Замондан орқада қолиб кетибсиз-ку кампиршо! Исми-фамилияни бундай айтиш эскилик сарқитига қиради. Айтганингиздай қилиб халтанинг устига ёзиш қийин. Езган тақдирдаям, каттароқ одамлардан биров-ярим кўриб қолса, бизга гап тегиши мумкин. Замонавий исми-фамилиянгизни айтинг. Тез бўлинг!»

Ойхол момо исми-фамилияни айтиш жуда муҳим экан деб ўйлаганди. Э, майли, айтса айтади қўяди-да. Дарвоқе, ўзи исми-фамилия деганлари қандай айтилар эди. «Ойхолува Мардонбой».

Бу гап Ойхол момонинг оғзидан чиқиши билан бақалоқ одам хахолаб қулиб юборганди. Унинг икки юзига баттар қон тепган, шу пайтгача фақат бақрайиб тургандай кўринган мазмунсиз кўзларидан ёш ҳам чиққанди. Саитқулжон ҳам ўз фамилиясини «Жуммаев» деб

айтиб, чув туширганидан сўнг, боймоқлиликлар «Ўзимизнинг Ойхол момонинг неварасида» деб кулиб қўйишган эди.

Майли, фамилиясини билмаса ҳам омон бўлсин. Яхшими-ёмонми, элнинг кўзига тушганда «Бу бола Ойхол момонинг невараси» деб қўйсалар бўлди. Шунинг ўзи-ям улўғ давлат.

Тўғри, Ойхол момо Саитқулжонни қирқ эшакка юк бўладиган қилиқлари учун пана-панада қаттиқ койийди ҳам. Лекин... ҳа, ҳамма маъқул гапларнинг бари бир ҳеч бўлмаганда битта «лекин» бўлади-да.

Шундай қилиб, Алиёр почта гурунгда Саитқулжоннинг номаъқулини маъқулга йўйиб қўйди. Бу эса Холтўра полвонга гапни чеклаш учун қилинган ишора эди. Полвон бўлса, бу ишорани тушунмай ўз билганидан қолмади.

— Ҳали шу бола бошимизга битган балодек кўзимизни очирмайди. Агар шу кетиши кетиш экан, шартта эртасидан умидни узиб қўйсак ҳам бўлади. Узоққа боролмайди...

Ойхол момога ҳамма гаплар бир тан бўлди-ю, бу гап бир тан бўлди. У қаттиқ ўқинди, юрагининг бир парчаси узилиб кетгандай туюлди. Унинг оғир, мунгли бир карвонни тортиб келаётган паришонҳол умри, бу тириклик дунёсида аччиқ қуюнларнинг қора чангларини ютиб, ўлмас бир армон билан ўтказаетган кунлари, ойлари, борлигию йўқлиги ана шу Саитқулжоннинг келажаги учун эмасми? Бу совуқ башорат нимага энди?

— Муллажон, — деди Ойхол момо хирқираган овозда. — Сиз ҳам, бошқалар ҳам бути шолпиллаб осмондан тушганмас, бир кун келиб ўз йўлини топиб кетар. Майли, сиз элдан ўзинг-да кетаверинг. Мен билаё неварамга ўхшаганларга йўлни ташлаб кетсангиз бўлди. Ўзгир бўлдим деб худо солган йўлни елкалаб кетол-массиз...

— Э-э, бола битта сизда борми? Нимага мунча ойга осиб, кунга тутасиз. Қўй кўрмаган қўй кўрса кува-кува ўлдирар экан. Ким бўпти унингиз, — ўшқириб юборди Холтўра полвон. — Бой бўлуви бошдан маълум, пес бўлуви қошдан маълум. Икки кун олдин тўп тепиб, деразамиздан айирди.

У ўйламай гапирди. Ўйламай гапирганини эса гапириб бўлганидан кейин билди.

Орага совуқлик тушди. Ойхол момо тилини тишлаб қолди.

— Қизил тилнинг суяги йўқ, иним, — деди шу пайтгача гапга аралашмай ўтирган Шарбат момо. — Оғзингизга келганини сермайверасизми? Элу юртни сув бузар экан, одамзотни сўз.

Хуллас, яхши бўлмади. Ҳозиргина у ер-бу ерни йиғиштириб, бир чеккада чўккан уй бекаси ўтирганларга «олинг-олинг» деб мулозамат қила бошлади. Муаллимнинг даврани аввалги ҳолига қайтариш учун қилган барча ҳаракатлари зое кетди. Утирганлар бир-бирлари билан бемалолдек суҳбатлашаётган туюлса-да, бари бир, орага тушган совуқчилик кўтарилмади. Пиёлалар бирин-кетин тўнқарилди. Алиёр почта яримлаган учинчи чойнакни четроққа суриб қўйди. Ойхол момо шу хонадонга қўша-қўша фарзандлар тилаб дуо қилди.

Келганлар муаллимга «бизниқидан ҳам чой ичинг» деб ўрнидан қўзғалдилар.

Холтўра полвон:

— Абай муаллим, у-бу иш-пишга ёрдам-пордам керак бўлса, тортиниб ўтирманг, — деди.

Дарвоқе, муаллим ўзини Абдураим деб таништирган эди. Шундан бошлаб унинг номи Абай муаллим бўлиб кетди.

Мамасоли бобонинг эски уйдан кечгача одам ари-

мади. Муаллимнинг кўчиб келганини эшитган-билганлар «жой қуллуқ бўлсин», «уй қуллуқ бўлсин», деб келавердилар, келавердилар. Ҳолбуки, муаллим икки-уч йил яшаб туриш учун бу уйни эгасидан сўраб олган эди. Бор-йўғи икки-уч йил... Лекин, сен умрининг бир йили ё бир ойи, ҳатто бир кунига соябон тутган уйни етти ёт бегоналар келишиб «қуллуқ бўлсин» дейишлари, сенинг лаҳзаларингдан тортиб, мангулинггача «қутлуғ бўлсин» дейишлари эмасми? Дунёни ҳалокатдан асраб келаётган меҳру оқибатнинг бир кўриниши эмасми бу?

Кечқурун Боймоқлининг учта хонадонидан муаллимнинг уйига ҳамсоятавоқ дастурхон чиқарилди. Ҳар бир дастурхонда бир лаган ош, битта нон ва битта пиёз бор эди. Таомилга кўра шундай: янги кўчиб келган ҳамсояникига аёллар ҳамсоятавоқ узатадилар, эрлар эса кўноқларни уйга — чойга таклиф қиладилар. Бундай мулозамат бир ҳафта, ўн кун давом этди.

Муаллимнинг уйига ҳар бир ақлини таниган одам учун қарз саналган — «жой қуллуқ бўлсин»ни айтиш учун кириб ўтганлар, ҳали кўришувга келолмаганларга «Мамасоли бобонинг эски уйига биров кўчиб келибди» деб эмас, ҳатто, «Мамасоли бобонинг эски уйига Абай муаллим кўчиб келибди» деб ҳам эмас, балки «Абай муаллим Мамасоли бобонинг эски уйига кўчиб келибди», деб хабар бердилар.

Кечга бориб Абай муаллим ўзи англай олмай турган бир ҳақиқатни англаб етди: у бу ердаги одамлар орасида аввал ҳам яшаган, юз йил олдинми, минг йил олдинми, бари бир, улар билан яшаган. Инсондай яшаб кўрган. Чунки, инсондай яшаш учун имконият ва масъулият бўлган. Ҳа, улар билан яшаб кўрган. Фақат унутган экан. Нима учун унутган экан-а? Ахир улар ўзлари билан юз йилми, минг йилми олдин яшаган Абай муаллимни унутмайдилар-ку.

Охирлаб бораётган ёзнинг иссиқ кунлари одамни қанча қийнаса, сўлим кечалари шунча фараҳбахш бўлади. Тол тушдан сўнг ер тандирдай қизийди, тупроқнинг ранги ўзгариб, янада оқиш тусга киради. Дарахтларнинг ярим сўлиётган устки япроқларидаги яшил тиниқлик тарқоқлашади, хира тартади. Сиртдан қараган одам уларнинг оғир ҳарсиллаётганини эшитгандай бўлади. Бу пайтда одамларнинг суяклари оғирлашади, руҳлари қуёшнинг ортиқча марҳаматидан эриб кетиб, ялқовликка юз тутлади. Бу иссиқда дарё бўйидаги кенг сайхонликка пода ҳайдаб кетган болаларгина бемалолроқ бўладилар. Тоғнинг мусаффо ҳавосини ўзи билан олиб келаётган, айна пайтда қадрли туюлгувчи қорларнинг йироқ нафасларини тўлқинлари узра беозор учириб келаётган дарё суви уларнинг вужудларига эриб-эриб сингиб бораётган, ўнлаб қуёшларга қўшилиб чўкаётган лоҳасликни ювиб юборади.

Хуллас, бу пайт қишлоқнинг олаётган ҳар бир нафасида тафтли ҳўрсиниқ сезилиб туради. Кунботар чоғ бутун қишлоқ ўзининг мўъжаз табиаи билан тетиклигини, тиниқлигию руҳий шижоатини қайта тиклайди. Мусаффо ҳаво енгил-енгил оҳиста кезиниб, маъсум бўйлар таратиб, руҳни ёқимли қитиғлайди. Шафақ ҳув олисдаги қорая бошлаган қорлар бағрига олов парчаларини сочиб юборади. Болалар подаларни ҳайдаб, қишлоққа қайтадилар. Ҳавога чанглар сачрайди. Бу чангларнинг бўғиқ туманлари кўчалардан ҳовлиларга оғир-оғир сузиб ўта бошлайди.

Аёллар соғиннинг ҳаракатига тушадилар. Ўзига томон талпинаётган бузоқларини кўриб сути ийиб бораётган сигирларнинг овози ғира-шира қоронғиликнинг мавҳум кенгликларига ёйилиб кетади. Бу овозлар одатдаги ҳайвоний қичқириқларга ўхшамайди. Бу овозда, бу

«мўй-мў»лашда инсоний бир нола — соғинч ноласи бордай туюлади.

Аёллар сигирларни алқаб, кадиларга қуйилаётган сутнинг тизиллашига ҳамоҳанг хиргойи қиладилар:

Хўуш-хўш, хўуш...

Ҳозир эса ярим тун. Ойхол момо ёғочлари нотекис терилган кенг чорпояда пашшахонадан бошини чиқариб, тирмашиб-тирмашиб осмон ёйининг яланглигига қиқиб олган ойга қараб ётарди. Боши устида тик ўрнатилган тўсинларга кўндаланг тарзда, уч қават қилиб тортилган симларга чирмашиб ўсган токнинг юзлаб қўлчалари пастга осилиб, титраб турарди.

Шапалоқдай-шапалоқдай япроқлар тунги шабадада нозик тебранади ва ойнинг нурида бошқача — қорайиб кўринади.

Бепоеён бўшлиқда ипак нурлар бетартиб чангиб, самовий рангларнинг ёркинлигига путур етказди. Хиралашиб қолган юлдузларга узоқ тикилиб қолсанг, юраётгандай туюлади. Табиат осмон деворига миҳлаб ташлаган бу юлдузлар Ойхол момонинг кўзларида юра бошлайди.

Ойхол момо беихтиёр ўнг томонида пишиллаб ухлаб ётган Саитқулжоннинг бўйнидан чап қўли билан қучиб, қучоғига тортгандай бўлди. Аниқроғи, ўзи невараси томон сурилди. Пашшахонанинг сурп деворларидан эшилиб-эшилиб кириб келаётган ой нури Саитқулжоннинг юзини хира ёритиб турар эди. Ойхол момо неварасининг пешонасидан ўпиб қўйди.

— Омон бўл, болам. Умринг билан, бахту тахтинг билан берган бўлсин сени.

У Ҳолтўра полвоннинг бугунги гапларини эслаб, сесканиб кетди. Набирасини қаттиқроқ қучди. У набирасини қучиб ётаркан, шу ҳолда ўзининг вужудидаги олти-миш икки минг томир набирасининг вужудидаги олти-миш икки минг томир билан туташиб кетаётгандай туюлди. Бу туташув Ойхол момонинг эзгин юрагига қувват бағишлади.

— Ҳаа... Мўллажон-а, мўллажон...

Ҳолтўра полвон ҳамиша шундай. Ҳар нарсани гап деб гапираверади. Бўлмаса шундай дермиди. Ахир ҳаммасини билади-ку. Ҳеч бўлмаса арвоҳни ўйласин эди. Турдимурод бечора бу дунёга келиб нима кўрди? Одамнинг жонидай йигит эди. Завол бермай, завол топди-я. Уйи ҳам, рўзғори ҳам, топган-тутгани ҳам қолди-ю, ўзи кетди.

Ойхол момонинг вужуди қизиб, ўпкаси тўлиб, нафас олиши оғир тортди. У чап қўлини неварасининг елкасидан олиб, пешонасига босиб кўрди. Қўллари муздай эди, пешонаси эса иссиқ.

— Кун кўрмайлар, ер босмайлар кетди-ку, Турдимуроджоним...

Ойхол момо тоқатсизланиб, яна бошини пашшахонадан чиқарди. Томорқанинг кунботар тарафидан келаётган қовун ҳиди димоғига урилди. Руҳи оз бўлса-да тиниқлашди. Қовуннинг ҳидида ойнинг нурларига ўхшаш нимадир бор эди.

— Сенга буюрмаган дунёнинг нозу неъматлари менга қолган бўлса, энанг бўлмай мен ўлайин, болам... Ҳасгами, чўпгами илашиб тирик юрсанг бўлмасмиди? Улмаганики амал экан болам, ўлмаганики амал, Сен, бир сени худо менга кўп кўрмаганда бир Саитқулжон ўн бўлармиди, юз бўлармиди... Бир Саитқулжон ўн бўлганда ҳар ўткинчи гапнинг орқасидан бўйтиб чопиб юрармидинг. Олтовнинг бири эмас, еттовнинг тири эмас, ёлғиз бошли йигит эдинг. Куйиб кул бўлдим. Кўкайим қуриб, кўктомирим чириб, умрим ўтиб боряпти.

Уша худо қарғаган кун Турдимурод мотосеклда кетаётиб Чилимгузарнинг устидаги йўлда фалокатга

йўлиққан эди. Бу нохуш хабарни эшитган Ойхолмомо келини Улдоной билан Холтўра полвоннинг эски «Запорожец»ида жамоа касалхонасига шамолдек етиб борган эди. Уйдан то касалхонага етгунча шўрликнинг ярим умри йўлга тўкилиб қолганди.

Қирчиллама киш эди. Дарахтларнинг шохлари совуқдан ёрилиб кетгудай таранглашган, уйлар ярим тўнглаб, улкан қушлардай қунишиб турар эди. Утган кундан буён майдалаб ёғаётган қор тинган, лекин аёз тобора авжга миниб, ҳамма нарсани музлатиб ташлаган эди.

Уша кун Турдимурод қайнотаси Худоёр чўпоннинг уйига қарз сўрагани бориш учун йўлга чиққан эди. У сотиб олганига ҳали икки ой ҳам тўлмаган «Ява» матосеклини ўт олдираётганда раҳматли қайнотасидан қолган чепкан¹ни олиб чиққан Улдоной:

— Бошқа кун борсангиз бўлмайдими? Куннинг совуқлигини қаранг. Матосеклда шамоллаб-памоллаб қолманг тагин, — деган эди.

Турдимурод Улдонойнинг қўлидан чепканини ола туриб куйинганди:

— Узларинг одамни ҳол-жонига қўймайсизлар — уйда на гуруч бор, на мой бор деб. Энди киш чиқиб, иш бошлангунча жамоа маош бермайди. Матосекл олдик деб, оғзимизни шамолга очиб ўтирсак ҳам бўлмайди. Узи шу матосекл рўзгорнинг бир томонини ўпириб кетди-ёв. Отангда ортиқча пул бордир.

— Майли, боринг-чи. Бор бўлса берар.

— Отангнинг пули кўп.

— Қаердан биласиз кўп ё озлигини?

— Пули кўп. Бундан икки йил олдин қиз чиқарган-ку...

Улдоной кулиб юборганди. У Турдимурод бир йилча муқаддам ўзи учун берилган қалин пулига ишора қилиб ҳазиллашаётганини тушунганди.

Турдимурод телпагининг қулоқчинларини тушириб боғлаганди-да, матосеклга ўтирганди. Дарвозадан чиқаётганда, ортига қараб, Улдонойнинг мийиғида жилмайиб турганини кўрганди.

У асфальтланган текис йўлда ғизиллаб бораркан, ҳув анча олисда йўлнинг гоҳ у четига, гоҳ бу четига ўтиб, ўйноқлаб келаётган «АЗ-21 Волга» машинасини кўриб, сергак тортган ва матосеклининг тезлигини пасайтирганди. Ҳаворанг «Волга»га яқинлашаркан, Турдимуроднинг хавотири баттар ошганди: «Нима бало ҳайдовчиси ухлаб қолганми дейман. «Волга» буйтиб шайтонлаб келяпти». У матосеклини яна четроққа олди. Бу пайтда «Волга» жуда яқинда, селтанглаб келар эди. Шунда, кутилмаганда машинанинг тезлиги бирдан ошди-да, йўлнинг Турдимурод бораётган тарафига қараб бурилиб кетди. Даҳшатли тўқнашув юз берди. Турдимурод кўзидан чиқиб кетган ўтнинг орасида кулимсираб турган Улдонойни кўриб улгурди, холос. Улдоной ҳаёт билан ўлимнинг тўқнашувида отилиб чиққан қонли аланганинг ичида фақатгина Турдимуродга аталган ўша иболи, чиройли табассуми билан ёниб борарди. «Кўз очиб кўрганим» деб шуни айтадилар-да. Инсон зоти кўзини мангуга юмаётган лаҳзаларида, албатта, кўз очиб кўргани билан қайта учрашади. Унинг бутун умри, муҳаббати, нафрати, қайғулари, шодликлари ана шу боқий лаҳзаларда мукамал суратда, кўз очиб кўргани тимсолида гавдаланади ва бу тимсолни у ўзи билан олиб кетади.

«Волга» машинаси матосеклга қўшилиб мажақланган

гавдани судраганча ўн қадамлар нарига бориб тўхтади. Унда ўттиз ёшлар чамасидаги, кўзлари ўйноқлаб турадиган, қошлари бир-бирига қўшилиб кетган, бўйнигача қалин тук босган, ёшига нисбатан ортиқча қорин қўйиб юборган, чап қабоғидаги чандиғи афтига ваҳиманли тус бериб турган ҳайдовчи ҳатто машинасининг эшигини очишга ҳам эриниб, эснаб ўтирарди. У ўзини билмас ҳолатда маст эди. Шунинг учун нима қилиб қўйганини ҳам англаёлмай, ҳозиргина рўй берган аллақандай «тарақа-туруқ»ни эслаб, қалин лабларининг бир чеккасига кистирилган сигаретини «туф»лаб ташлади-да: «Э, онасини... кайфни урди-ку» деб ғудранди. Сўнгра завқли бир ҳодисани эслагандай иршайиб, икки қўли билан тутиб турган рулга қоракўл телпак кўндириб қўйилган бошини ташлади-да: «Зўрр... зўрр хостин экан-да. Мазза-ей»... деб дудуқланиб кекириб юборди.

Бу пайтда атрофда анчагина одам тўпланиб қолган эди. Тўпланганлар зангори «Волга»га кўпам эътибор қилмай, йўл устида қизил қониға бўялиб ётган Турдимуроднинг атрофида ўралашишарди.

Анча пайтдан сўнг ҳайдовчи машинасининг эшигини очиб, гандираклаб пастга тушди-да, атрофдаги ғалаговурларга эътибор ҳам бермай йўлнинг ўртасида ҳожат чиқаришга чоғланди. У оворагарчиликлар билан шимининг тугмаларини базўр ечиб, тик турганча ҳожат чиқарди, очиғи шуни ҳам эплай олмади. Йўқса, «Ие, пальтони расво қибмиз-ку... Майли... ўзимизга тоза», деб минғирлармиди. Турдимуроднинг бошида тўпланганлардан бири уни шу алфозда кўриб, ўзини босолмади, ғазабли қичқирди:

— Хей ҳароми! Одам ўлдириб қўйганинг етмагандай, энди йўлниям ҳаром қиласанми?!

Шимининг тугмасини ўтказишга тоқат ҳам қилмай «Волга»сининг олд томониغا ўтиб, пачақланган, чироқлари синган машинасига бош чайқаб қараётган ҳайдовчи бу гап кимга айтилганини ҳам англамай ўзича ғудранди:

— Ээ, минг сўмнинг боши осмон...ми? Туззатамиз.

Одамларнинг баъзилари ҳайдовчининг атрофини ўраб олишиб, унга ғазаб билан қараб турардилар. Кимдир ҳайдовчини бўралаб сўқди:

— Бу итдан тарқаган «Волга»сини ўйлайди.

Ҳайдовчи унинг орқасидан қичқирди:

— Ҳой, чулпа. Ким билан гаплашаётганингни биласанми...

Турдимуроднинг бошида йиғлаб турган Холтўра полвон бу сўзларни эшитиб чидаб турулмади. У важоҳат билан мастнинг олдига борди-да, юзи аралаш қулочкашлаб тарсаки тортиб юборди. Ҳайдовчи йўл устига бир қоп гўштдай «гуп» этиб йиқилди.

Ойхол момо Холтўра полвонга суяниб дарвозадан кириб келаркан, касалхона ҳовлисида тўпланишган ва унинг юзига тик қараёлмай, йўл беришаётган одамларнинг бирортасини ҳам кўрмади. Кимдир чап томондан келиб, уни қўлтиқлаб олди. Орқадан Улдоной ҳиқиллаб йиғлаб келарди.

Бу пайтда эндигина касалхона ичкарасидан чиқиб келган Эшмурод дўхтир эшик оғзида умидвор жовдираб турган Турдимуроднинг яқинларига қаратиб «Бўлмади» деб айтган эди. «Бўлмади» — бу сўз Эшмурод дўхтирнинг бўғзидан базўр узилиб чиққан бўлса-да, Турдимуроднинг жигарлари қулоғи остида гумбурлаб эшитилган эди. Ҳеч ким ҳеч нарса демади. Ҳеч нарса... Лекин шу оғир сукунатда ҳамма нарса бор эди. Ҳа, дарвоқе, бир неча дақиқадан сўнг, ҳаммадан олдин ўзини ўнглаб олган, дунё кўрган Назар раис «Воҳ, камбағал-а, камбағал!» — дея йиғлаб юборди. Сўнгра бошқалар ҳам товуш қилди. Ҳали улар Турдимурод-

¹ Чепкан — соф жундан тўқилган тўн.

ни кузатгунга қадар кўп йиғлайдилар, фарёд чекадилар, зеро бу йиғилар, бу фарёдлар сўнги манзилга кетаётган, жувонмарг йигитнинг тирикларда қолаётган ҳаққи эди.

Ойхол момо билан келини Улданой дарвозадан кириб келаётганларида Алёр почта Эшмурод дўхтирдан: «Бирон-бир гапини айтиб кетдимиз?» деб сўраган, дўхтир эса, «йўқ» деб жавоб берган эди. Лекин боймоқликлар ажал тилини тутиб қолган Турдимуроднинг сўнги сўзларини аниқ-тиниқ эшитдилар. У ўз ўлими олдидадан айтилиши керак бўлган ҳамма гапларини уйма-уй кириб, кўнгилма-кўнгил юриб барча яқинларига фожиа кечаётган машъум лаҳзаларда айтиб чиққан эди.

Одам дунёга келиб, ақли тўлишганидан кейин атрофдагиларига айтадиган гаплари шу қадар кўпайиб кетадики, бу гаплар унинг қил сиғмайдиган кўнглидан бошқа на бўшлиққа, на борлиққа жой бўлади. Бунчалар кўп гапни айтгани билан ҳеч ким эшитмайди, чунки атрофдагилар ҳам ўзларининг сон-саноқсиз гапларини айтиши билан овора бўладилар. Сўнги лаҳзалар етиб келиб, одамни ҳаёт бир чеккадан имлаётган, ўлим эса унинг оёғидан тортиб бораётган чоғда ўша—боши-кейти йўқ, саноқсиз гаплар бор-йўғи икки-уч улкан сўзларга айланади. Бу сўзлар шу қадар улканки, ҳатто уларни кўз билан бемалол кўриш мумкин бўлади. Шунда ҳамма гапиришдан тўхтаб, ўша икки-учта улкан сўзни эшитади ва кўради. Улар бу сўзларни «сўнги гап» деб атайдилар ва ўзларининг сўнги гапларига қадар унутмай юрадилар.

Фожиа юз берган маҳалда Чилимгузарнинг устидан ҳавога учта улкан сўз кўтарилди. Бу сўзлар қизғиш тусда эди. Улар ердан бир-бир ярим қақирим чамаси баланд кўтарилиб, кулранг булут уюмлари остида муаллақ туриб қолди.

Ойхол момо Холтўра полвон ва яна кимнингдир қўлидан бир силкиниб чиқиб кетди-да, эшик олдида қотиб турган Эшмурод дўхтирнинг пойига йиқилиб, оппоқ халатининг этагига ёпишиб фарёд қилди:

— Эшмуроджон... Отингиздан айланайин, Эшмуроджон... Мени ўлдирманг. Пойи-пайтагингиз бўлай, Эшмуроджон... Мени ўлдирманг.

Эшмурод дўхтир унинг қўлтиғидан олди. Орқадан келган Назар раис эса Ойхол момонинг кифтидан тутиб, хўнграб юборди:

— Уйимиз кўйди, Ойхол. Мўйсафид бўп юргилигимиз қолмади! Уйимиз кўйди! Қаримайлар ўлайлик авваласи, қаримайлар ўлайлик Ойхол!

Улдоной, Боймоқлига келин бўлиб тушганига эндигина икки йилдан ошган ўша Улдоной эса, «Мен ўлайин, ўлиб кетай!» деб фарёд ура бошлади. Утган икки йил ичида Улдонойнинг кулгуларини боймоқликлар бутун чехраси билан кўриб улгурмаган эдилар, лекин унинг йиғисини ичу тоши билан бир лаҳзада кўриб бўлдилар.

Кейин... кейинроқ Ойхол момога таскин бердилар, тортиниб, қимтиниб, гўё бу фожиага ўзлари айбдордай ийманиб таскин бердилар:

— Нима қилар эдик. Одамзоднинг тили узун, қўли калта. Оллонинг иродаси шундай экан. Икки дунёсиам обод бўлсин.

— Ҳазрат Сулаймоннинг қирқ ули бор экан, «қирқ улим бор» деб уларнинг ҳавосидан бошлари осмонга тегиб юрар эканлар. Бир куни худога хабар берибдилар: «Эй, худо, қирқ улининг қудратидан ҳаволаниб, Сулаймон пайғамбаринг сени танимай кўйди. Дунё ўзимники деб юрибди».

Худо бу хабардан кўп ғазабга тушибди ва ҳазрат Сулаймоннинг қирқ улининг ҳам бир кечада жонини олибди. Шунда ҳазрат Сулаймон ҳатто йиғламабдилар

ҳам. Бу ҳолдан ҳайратланишган одамлар: «Ҳазрат, қирқ қарчиғайдан айрилдингиз, нимага йиғламайсиз?» деб сўрашса, у киши: «Худога керак бўлибди, қирқтасиниям бирдан олибди. Яратганнинг ўзи беради, керак бўлганда қайтариб олади. Худонинг иродасига қарши борманг», деб жавоб берган эканлар.

Худо ўз пайғамбарининг бу садоқатидан ҳайратга тушибди-да, унга; «Қандай тилагинг бўлса сўраб ол», деб иноят қилибди. Ҳазрат Сулаймон шундай дебдилар: «Эй, худо, қирқ улимнинг жонини олдинг. Энди менга бир ул ато эт. Шу бир улда қирқ улимнинг қучқудрати, ақлу дониши мужассам бўлсин».

Шундан сўнг ҳазрат Сулаймоннинг пуштидан Довуд пайғамбар дунёга келибди.

— Ойхол опа-ёв, насиб бўлса, Турдимурод қора ердан юрагини узиб олади. Унинг бир томири ернинг устида қолди. Бу томир кўкаради. «Ана, Турдимуроднинг ули келаяпти», деб кўрсатади эл.

Бу ёлғиз томир эндигина ёшини тўлдирган Саитқулжон эди. Бу гўдак ҳали ўзининг-да бағрини ердан айириб ололмаганди.

Ойхол момо бошини яна пашшахонанинг ичига олди. Саитқулжон пишиллаб ухлаб ётарди. У набирасининг нафас олишига жўр бўлиб, нафас олмоқчи бўлди. Йўқ, бўлмас экан... Саитқулжон қисқа-қисқа нафас оларкан, Ойхол момо эса чуқур-чуқур... Сўнгра у нафасини ичига ютиб, набирасининг бир маромдаги нафасларини ҳузур билан тинглади: Пиш... пиш... пиш...

Уттиз тўққиз жонидан айрилган Ойхол момонинг сўнги қирқинчи жони ана шу тиниқ, иссиқ, беташвиш нафаслар ичида эди.

— Турдимуроджон, бовурим, эшитяпсанми? Соатинг ишляпти, болам... Қара, соатинг ишляпти. — Пиш... пиш... пиш...

— Ҳали ўн гулингдан бир гулинг очилмаган, бўғининг бўш, Улдоной келин, кўп яхши кунларни кўрасан, — дедилар унга.

— Турдимурод раҳматли пешонанга сиғмади. Тақдиринг экан. Бунча куяверма, кенг бўл энди, кенг бўл, эгачим. Тирикликниям, ўлимниям одамзоднинг кенглиги кўтаради, — дедилар унга.

— Шўри қуригандан Ойхол момонинг шўри қуриди. Бир улни ойга осиб, кунга тутиб элга қўшган эди. Шу кемтик насибиям кўп кўрди. Нима қилсин, бечора... Кўк эшакни миниб, кўк паранжини ёпиниб, бош олиб кетай деса, иложини қилолмаса. Кун кўрмаганга кун йўқ экан. Келинни айтасизми? Ҳаа, келин ўз йўлига. Ҳали ёш дарди кўҳнаради. Уни бир куни ўзига ўхшаган оёғи куйганларнинг бирови олади-да, кетади, — деди одамлар бир-бирларига.

Улдоной учун кўплар куйинди. Ҳали ғам-аламни, ўлимни кўриб, дийдаси қотмаган, борлигидан чимилдиқнинг энгил бўйи кўтарилмаган, келинчакликнинг шафакранг ҳавосида учиб юрган Улдонойнинг орзумдан кўнгли бу фожиадан сўнг бирдан қариб қолди. Гўё оламда унинг учун ҳеч нарса қолмагандай, суянадиган бор суяниқлари қулаб кетгандай туюлар эди. Яшаш учун одамнинг бағри тўлиб туриши керак, унинг эса бағри ғариб бир тусга кирган эди. Фожиадан кейин Улдоной ўлини кўрди дегунча, кўкрагидан сути ийиб кетадиган бўлиб қолди. Илгарилари бунчалар эмас эди, аксинча, камсутлигидан нолиб юрарди.

Улдоной Боймоқлининг жанубида жойлашган Ачамайли қишлоғида яшовчи Худоёр чўпоннинг тўнғич фарзанди эди. У қишлоқнинг вазмин, хушрўй, эсли-хушли, кўрган меники бўлса дейдиган қизларидан эди. Шунинг учун ҳам у ўз тенгларидан кўра олдинроқ эл кўзига тушиб, оёғи етганлар оғиз сола бошладилар.

Алиёр почта Худоёр чўпоннинг тўнғич қизини, Ойхол момонинг якка-ёлғиз ўғлига сўраб совчиликка борганида Худоёр чўпон нима деярини билмай ўйланиб қолганди.

— Мен ҳали қиз чиқариб, ул уйлантириб кўрганим йўқ. Энди...

Билмасам... — деганди у.

— Узи қизингизнинг бошини бойлаб кетишган йўқми? — сўраганди Алиёр почта.

— Қизнинг боши бойланса, элнинг тили ечилади. Эшитар эдингиз-да. Ҳозирча боши очик.

— Биздан бошқа оғиз солганлар ҳам йўқми?

— Энди оғайни жамоатдан биров-ярим сўраб юрибди. Лекин, тўғриси, ҳали ҳеч ким эшигимизга келиб, қизни сеники — меники деб қойиллашганмас.

— Энди, Худоёрбой, — салмоқлаганди Алиёр почта. — Қизни сўраб келган биринчи совчи унинг қоқ пешонасидан келар экан. Мардон ака раҳматликниям биласиз, бир қориндан талашиб чиққан оға-инидай уволсавобингиз бирга эди. Бирга ишлагансизлар, Ойхол опаниям биласиз. Бир элга эна бўладиган залворли аёл. Шу одамларнинг боласиям ўзингизга маълум, ўйтиб отадан ўзиб, онадан тўзиб кетганмас. Улимиз қизингизни хушлабди, эшигингизга келдик.

— Алияр ака, Ойхол опадан бир қизни аярмидим. Узингиз биласиз, энаси бор, қизнинг ўзи бор. Мен энасининг кўнглини сўрай, энаси қизининг кўнглини сўрасин. Акаларимгаям маслаҳат солиб кўрайин. Кейин бир гап бўлар.

— Майли, билган иримингизни қилинг. Узи-ку ҳамма гап сизнинг ўзингизда. Энасиям, қизиям сиздан ўтолarmiди. Сизнинг кўнглингизнинг бир бўлаги шу қизнинг кўнглининг ичиди бўлса...

— Бўлмаса, бир-икки кунда оралатиб келсангиз, бўлар гапни айтамыз.

— Энди Ойхол опаям қарияпти. Рўзгорнинг югур-югурига ярамай қолаяпти. Розиликни берсангиз, сўнг қизни юмалоқлаб олиб кетсак, Ойхол опанинг оғирини енгиллаштириб, ўчоғига мой тўкиб, рўзгорини қимирлатиб юрар эди-да.

— Бу умр савдоси. Бир маслаҳатлашайлик қани. Мен шу бугун энаси билан гаплашаман. Энаси қизининг тилини топар.

Энаси қизининг кўнглини сўради. Улдоной ҳеч нарса деёлмади. Фақат йиғлади.

— Қизим-ов, отангга маъқул, менга маъқул. Энди гап ўзингизда қолди. Бир ўйлаб кўр.

Улдоной бундай ўйлаб ўйлай олмади ҳам. У бўйи етгандан бери Турдимуродни бор-йўғи бир неча марта тўйларда кўрган эди. Яхшигина йигит. Яна ким билсин. Муҳими, худди ўша «яхшигина йигит» деган гапда эди.

Сиз қачонлардир олис бир қишлоқда ўзига далаларнинг кенглигини сингдириб, момо-ҳаволаридан мерос бўлиб қолган ҳаё, иффат, нафосатни ўзи билмаган ҳолда авайлаб, асраб келаётган маъсум ва маъюс ўн олти яшар қизни хаёлингизда тасаввур қилиб кўрган бўлсангиз ажаб эмас. Улдоной ўша сиз хаёлингизда қачонлардир яратиб қўйиб, сўнг узоқлашиб кетган қизга яқин турарди. Уятчан қизлар кўп йиғлайдилар. Уларнинг тортинчоқлигида, маъюслигида, бировнинг кўзига тик қарай олмаслигида, бошқалардан кўра бир ҳовуч ортиқча ибосида бутун Шарқнинг вазмин чехраси намоён бўлади. Бу чехрага кимлар интилмаган...

Оналар сўрайверади. Қизлар йиғлайверади. «Майли» деган сўз минг йиллар мобайнида шаклланган шарқона ҳаё пардаларини ёриб ўтолмайди. Улдоной ҳам бу сўз-ни айта олмади. Уялиб, тортиниб йиғлади. Ким билади,

яна нималар учун йиғлади бу қиз. Кўплар одатда ўз қизлик даври билан йиғлаб хайрлашади.

Бўйи етган кўпчилик қизларни покиза бир ўй хаёлларини банд этади: улар ғойибдан келадиган қандайдир шаҳзодани кутадилар. Бир куни у шаҳзода зарларга ўралиб, учқур тулпор миниб қизнинг эшигига келади. У келадию бутун дунёни ўзгартириб юборади. Ҳаётни жаннатга айлантиради. Қизни эса маликага. У келадию эгарига тилло суви югуртирилган саманидан тушмай туриб, қизга «Қани, кетдик. Узоқларга кетдик», дейди. Қиз эса шаҳзодасининг алп қоматига яширин меҳрли нигоҳ ташлаб, умидвор ийманиб тураверади. У шу туришида ўз бахтини мукамал кўргандай бўлади ва қачон хаёли суришни бошласа, ўзининг шу умидвор ийманиб туришидан бошлайди. Қиз жим тураверади. «Қани, кетдик. Мен сенинг бахтингман-ку», дейди яна шаҳзода. Қиз эса жилмаяди. Кўзларини олиб қочганча, тортиб-тортиб ғойибдан келган ўз бахтига қўлини тутади. Сўнгра улар узоқларга, ўзга бир ўнқир-чўнқир-сиз ҳаётга томон бирга кетадилар.

О, момолар сизлар айтган эртақ эмасми бу. Сизлар айтган ва сизлар билан ўлган бу эртақ бўйи етган қизларнинг руҳида қайта тирилади.

Улдонойнинг ўйлари ҳам эгасиз эмас эди. Кимдир бор эди. Уша «кимдир» яққол кўриниш бермаса-да, унинг туманли ўйларига ёруғлик бахш этиб турарди. Лекин, у шаҳзода эмас, кўпроқ Улдонойнинг ўзига ўхшарди. Шунинг учун ҳам у тўла намоён бўлмаган ўша «кимдир» билан ўйларида тезда келишиб кетарди. Хуллас, Улдоной «у» билан бахтиёр яшарди. Совчи келгач Улдонойнинг ўзига ўхшаган ўша «кимдир» унинг хаёлида аста-секин Турдимуроднинг сиймосида гавдалана бошлади. Балки бу унинг табиатидаги ўзбек аёлига хос бўйсунувчанликдандир. Хуллас, «кимдир» энди ўзлигини топаётгандай эди.

Алиёр почта учинчи марта Худоёр чўпондан ўз сўровининг жавобини сўраб келгач, чўпон хотинининг олдида чиқди-да, жеркиб берди:

— Қизинг билан сенинг кўнглингда бир гап бўлса, айтинглар! Мунча кериласилар?! Бор, гаплашиб чиқ. Талқонини ютиб бўлгандир.

Онаси қизидан яна кўнглини сўради. Улдоной бир чеккага қараб индамай тураверди. Лекин бу гал йиғламади.

— Нимага индамайсан. Бир нарса де энди. Бировни эшигимизда бунча сарғайтирма. Отанг ҳам уришаяпти.

Улдоной юзини қўллари билан беркитиб:

— Узларингиз биласизлар, — деди ва ҳиқиллаб йиғлаб юборди.

Онаси қизини тушунди.

— Узимиз билсак, сени берамиз — қўямиз, — дея ўрнидан туриб бировнинг хасми бўлган ўз фарзандининг пешонасидан ўпиб қўйди.

Келин... бу сўзда маъсум бир гўзаллик бор.

Қизлар келин бўлганларидан сўнг аёл зотига маълум бир даврдигина ато этиладиган танқис бир ҳаё уларнинг борлигидан ёғилиб туради. Бу ҳаё табиатнинг энг сўлим гўзаллигини, дунёнинг жами аёлларидаги иффатни, кўнглиларнинг мунис синиқлигини, аёл зоти пайдо бўлгандан бери эриша олган ягона, тиниқ ҳусни камолотни ўзида мужассам этади.

Бу ҳаё қизларга фақат бир марта, келинчаклик либосларига ўранган кунда бахш этади.

Кечагина бақириб-чақириб, елиб-югуриб ўйнаб юрган қизгина бир куннинг ичиди оҳанграбо заифликка эришади. Ҳаммадан тортинади. Ҳаммани тортинтиради. Тортинтирганда ҳам ўзига интилтириб тортинтиради.

Аёллик умри ана шу ҳаё билан бошланади.

Улдоной келин бўлди. Би-ир сўлим келин бўлди. Топган-тутгани ҳам, излагани ҳам яхшилиқ бўлган, бирининг хасига хиёнат қилиб кўрмаган бир рўзгорнинг қулфи-калитини унга ишониб топширдилар.

Улдоной табиатан маънос эди. Бу маъноси унинг келинлик иффатига кўркамлик бахш этди. Унинг руҳидаги бу хислат Турдимуродга ёқмади эмас-у, лекин унда ички, ташвишли оғриқ уйғотди.

— Нимага хафороқ кўринасан... Улдоной? — у келинчагининг исмини бундай пайтда чуқур эҳтирос билан айтарди. Улдоной ўз исми куёвининг тилида жуда чиройли айтилишини ҳис этарди. Сўзнинг шакли тилда-ю, жони дилда.

— Менинг ўзим шундай-ку. Лекин, ичинг қора экан деманг, — кулимсираб жавоб берарди Улдоной.

Улар турмуш қуришларидан олдин муҳаббат ҳақида кўпроқ ўйлаб улгурмаган ҳам эдилар. Турдимурод қизни бир неча марта кўргач, Ойхол момонинг «Шундан бошқани дема» деган қистовига, охири: «Майли, эна, сизники маъқул», деб жавоб берган, Улдоной эса, «пешонамга ёзилгани шу бўлса керак», деб ўз ризолигини билдирган эди.

Турмуш қурганларидан сўнг ҳам улар эртақларда тасвир этилган ўша илоҳий муҳаббат ҳақида деярли гапиришмас эдилар. Бу илоҳий муҳаббатнинг сеҳрли сўзларини айтишдан тортиниб юрардилар. Баъзан Турдимурод келинчагини эркалаган онларида бутун борлиги ийиб кетиб, «Жоним... Улдонойим... меҳрибоним... Мен сени жудаям яхши кўраман» деб айтганида бу сўзларни Улдоной каби ўзи ҳам тинглар ва бу сўзлар нечоғли қудратли эканлигини ҳис этар эди.

Турдимуроднинг руҳида ҳам, Улдонойнинг руҳида ҳам «жуда яхши кўраман» деган битта гап, йўқ гап эмас, «жуда яхши кўраман» деган бир муқаддас туйғу бор эди.

Уша куни яратганнинг салтанатига оқшом чўкаётган маҳал эди. Аслида бу даргоҳда қоронғи тунлар бўлмас, фақат оқ шомлар бўларди. Салтанатнинг оқиш-қорамтир тусга эврилаётган, мовийлик тобора сидирилиб бораётган деворларида совуған ипак нурлар эшилиб, эринчоқ оқар, узум донаси янглиғ ғуж-ғуж юлдуз туркумлари бетартиб сочилиб ётарди. Лекин бу бетартиблик барибир улуғвор гўзалликдан бошқа нарса эмас эди.

Улуғ Ҳакам ўз тахтида осойиш ўтириб, фақат ўзигагина хос бўлган сокин хотиржамлик билан хаёлга чўмган эди. Одатда бундай чоғ унинг оромини бузишга бирор тирик зоғ журъат этмасди. Аммо бу оқшом қандайдир фалокат кўпиб, содиқ шотири бемаҳал ташриф буюрди. Улуғ Ҳакам хаёли бўлинганидан қовоқларини осилтириб, хушламай назар солаётиб, содиқ шотири ёнида қандайдир аёл ҳам турганига кўзи тушди-да, туйқус сергак тортиди.

У аёлга енгил назар солиб, содиқ шотирдан сўради:

— Бу ким?

— Гуноҳдор.

— Хў-ўш. Заифа боши билан гуноҳга қандай қўл урибди?

— О, Улуғ Ҳакам, унинг гуноҳи оғир. У Маккаи муқаррамини ўрнидан кўзғатди.

Улуғ Ҳакам аёлга нигоҳ ташлади: қирқ беш ёшлар чамасидаги бу аёлнинг катта-катта қўй кўзларида ўзига ёқадиган нимадир бор эканлигини илғади.

— Сен қандай гуноҳ қилдингки, Макка ўрнидан кўзғалибди?

Аёл таъзимга эгилди. Сўз бошлаш учун қаддини кўтарди. Юпқа, қони қочган лаблари пирпиради.

— О, Улуғ Ҳакам, менинг гуноҳим нимада эканини

ўзим ҳам билмайман. Худо бизни гуноҳсиз яратди. Биз эса ундан узоқлаб, руҳимизни балчиқларга ботирдик. Ҳатто, гуноҳ-саовбни ажратолмай қолдик.

— Мақсадга кўч! — ғазаблангандек буюрди Улуғ Ҳакам.

— О, Улуғ Ҳакам, яратган менга юракни дардлардан ҳомила тутиш учун, тилни эса дардларнинг тўлғоғи учун ато этган. Мен биргина тирноқ илинжида йигирма беш йил тунларни тонгга, тонгларни эса хуфтонга улаб худога илтижолар қилдим, нолалар қилдим. Ҳар сафар илтижоларим бекор кетса-да, қайтмадим. Ихлосга ўрганиб қолган эканман. Ихлос менга бола ўрнида ато этилгандай, умримнинг қолган қисмини яратганнинг йўлига бағишлашга қарор қилдим. Муқаддас ҳаж сафарига отланмоқчи бўлдим. О, Улуғ Ҳакам, мени маъзур тут. Балки бу ихлосдан ҳам эмас, чидай олмасликдандир.

Қароримдан хабар топган эрим аввал аччиқлангандай бўлди. Эрим мени кўп яхши кўрарди. Шу сабаб, оламдан зурёдсиз ўтишга ҳам рози бўлиб, кўнглидаги менга бўлган илиқликка суяниб, чидаб яшарди. О, Улуғ Ҳакам, одамни одамга боғлаб турадиган бор-йўғи бир нечта ришталар борки, бу ришталарни осонлик билан узиб бўлмайди. Менга ҳам, эримдан кечиб худонинг йўлига кириш осон эмас эди.

Эрим норози оҳангда:

— Аёл бошинг билан ҳажга йўл бўлсин, — деди.

Аёлнинг ҳам эркакнинг ҳам худоси битта, — жавоб бердим мен.

Эрим умрида биринчи марта менга қаттиқ гапирди:

— Ҳеч қаёққа бормайсан. Оёғингни уриб синдираман.

— Худонинг йўлида синган оёқ, кўнглини битиклайди.

Эрим билан кўп тортишдим. Ҳеч иш чиқмагач, сафар яқинлашганда у ялиниб-ёлворишга тушди. Ўзгариш бўлмади. Охири эрим кетар чоғида кўлларимдан маҳкам ушлаб, кўзларимга узоқ тикилди. У никоҳ кечаси ҳам худди шундай, чексиз бир меҳр билан менга тикилган эди. Орадан оғир ва машаққатли йигирма беш йил ўтгач, хайрлашув чоғида ўша нигоҳни унинг кўзларида яна кўрдим. Лекин, кексайиб, сўйлиб қайтиб келган эди. Улуғ Ҳакам маъзур тут. Балки сен мен кўрган бундай нигоҳни ҳеч қачон кўрмагандирсан. Бу нигоҳ ҳаётдан ҳам, ўлимдан ҳам кучли эди.

Ҳаж сафарига чиқмасаммикан деб ўйлаб қолдим. Лекин, элга кулги, тоққа тулки бўлгим келмади. Қароримдан қайтмадим.

Сафар олдидан эрим:

— Мен сенинг кимингман? — деб сўради.

— Эримсиз... — дедим.

— Эринг бўлсам, шовшаб, тўкилиб турсам-да, нега мени тингламайсан?

О, Улуғ Ҳакам, бу оғир дақиқаларда менинг идраб турган юрагимнинг ичида у яратган билан омонсиз олишар эди...

Кўзларим жикқа ёшга тўлиб, унга қарадим-да:

— Сиз эримсиз... Лекин, нима қилай, менинг Эгам бор, — деб йўлга отландим.

Ёришиб келаётган тонгни оралаб, қирқ туядан иборат карвон ҳаж йўлига тушди. Бутун бошли карвонда аёллардан Убайдулла эшоннинг хотини, қизи ва мен эдим. Карвон Убайдулла эшонга қараса-да, унда турли қишлоқлардан ҳар хил одамлар йиғилган эди. Кўнглига ҳаж сафарини туккан бу одамлар деярли бир-бирларини танимас эдилар.

Биз турли эллардан, юртлардан ўтиб, тоғлардан ошиб, дарёларни кечиб, яратганнинг висоли сари инти-

либ боравердик. Ҳажга етишган одам, худони кўргандай бўлади деган эканлар.

Убайдулла эшон ёллаган карвонбоши — Нурилло ҳожи ўзи билан тўрт-беш одамни йўлга олиб чиққан эди. Нурилло ҳожи сийрак қора соқолли, ҳамиша кибр-ли илжайиб турадиган, барваста, ўрта ёшли киши эди. У аввал ҳам ҳажга бориб, йўлни кўрганлиги учун Убайдулла эшон: «Сиз бизни адаштирамай Маккага элтсангиз бўлгани», деб уни ҳамроҳликка кўндирган экан.

Биз шундан сўнг йўлимизда учраган карвонсаройларда ҳам кўп тўхтамай жуда узоқ йўл босдик. Охири бир саҳрога дуч келдик. Нурилло Ҳожи: «Бу саҳродан ўтганман. Унчалар катта эмас, икки кунда қутулиб кетамиз», деб йўл бошлади. Икки кун ҳам ўтди. Уч кун ҳам... Беш кун ҳам... Лекин тап-тақир бу саҳронинг чеки-чегараси кўринмас эди. Кундузлари қуёш ерга тушиб келгандай, олов пуркаб, ҳолдан тойдиран, кечалари эса иссиқ шамол саҳро бўйлаб қуюнларни тўзғитиб кўз очирмас эди. Қақраган саҳро бағрида карвон йўлдан адашди. Олдинга кетяпмизми, орқага кетяпмизми бу ёлғиз худога аён эди. Етти кун ўтди. Шу кун эрталабдан дилни ғаш қиладиган хира шамол кўзғалди. Тушга бориб бу шамол саҳрони кўчириб кетгудай довулга айланди. На осмон кўринади, на ер... Ҳамма томонни аччиқ чанг-тўзон қоплади. Туялар бўйинларини чўзиб, қуюнлар ўйинига дош беролмай зориллай бошладилар. Кечга бориб довул тингунча одамларнинг дармони қуриди. Тунда карвон аҳли саҳрода илон, калтакесаклар кўплигини хаёлига келтирмай дуч келган жойда қотиб ухлаб қолди.

Эрталаб осмоннинг кунботар тарафини сарғиш булутлар қоплаганини кўрдик. Яна ташвишга тушдик. Кейин билсак, бу булут эмас, кечаги довулнинг ўзгинаси экан. Шунда сарсон-саргардонлик, азоб-машаққатнинг яна бир куни бошланганини ҳис этдик.

Сўнгра бу довул саҳрога ҳар куни бостириб кела бошлади. Одамлар ҳам, туялар ҳам мадордан қолдилар. Бир ой шу алпозда йўл босиб, ҳолдан тойдик.

О, Улуғ Ҳакам шунда ҳамма ўз-ўзи билан қолди. Ҳар ким ўз жонини ўйлаб, бир-биридан сув ва нонларини қизғанардилар. Улар саҳрода ҳаж сафарига кетаётганларини ҳам, бир-бирларини ҳам унутдилар. Ҳолдан тойганнинг ҳолига вой эди. Ҳеч ким мадад бермас, йиқилган жойида қолиб кетаверарди.

Ҳожи бўлиш илинжида йўлга чиққанлар қариндош уруғларини, яқинларини, ҳамроҳларини битта-битта йўлда ташлаб кетавердилар.

О, Улуғ Ҳакам, улар Макканинг йўлидан эмас, эътиқоднинг йўлидан адашдилар.

Одамлар, туялар ўла бошлади. Ҳеч ким ўзидан бошқани ўйламас, ўзидан бир қадам нарини кўрмас эди. Ҳолбуки, карвонда келаётганларнинг кўпчилиги илгари меҳру оқибат борасида ваъз айтиб юрган одамлар эди.

Мен ҳам ҳолдан тойдим. Туядан қандай йиқилиб тушиб, йўлда қай аҳволда қолиб кетганимни эслаёлмайман. Қанча пайт ҳушсиз ётдим, билмайман. Сўнг кимдир юзимга сув сепгандай бўлди. Бир амаллаб кўзларимни очдим. Қандайдир бир махлуқ юзимни ялаётган экан. Қўрқиб кетиб, бор кучимни тўплаб, ўрнимдан туришга уриндим. Махлуқ ўзини нари олди. Ит экан. Унинг қонга тўлган малларанг кўзлари жовдираб боқар, қоп-қора жунлари ҳурпайиб турарди.

Ўрнимдан тургач, ўн қадамлар нарида ғимирлаётган кучукчаларни кўриб, улар томон бордим. Она ит менга эргашди. Кучукчалар бешта эди. Кўринишидан бир ҳафталик бўлиб қолган. Бу кимсасиз саҳрога бечора-

лар, қаердан келиб қолди экан. Ё яқин орада қишлоқ бормикан?

Кучукчалар ғингший олмасди ҳам, оғизларини қапкап этиб очганча унсиз нола қиларди. Она ит ҳам ҳолдан тойган экан.

У йиғлар, илтижо қиларди. Шўрлик «Итлар сизлар билан дўст-ку. Менга ёрдам бер. Болаларимни очликдан қутқар. Мен ҳолдан тойдим. На кучим бор, на сутим» дегандай кўзлари билан ёлворар эди.

У гоҳ менинг оёқларимга суйкалар, гоҳ эса, очликдан ўлаётган болаларини аламли ҳидлаб кўрар эди. Болаларини ҳам қайғу билан, ҳам оналик меҳри билан ҳарсиллаб ялаётган итнинг юрак уришини эшитиш мумкин эди.

Кучукчаларнинг яқинда очилган кўзлари ҳолсизликдан қайта юмилиб борарди. Она ит сўлиган елинини кучукчаларнинг оғзига солмоқчи бўлар, лекин буни эплай олмас эди. Кучукчалар оналарини эмишга уринишганда ҳам барибир алданар эдилар. Чунки итнинг елинида ўтириб қолган қумлардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Унинг қилаётган ҳаракатлари эса, менинг ҳаж йўлига отланганим каби чидай олмасликдан эди.

О, Улуғ Ҳакам, ит энди ўзи ҳеч нарсага ярамай қолганини тан олгандек яна менинг оёқларимга алам билан суйкала бошлади. Унинг кўз ёшлари қум устига шашқатор оқиб тушар эди.

Мен ерга чўкиб, кучукларни қўлимга олдим. Уларни негадир бағримга босгим келди. Ўз боламдай, эшитяпсанми, ўз боламдай бағримга босгим келди. Кучукчаларнинг кўзлари тамомила юмилиб бўлган, оғизлари эса ҳамон қапкап этиб, азоб билан очилиб ёпилар эди. Мен уларни бағримга босдим. Бағрим исигандай бўлди. Она ит эса болаларини ялаш учун тилини осилтириб йиғлаб, бошини бағримга тикмоқчи бўлар эди. Бирдан кўзимга ёш қуйилиб кела бошлади.

Мен-ку фарзанд кўрмадим, она бўлиб, боламини бағримга босолмадим. Бир йўла беш бола кўрган мана бу шўрлик онанинг ҳоли эса... Бу дунё бунчалар қаттол?!

Тани совуб бораётган кучукларнинг иссиғи менинг бағримга ўтаётгандай эди. Бағрим ловуллаб ёнар эди. О, ўз фарзандларини қучиб ухлаган оналарнинг бағрида қуёш ётар экан. Эшитяпсанми, қуёш ётар экан...

О, Улуғ Ҳакам шунда эмчакларимнинг ичиде нимадир кўзғалди. Қитиғим келгандай бўлди. Кўксим чексиз ҳузур билан зирқиради. Кўзларим тиниб кетди. Бутун вужудим кўкрагимга томон оқиб бораётгандай эди.

Бир пайт кўкрагим ҳўл бўлгани сезилди. Кўз ёшим бўлса керак деб ўйладим. Сўнгра ширали сув қорним устига оқиб тушаётгандай туюлди. Кўйлагимнинг бурмасини тортиб, кўкрагимга қарадим.

О, не сўз билан айтмай... Умри бир тирноқ илинжида ўтган, вужудида оналик нишонаси кўринмаган мен шўрликнинг эмчакларимдан сут қуйилиб келарди. Оп-поқ сут... Ана шу лаҳзаларда менинг иккинчи умрим бошланаётгандай эди.

Мен кучукчаларни битта-битта олиб эмиза бошладим. Қандай ҳаловатли ва лаззатли эди бу соҳир дамлар. Кучукчалар жон-жаҳдлари билан тамшанар, кичкина қўлчалари билан кўкрагимни таталаб ўлим чангалидан чиқиб келишарди.

Кучукчаларнинг дағал, қора тумшукларига сачраган сут томчиларини кўриб кўзим тиниб, сархуш чайқалиб кетардим. Улар менинг кўкракларимдан ҳаётни, меҳр-ни, менинг жабрдийда юрагимни очкўзлик билан сўриб олардилар.

Мен шу лаҳзаларда юрагимда йигирма беш йил

мобайнида тўпланиб, қирмизи кўл ҳосил қилган қон сутга айланганини ҳис этдим. Кучукчалар сўраётган сут сийнамдан эмас, нақ юрагимдан оқиб чиқаётган эди.

Она ит эса ҳамон йиғлар, оёқларимни ялаб, миннатдорчилигини билдирар эди.

Бир пайт она ит тўрт-беш қадам нарига борди-да, қиблага қараб чўккалаганча уч марта илтижоли улиди. О, мен умрим бино бўлиб итнинг бундай ҳуришини эшитган эмасман. Унинг бўғзидан одамзот эриша олмаган оловли бир оҳанг отилиб чиқарди. Шунда саҳронинг кунботар томонидан қуббалари куёшда ялтираб улкан бир шаҳарнинг юриб келаётганини кўрдим.

О, Улуғ Ҳакам бу шаҳар кўплар интилиб етолмаган муборак Макка эди. Унинг ўзи менга пешвоз чиқиб келарди. Макка менинг меҳримга интилиб, ҳар қадам ташлаганда ҳайбатли саҳрони гумбурлатиб, тобора яқинлашар, яқинлашган сари кичрайиб борарди. Менинг бағрим эса кенгайгандан кенгаярди. Бир аёлнинг бағрига бир мамлакат сиғмаса у аёл эмас...

Бу фожиа рўй беришидан уч кун олдин Улдоной оғир туш кўрганди.

Тушида ярим тун экан. Улдонойлар турадиган уйнинг орқасидаги тош аралаш қум тўкилган йўл одатдагидан ўзгариб кетган. Йўл четида сочилиб ётган муштдай-муштдай тошлар ўз-ўзидан ҳаракатга келиб, шақирлаганча асабни тиглар, қум эса хира қизғиш нурда эриб, билчиллаб қолганмиш.

Уй ичида бешик тебратиб ўтирган Улдоной қандай қилиб девор ортидаги кўчани аниқ-тиниқ кўриб турганини ҳеч ақлига сиғдирилмасмиш. Бир пайт кўчадан қандайдир юк машинаси гувиллаб, шиддатли тезликда ўтиб кетибди. Унинг икки чироғидан тошиб чиқаётган ёруғлик Улдонойнинг кўзларини қамаштириб юборибди. Машинанинг овози ҳам кечанинг табиати сингари асабни қақшатадиган даражада ваҳимали эмиш. Улдоной бутун кўчани қафтдагидек аниқ-равшан кўриб турган бўлса ҳам, ўрнидан туриб даразадан қарамоқчи бўлибди. Лекин боласининг бошидан кетгиси келмабди. Унинг дили ғашланибди ва бу оғир кечага тоқат қилолмай кўзларини юмиб олибди.

Машина бир жойга етганда, қаттиқ тормоз бериб тўхтабди. Улдоной ўтирган уйнинг деворлари, у тебратаётган бешик ва қақшаётган асаблари ҳам «шшаағ-шшшаағқ» этган даҳшатли овоз чиқариб, ҳаммаёқни остин-устин қилиб юборибди. Шу чоғ кўчада кимдир чинқиргандай бўлибди.

Ҳозиргина тирик зоғ кўринмаган кўчада аллақаяқдан одамлар тўпланибди. Улдоной ўз элдошлари юк машинаси атрофида йиғилганини кўрибди. Улар орасида фақат Турдимурод йўқ эмиш. Ҳа, дарвоқе, у уйда ухлаб ётган эди-я. Уйғотмабдиам.

Кўчада тўпланганлар орасида кимдир йиғлар, кимдир афсус билан бош чайқармиш. Улдоной «нима бўлаяпти ўзи» деб машина яқинига бориб қарабди-ю, даҳшатдан қотиб қолибди: одамлар машина мажақлаб ўтган бир бешикни ўраб турганмиш. Ойхол момо эса йиғлаб-сиқтаб бешикнинг синиқларини териб олаётганмиш.

Кимдир сўрабди:

— Кимнинг бешиги экан?..

Шу чоғ қаёқдандир Улдонойнинг онаси пайдо бўлибди ва фарёд қилибди:

— Нега сўрайсизлар, кўрмаяпсизларми? Бу Улдонойники-ку?!

Уша кун Улдоной кўрган тушини ўйлаб, эзилиб юрганди. Қилган ишларининг ҳам тайини бўлмаганди. Ҳали

ҳаётнинг оғир-енгилини кўриб-кечирмаган келинчақ мубҳам ғамдан қаттиқ довдираб қолганди. Кейин кимдир дардини ёриб, юрагини бўшатмоқчи бўлганди. Чошгоҳ маҳали у иссиқ сандалига оёғини солиб, урчуқ йиғириб ўтирган қайнонасига тушини айтмоққа ҳозирланганди. Шунда тушидаги мажақланган бешик яна хаёлида жонлангандию қаттиқ қўрқиб кетганди.

— Хола... Бир туш кўрибман...

— Яхши туш бўлсин. Қандай туш кўрдинг?

— .....

— Айтавер.

Улдоной нима деярини билмай қолганди. Бир муддат жимликдан сўнг ярим овозда гапини давом эттирганди:

— Тушимда... Ярим кеча эмиш... Уйимизнинг орқасидаги йўлда ҳеч ким йўқ эмиш. Бир пайт...

Улдоной жуда қийналиб кетганди. Қайнонаси эса, тушнинг давомини эшитиш учун урчуқ йиғиришдан тўхтаб, қилт этмай унга қараб турарди.

Улдоной:

— Бир пайт... Шу кўчадан... Улинғиз оқ от миниб келибди, — деб у оғирлашиб кетган бошини бешикка ташлаганди.

— Кейин-чи? — тоқатсизланиб сўраганди Ойхол момо.

— Бори шу... Кейин уйғониб кетибман.

— Хайрли туш кўрибсан. Фаришталар омин десин. Насиб бўлса, болам мартабали бўлади, — деганди Ойхол момо гўёки Турдимурод ҳозирнинг ўзида мартабали бўлиб қолгандай суюниб.

Улдоной даммини ичига ютиб, ўрнидан кўзғалганди. Бешикнинг устига ташлаб қўйган атлас чопонига ўралиб ташқарига чиққанди-да, музлаган қорни «ғарч-ғурч» босиб, томорқа адоғидан оқиб ўтадиган ариқ томон юрганди.

У кўрган тушини ариқ тубидаги кўз ёшидай тиниқ сувга айтганди. Оқизмай-томизмай ҳамма-ҳаммасини айтганди...

Сув унинг руҳига туш юқтирган қора ғуборларни ювиб кетаётгандай бўлганди.

Лекин... Лекин ўша ариқдаги кўкимтир сув бу оғир тушни Улдонойдан йироқларга оқизиб кетмаганди. Оний тиниқиш бахш этганди холос.

Орадан уч кун ўтгандан сўнг Чилимгузарнинг устидаги йўлда аллақандай бир машина Улдонойнинг бешигини мажақлаб кетганди.

Фожиадан бир ярим йил ўтгандан сўнг, ёз кунларининг бирида Худоёр чўпон Ойхон момонинг уйига келиб узоқ ўтирди. Ўтган-кетгандан кўп гурун берди. Ойхол момо гоҳ бемалол, гоҳ тортиниб айтилаётган узундан-узоқ бу суҳбат муҳим бир гапнинг айтилиши учун тайёргарлик эканлигини сезгандай бўлди. Ҳа, Худоёр чўпоннинг жудаям муҳим бир гапи бор эди. Лекин, узоқ-яқиндан, келди-кетдидан айтилаётган гапларнинг бирортаси ҳам унинг дилидаги ўша муҳим гапга йўл очиб беролмади.

Охири Худоёр чўпон дастурхондаги пиёлани қўлига олиб, қисиқ кўзларини ундан узмай:

— Ойхол опа, элнинг гапга етарларини чақиртирсангиз, — деди ва пиёлани дастурхонга тўнкариб қўйди-да, қўли билан устидан босиб турди. Унинг гавдасидаги, кўнглидаги бутун оғирлик пиёлани қаттиқ босиб турган қўлидан эниб, пастга тушиб кетгандай эди.

Ойхол момо қудасининг нима мақсадда келганини тушунди. Титраб кетди. Бир фурсат титроқдан сўнг қоқсуяк вужудида увишгандай совуқ жимирлаш сезилди. У оғир хўрсиниб олди-да, элнинг гапга етарларини чақиртириб келиш учун ўрнидан кўзғалди.

Кўп ўтмай элнинг гапга етарлари — Назар раис, Алиёр почта ва Маматмўмин чавандоз Ойхол момонинг уйида жам бўлишди. Улар бироз гурунглашишгач, Худоёр чўпон Ойхол момонинг олдида айтишга қийналган мақсадини гапга етарларга тортинмасдан айтди:

— Энди... Биз қизни обкетгани келдик. Шуйтиб, сизларнинг олдиларингиздан бир ўтай дедим. Биз қизни Ойхол опадан ҳам олдин шу элга фарзанд бўлади деб берган эдик. Лекин...

Назар раис ҳайбатли қоматига хос йўғон овози билан ўтирганларни ўзига қаратди:

— Ҳа, биз келиннинг ёмон қилиғини кўрмадик. Бизга келин бўлиб тушиб, бировнинг кўзига тикка қараганини билмайман. Орқасидан ҳам номуносиб гап эшитганимиз йўқ.

Маматмўмин чавандоз эчки соқолини силаб, оппоқ қалин қошларини енгил мулоҳазали чимириб, чўпонга мурожаат қилди:

— Чўпон, биз нимаям деймиз... Бир пошикастанинг бахтини бойлаб ўтириш ярашмаган иш. Эртами кечми, барибир кетади. Бошқа бир синган рўзғорни битиклаб обод қилар. Бизнинг элга насибаси кўпга қўшилмаган экан. Бизнинг сиздан ҳам, қизингиздан ҳам норозилик жойимиз йўқ. Сизлар норози бўлмасаларинг бўлди.

— Нимагаям норози бўлайлик, тақдири экан. Лекин куёвимизнинг бошига етган мараз ўз жазосини олмаганига куйиб кетаман. Икки йил нима бўпти. Алпдай бир йигитни ўлдириб қўяди-ю, икки йилга қамаладим. Э, ўзи давлатдан оқибат кўтарилди.

— Нимасини айтасиз, Худоёрбой, — афсусланиб давом этди Назар раис. — Нимасини айтасиз. Ҳаммамиз шунга куямиз... Мана мен йигирма йил элнинг бошида бўлиб, раислик қилдим. Бировнинг хасига хиёнат қилганим йўқ. Хиёнат қиласан деб мажбурланганларидаям, қилмадим. Қўрқдим. Ҳукуматдан эмас. ОБХССдан эмас, оқибатдан кўрқдим. Болаларимнинг ҳалол нонидан, элнинг қарғишидан кўрқдим. Бу раҳбарларингиз бўлса, на партияни билади, на худони...

— Райкомимиз куёвнинг еттисига келганда кўп бемаза гапларни гапиргани ростмиди сизларга? — сўради Худоёр чўпон.

— Ээ! Қўйинг-е, шу одамни. Тоза инсофи кетган экан-да ўзиям. Жияни ароқ билан папиросни оғзига об кўрмаганмиш. Бизнинг боламиз ўзи тўхтаб турган машинанинг остига мотосекили билан кириб кетганмиш... Даввомиз одамгарчиликдан эмас экан. Бу гапларини-ку қўйинг, Турдимурод ўлиб, элда қиёмат бўлиб ётибди-ю, азага райкомингиз Тойир Қулматович келиб, бизнинг кўзимиз олдида жамоамиз раисига «Бердиёр Раҳматович, «обед»ни сизникида қиламиз. Бугун бир эрийсиз. Бориб тайёргарлигингизни кўринг», дейди-я. Бердиёр раис ҳам оёғини қўлига олиб уйига чопди. Шу куни уялмасдан азали уйдан бир қадам нарида бу инсофсизлар маишат қилишган, — деди Назар раис.

— Ҳа, Худоёрбой, бу эл шўр бўлган эл экан. Шўр бўлмаса, куни шундай туллакларга қолармиди, — деди Маматмўмин чавандоз.

Орага бир дақиқа жимлик чўкди. — Худоёрбой, — деди Алиёр почта ва сўнг бир муддат ўйланиб қолди. Унинг нуруний тусга кира бошлаган чеҳрасида ўтар дунёнинг номақбул ўйинларидан норозилик ва бу номақбул ўйинларнинг тош ёмғирлари остида эзилган бечораларга нисбатан кўйиниб ачиниш ифодалари намоён бўлди. Сўнгра у қатъий бир қарорга келгандай шашт билан сўзида давом этди. — Утган

ишлар ўтди. Минг куйган билан ўлганни тирилтиролмаимиз. Энди бу ёғини ўйлайлик, Худоёрбой, бўлар ишни ўйлайлик... Келинни обкетманг эмас, обкетинг. Лекин, Ойхол опанинг ҳоли нима кечади...

— Алияр ака, менам кўрмай-кечирмай юрганим йўқ. Худога шукўр, оққан дарёнинг ўзаниман. Кўзимнинг қири бир элга етади. Мана, куёвнинг йили ўтганигаям тўққиз ой бўлди. Болам экан, ўзганинг эшигига тушган бир тўлим экан, тақдирини ўйлаб куйиб кетаман. Уйлаб-ўйлаб ўйимга етганим: қизни обкетиш бўлди, — деди Худоёр чўпон.

— Худоёрбой, мен қизингизни бу дунёда тирик ўлган бир кампирнинг қабоғига қараб, кўнглини боқиб ўтирсин деётганим йўқ. Ўз вақтида обкетганингиз маъқул. Илло, бир пошикаста хонасиз¹ ўтираверса, отли бўлса, йўл бўлади, оғизли бўлса, гап бўлади. Менинг сўровим бу эмас, кўнглимда бошқа гап бор: Ойхол опа ёлғиз қолмасин. Қизни обкетинг-да, неварангизни бечорага ташлаб кетинг. Шундай қилсангиз, шу шўрнинг ҳам бовридан шамол эсиб туради. Чунки...

Алиёр почта гапини тугатмасдан Назар раис босиб келган йўталани бўғилиб қайтарди-да, уни маъқуллай кетди:

— Топиб гапирдингиз, почта. Кўп маъқул. Тўғри, партиямизнинг кўрсатмасига кўра болани знадан ажрати олиш мумкин эмас. Лекин, бундай шароитда бизнинг бу ишмиш ҳукуматгаям, элу халққаям, партиягаям маъқул бўлади.

— Бизга партия-ҳукуматдан ҳам олдин Худоёрбойга маъқул бўлгани керак, — деб Алиёр почта Худоёр чўпондан жавоб кутди.

Худоёр чўпон оғир ўй ичида қолди. Тирсагини тиззасига тираганча, ўнг қўли билан пешонасини қисиб, бир муддат ўзи билан ўзи бўлди. Кейин ҳамманинг диққати ўзида эканини англагач, хулосага келолмай қийналиб:

— Узи куйган бир заифанинг боласини бовридан юлиб олиш ҳам инсофдан эмас, — деди.

Ўтирганлар нима деярларини билмай қолишди. Орага оғир сукут чўкди. Охири Алиёр почта четларига чиройли нақш тикилган, ёшига ярашмаган рўмолчаси билан юзидаги терни артди-да, енгил томоқ қириб олиб, гўё ўз-ўзига гапирётгандай деди:

— Ойхол опа, отадан етим, боладан етим бўлса ҳам, элдан етим эмас. Элдан етим бўлгандан худо сакласин. Унинг ярим кўнгли эл билан бутун, — Алиёр почта бир оз тин олиб, бошини эгиб ўйга ботган Худоёр чўпонга тикилди: — Худоёрбой, биз сизнинг икки оёғингизни бир этикка тикиб, болани берсанг ҳам берасан, берманг ҳам берасан, деяётганимиз йўқ. Худога шукўр, мен ҳам, раис ҳам, чавандоз ҳам дастурхондан ҳам, фарзанддан ҳам давлатмандимиз. Бир эмас, икки-уч ул билан Ойхол опанинг этагини тўлдириб қўйишгаям иложимиз етади. Лекин, Ойхол опага биз берадиган юз ул бир тан, худо берган бир ул бир тан.

— Энди қизгаям кўп қийин бўлади-да, — деди Худоёр чўпон сал муросага келиб.

Маматмўмин чавандоз гиламнинг бир четини кўтариб, оғзидаги носвойни тупуриб ташлади-да, пиёлага чой қуя туриб, гапга тушди:

— Чўпон, келиннинг ҳоли кўргани ортида, кўрмагани олдида. Кун келиб, пешонаси ярқираб кетар, олди-орти болага тўлиб қолар. Энди, буйтиб, минги бўлмаган отдай кўп сапчийберманг-да, бир танангизга ўйлаб кўринг. Алияр почта эл бўлар гапни айтди. Ойхол

¹ Хонасиз — бева маъносида.

опанинг энди шу нон-резадан бўлак қандай илинжи бор?..

— Келиннинг ўзи нима деяпти? — сўради Назар раис Худоёр чўпондан.

— Нимаям дер эди. Энди бу уй унга зимистон. Яшаёлмайди бу ерда.

— Ундай бўлса, гапга кўнинг, Худоёрбой, сизниям, бизниям рози қиладиган бундан бошқа йўл йўқ.

Худоёр чўпон бир майдон сукут қилиб, ниҳоят:

— Ҳа-а, сизлардан ўтолмайман, — дея оғриниб қора соқолини тутамлаганча, ўз дарди билан овора бўлди.

Алиёр почта ўрнидан туриб, оёқлари увишиб қолганидан оқсоқланганча остонага борди-да, Ойхол момони чақирди.

Ойхол момо юраги бетламай уйга кирди ва бир четга омонатгина чўқди.

Назар раис гапни айлантирмасдан тўғри мақсадга чўқди:

— Ойхол, — Ойхол момо Назар раисдан тўрт-беш ёш катта бўлса-да, улар бир-бирларини тенгқурлардай кўрардилар. — Худоёрбой муҳим бир масала юзасидан келибди. Келинни обкетайин деб сўраяпти. Биз айтадиганимизни айтдик. Энди сен нима дейсан, Ойхол?..

Ойхол момо бошига ташлаб кўйилган кенг доканинг бир буржи билан қуруқшаган лабларини беркитди.

«Энди сен нима дейсан, Ойхол?..» Бу ўткинчи дунёнинг ўтмаслигини, кун кўрмаганга кун йўқ эканлигини, узун кечалардаги оятдай илтижолар эвазига фалак бошингдан тошлар ёғдирганлигини, ўлганингни кундан ўлмай юрганлигини айт уларга, Ойхол. Энди шу томирларингдан бошқа; шу оғажонларингдан бошқа киминг бор сенинг? Киминг бор? Айт уларга, Ойхол. Энди яна бовринг тешилади. Ҳамдардингни, суянчингинги олиб кетадилар.

«Энди сен нима дейсан, Ойхол?..» Нималар дейсан?.. Айтаверсанг достонинг тугайдиган эмас. Сол умринг куйиб-куйиб дейдиган дардларга тўла... Нима эмас, дард дейсан, алам дейсан. Айт уларга, Ойхол. Юрсанг

юрагингни шулар кўтаради, ўлсанг тобутингни шулар кўтаради. Айт уларга, Ойхол.

Отадан кўрмаганни эрдан кўраман дединг, эрдан кўрмаганни улдан кўраман дединг, улдан кўрмаганни гўрдан кўрасанми, Ойхол. Бу дунёга келиб нима кўрдинг? Нимани? Интилиб-иширилиб етган жойинг ёлғиз бошли улингни азасими? Тепиб-тепиб тўлдирганинг кўк кўйлакми? Энди бошингга офтоб чиққанда оёғинг остида ерлар ёрилди. Энди сен нима дейсан, Ойхол?

Алиёр почта Ойхол момога кўзининг ости билан қараб туриб, эзилиб кетди. Сунгра ўзига опа эмас, эндай бўлиб қолган бу кампирнинг кўнглини кўтаришга интилди.

— Ойхол опа, Худоёрбой билан ҳаммасини келишдик. Неварангиз ўзингиз билан қоладиган бўлди. Келинни кўплашиб кўндирармиз.

Назар раис ҳам Ойхол момога таскин берди:

— Ойхол, бунча куйинаверма. Ҳечам бир ўзинг қолмайсан.

Ойхол момо кўзлари жикқа ёшга тўлган ҳолда ўрнидан кўзгалди.

Тун охирлаб борарди. Осмонда бодраб ётган юлдузлар хира тортди. Фир-фир эсаётган салқин шабада теваракни фақат асад тонгларига хос бўлган тоза, муаттар бўйларга тўлдирди. Қаердандир хўроз қичқирди. Абай муаллимнинг уйи тарафдан гўдак йиғиси эшитилди.

Ойхол момо ва набираси ётган ёғоч каравотнинг устида эгилиб турган ток барглари силкитиб, шитирлади. Тонг отиб келарди. Йўқ, балки, Ойхол момо билан Саитқулжонни бағрига олган пашшахона тиниқлашаётган ҳаво денгизида оппоқ кема каби тебраниб-тебраниб сузганча тонгга яқинлашиб борарди.

Айни шу чоғда Абай муаллим бундан бир неча минг йил муқаддам Боймоқли одамлари билан қай тарзда бирга ҳаёт кечирганлигини кунма-кун, йилма-йил эслаб улгурган эди.

«ЎЗБЕК ТИЛИ» ЖАМИЯТИ

Ҳа, азизлар, «Ўзбек тили» жамияти таъсис этилгани муборак бўлсин! Тил ҳамиша эъзозга, эътиборга муҳтож бир мўъжиза. Уни кўкларга кўтариб «Ота тили» деймиз. Демак, тилимизни онамизни ардоқлагандай ардоқлашимиз, бошларга кўтариб юришимиз керак. Ўзбек (туркий) тили тарихда кўп кўргиликларни бошидан кечирган. Топталган, булғанган, хор этилган пайтлари ҳам бўлган, Алишер Навоийдек даҳолар хизмати туфайли кўкларга кўтарилган даврлар ҳам бўлган.

Бугун ўзбек тили Навоийдек даҳоларнинг меҳрига муҳтож. Бу тилни ўлимга маҳкум дегувчилар янглишадилар. Бугун гарчи сафимизда Навоий жисман йўқ бўлсалар-да, у ҳазратнинг даҳолари барҳаёт. Ҳазратни берган ўзбек халқи бор!

«Ўзбек тили» жамияти яхши ниятлар билан барпо этилди. «Ёшлик» жамоаси бу ҳодисани хушнудлик билан кутиб олди ва жамиятнинг биринчи аъзоси бўлиб ёзилди. «Ёшлик» ходимлари бир кунлик иш ҳақларини жамият ҳисобига ўтказишга ва унинг фаолиятида астойдил иштирок этишга қарор қилдилар.

Сиз, азиз муштарийларни ҳам «Ўзбек тили» жамиятига аъзо бўлишга чақирамиз. Ҳозир нима кўп, турли жамият кўп. Турли жамиятларга аъзо бўлиш, албатта ихтиёрий, аммо «Ўзбек тили» жамиятига аъзо бўлиш, унинг юмушларида фаол иштирок этиш — ўзбекман, деган ҳар бир инсоннинг шарафли бурчи бўлмоғи керак.

Бахтиёр Турсун

Оқ гуллар

ҲИКОЯЛАР

Дарахтзорни туш кўрди у, оппоқ гуллаб ётган зардолзорни... Оқ гулларни эзгилаб, югуриб кетаётганмиш, боши устидан гуллар ёмғир янглиғ шовуллаб ёғилаётганмиш...

Кўзларидан уйқу сиёҳи қочиб улгурмай онаси олдиға чопди.

— Она, мен кетяпман. Зардолзорга,— деди у.

Онаси сигир соғарди. Уғлига индамади. «Ҳа» ёки «йўқ» демади. У ўғлини ялдо кечасида, ўша зардолзорда тўққан эди. Аёзли тунда, оппоқ гул тўшақда кўз ёрганди. Зардолзорнинг ялдо туну туғар маҳалда, тонгга яқин музлаб қолишганди. Аёл ўшандан буён умрида бирор марта ҳам зардоллар айна киш чилласида оппоқ гулга бурканганини кўрмади.

Уғил поклянишнинг тонгги палласини ариқнинг бўйида ўтказди. Кийимлари момосининг уйида — бобосидан қолган ёғоч сандиқда эди. Момо уларга девордармиён қўшни турарди. У эшикдан киришга сабри чидамай, девордан ошиб ҳовлига тушди. Ҳовли ичи жим-жит, бирон кимсанинг қораси кўринмасди. Болалигида думбасидан узиб олган, остонага ҳеч зоғни йўлатмайдиған қари кўппак — йўлбарс ҳам, теварақни тўзитиб, хўрак илинжида ивирсиб юргувчи товўқлар ҳам қайгадир ғойиб бўлганди. У каттакон қулф осилган эшикка яқинлашаркан, момоси бир йил бурун омонатини топширганини дафъатан эслаб қолди. Ноилож изига қайтди. Эгнидаги эски кийимлари билан йўлга тушди.

Автобуснинг ичи дим, ўриндиқларнинг барчаси банд, тик туриб кетаётганлар ҳам бор эди. Орқа ўриндиқда қош-киприклар, юзлари, ҳатто тирноқларигача оқариб кетган бир қиз ўтирар, унинг ёнига ўтиришни ҳеч ким истамасди. Йигит тортинмай унинг ёнига бориб чўкди. Йўловчилар унга зимдан кўз қирлари билан қараб қўйишди. Автобус ойнаси ортидан гуллаган дарахтлар кўрина бошлади. Йигит тушида кўрган зардолзорни ўнгида ундан-да гўзалроқ алфозда кўрди. Зардолзор қизнинг сочларидек оппоқ эди. Атрофда бундан ўзга дилтортар рангни топиш мушкул эди. Бу оқлик бағридаги барча мавжудот кўзга аниқ-тиниқ ташланарди. Бу муфаззамир кўз-

ни қамаштирарди. Сўқир қиларди бу манзара.

У автобус ортидан қўл силкитмади. Оппоқ олам қўйнида ўзини танҳо сезди. Барибир кимдир бор эди. Сисим ёғаётган оқ ёмғир кўз очирмасди. Қоп-қора кўйлаги оқ рангга беланди.

— Сиз... Сиз қаердан пайдо бўлдингиз?— Йигит ўпкасини босолмади.

— Кеча туш кўрдим. Оппоқ зардолзор... Оқ гулларни эзгилаб қаёққадириб югуриб кетаётганмишман. Гуллар ёмғир бўлиб устимдан дув-дув тўкилармиш,— у бир маромда, оҳиста сўзларди. Рассом эди у. Зардолзорнинг сувратини чизаётганди оқ қоғозга. Соқоли оқ эмасди унинг, оқ рангга бўялганди.

— Ишонайми сизга? Йўқ! Овора бўласиз! Сиз кимсиз? Узингиз билмайсиз. Сиз... сиз ўғрисиз, эшитясизми, ўғрисиз! Менинг тушимни ҳам тинч қўймадингиз. Бу суврат сизники эмас ва у ҳеч қачон сизники бўлмайди. Нафрат изҳор этаман сизга, нафрат!

У оқ гулларни эзгилаб, телбаларча югуриб кетди. Овозидан мольберт титраб тушди. Рассом пинак бузмади, бармоқлари билан сувратни оҳиста силди.

Оёқлар гулларни эзгилади. Замин оқ қонга беланди.

Йигитнинг бадани ўт-оташ бўлиб ёнарди. Кўнғироқни босди: қақалоқ йиғисига ўхшаш овоз чиқарди у. Эшик очилди. Қаршисида Наргиз кулиб турарди. У аввал севиниб кетганидан бироз саросима ичида қолди, сўнгра йигитнинг қиёфасида акс этган безовталикни кўриб хавотирга тушди.

— Нима бўлди сенга?— деди Наргиз ва ялтоқлангандай унинг елкасига осилди. Йигит қизнинг кўзларида нур кўрмади.

— Билсанг, севаман уни...— Наргиз ўзини унинг қучоғидан халос этди.

— Менсиз... Менсиз яшай оласанми? Айт, Наргиз?!

— Сенсиз ҳам...

— Кеча келгандими?

— Ҳа. Шу ерда тунади.

— Бугун-чи? Бугун ҳам келар?..

— Бугун сен келдинг... Тентак.

Йигит унинг кўзларидан қониб-қониб ўпарди. Аммо нур йўқ эди бу кўз-

ларда. Қиз уни ётоққа чорлади.

Дераза ортида чинорлар бўй чўзганди ва улар орасида бир туп зардоли ҳам ўсганди. Зардоли оппоқ гулга бурканиб ётарди.

— Наргиз, мен бахтсизман. Оғушим йўқ — бахтсизман. Мени сев, Наргиз...

— Сени?.. Нега сен борсан? Нега у йўқ?!

У ялдо тунда туғилганди. Йўрғақдаги қақалоқ, сукунат, зим-зиё хона, шифтда тинмай тўр тўқиётган ўргимчак, дераза ортида ёғаётган қор. У йиғлашни билмасди. Дераза дарчасидан қор учкунлари бостириб кириб, унинг юзига қўнган заҳоти эриб кетарди. Кунларнинг бирида йўрғақдаги қақалоқ ерга тушиб кетди. Думалаб-думалаб йўрғақдан халос бўлди. Урнидан турди ва қалтираганча қадам босди. Онаси томон югурди. «Зардолзорга, онажон зардолзорга». Она индамади. У сигир соғарди.

Шамол деразини очиб юборди. Бутоқлардан тўкилган гуллар хонага учиб кирди. Тўшак гулларга тўлди.

— У қурбон! У қурбон!— гулларга қўшилиб учиб кирди бу дағал овоз. Эшик қарс этиб ёпилди. Наргиз ўрнидан турмади. У қил-яланғоч эди.

«Шаҳид! Шаҳид!» Пичирлади оқ гуллар. Тинмай ёғиларди оқ гуллар. Олам зардолзорда эди. У шошиб кетиб борарди. Оқ тун, оқ ёмғир, оқ гуллар шоширарди уни. Ханжар сопсиз эди.

Мольберт илкис силкинди. Суврат ерга оҳиста сирғалиб тушди. Ханжар жаранглаб кетди. Суврат учди, кунчиқар томонга учди. Оҳ шамол улиди. Унинг кўзлари гулга тўлди ва у йиғлаб юборди.

«Олам бахтсиз бўлма менингдек».

ТУХУМЛАР

Мен бешта тухум ўғирладим. Телбавор ғунча. Хона зулмат эди — қоп-қора касов. Кофир жимжимадорликка чизик тортилган эди. Уғирладиму қўйнимга тикдим. Девор овсар экан. Оҳақ сувдон экан. Кўзи очик экан.

— Нима ўғирладинг?

«Оқ гуллар»ни кўздан кечирар эканман, муаллиф Рауф Парфининг куйидаги сатрларини қайта ва қайта таъкидлаётгандек бўлиб туюлди менга: Йўқ, шоир деб қарама атай, Хўкм этмакка шошилма бир оз. Мен куйиниб севаман, нетай! Мен куйиниб сўзлайман, холос.

Куйиниб сўзлаётган эса йигирма икки яшар толиб, дунёни у ХХI аср бўсағасида идрок этаётир. Бу моддий оламни шундай хаёл қилишга эҳтимол у ҳақлидир!

Муаллиф мўъжаз муҳитни умиддан холи тўсда кўради: «...сукунат, зим-зиё хона, шифтда тинмай тўр тўқиётган ўргимчак».

Хонанинг зим-зиёлиги, ўргимчакнинг муттасил тўр тўқиши ва аянчли сукунатнинг ҳукмронлиги ниманидир англатади кишига.

«У йиғлашни билмасди. Дераза тиркишидан қор учқунлари бостириб кириб, унинг юзига кўнган заҳоти эриб кетарди. Кўнларнинг бирида йўргакдаги чақалоқ ерга тушиб кетди. Думалаб-думалаб йўргакдан халос бўлди». Сўнг ўрнидан турди-да, оппоқ гуллаб ётган зардолизорга талпинди. Чунки муаллифнинг даъвосича, «олам зардолизорда эди».

Ташқарида учқунлаётган қор, унинг ялдо кечасида зардолзорни оппоқ гулга буркаши, оламнинг зардолзорда эканлиги яхлит ҳолида ёруғликка талпинаётган кўнгил эҳтиёжининг рамзий талқини каби туюлди менга. Шунинг учун ҳам муаллиф «қош-киприклари, юзлари, ҳатто тирноқларигача оқариб кетган қиз» ҳақида сўз очганда мансурадаги шахс сингари сизнинг дилингизда ҳам одатий нохушлик тўғилмайди, аксинча, тансиқ покликка эҳтиёжгина уни оқ тўсга белагандай бўлиб туюлади, «зардолзор қизининг сочларидек оппоқ эди» деган таққос жуда топиб қўлланилган ўхшатишдек таассурот қолдиради.

«— Менсиз яшай оласанми? Айт, Наргиз?

— Сенсиз ҳам...

— Кеча келгандими?

— Ҳа. Шу ерда тунади.

— Бугун-чи? Бугун ҳам келар?..

— Бугун сен келдинг... Тентак.

Йигит унинг кўзларидан қониб-қониб ўпарди. Аммо нур йўқ эди бу кўзларда. Қиз уни ётоққа чорлади».

Чиндан ҳам бахтиқаролик, фожиа бу.

«— Наргиз, мен бахтсизман... Мени сев, Наргиз...»

— Сени?.. Нега сен борсан? Нега у йўқ?!»

Наргиз ўзга йигитни севади ва бунинг у яширмайди ҳам, ҳолатнинг бундан-да аянчли томони — аслида у бей, худком, хиёнаткор: гарчи йигитнинг оғушига сингиб турган бўлса-да, тагин ўзгани кўмсайди.

Мансурадаги шахс муҳаббат тилаб гуноҳга ботади, шунинг учун ҳам унинг эғнидаги кўйлаги қора... Шунинг учун ҳам у покланишни истайди.

Уксик кўнгил ўкинчлари. Зада бўлган туйғуларнинг ёруғлик қурбонига айланиши...

«Оқ гуллар» шундай фикр уйғотди менда, бошқа биров табиийки, уни бўлакча талқин этиши мумкин.

Бахтиёр Турсуннинг машқлари билан танишиб чиққач, мумтоз насрий асарларга хос азалий соддаликдан нега қочилаётир, деган хаёлга бордим. Эҳтимол, бу тафаккурдаги адабиёт ҳақидаги қарашларнинг тамомила ўзгариб кетаётганлиги билан изоҳланар. Ижодкорнинг ижтимоийлашган дунёқараши ҳосиласи — юзага келган ва келаётган насрий намуналар ёшлар маънавиятидаги ташналикни боса олмаётгандир, эҳтимол шунинг учун ҳам улар ҳаётини муаммолар тасвиридан қочишга, дунёни рамзий тасмоллар воситасида кўришга интилаётган чиқар. Зеро, тирик организм доимий суратда янгилиниб, яшариб боради. Табиини ҳол бу. Аммо шунинг ҳам унутмаслик керакки, адабиёт тарихида тажриба [эксперимент] қисмати икки хил тарзда яқун топган. Биринчи ҳолда тажриба адабий намуна даражасига ўсиб чиққан. Жеймс Жонс ижоди, у яратган ноёб жавоҳирлар бунинг ёрқин мисолидир. Тажрибанинг бўлак бёр йўли ҳам борки, бу йўлда яратилган асарлар вақтида эътибор қозонган, бироқ охир-оқибатда бари бир тажрибалигича қолиб кетган. Фаранги адабиётидаги «янги наср» аслида йирик оқимни ташкил этган эди, аммо шундай хотима топди у. Бу эса ҳар қандай сўқмоқ ҳам адабиётнинг катта йўлига олиб чиқавермаслигини намоён этади...

Ёшлар насрида тажрибанинг юзага келиши тирик адабий жараёнга хос умидбахш кўриниш. Агар у жаҳон адабиётидаги мумтоз аъналардан улги олса, миллий заминда илдиз отса, сархил неъматлари тафаккурда эврилиш ясаसा, бундан фақатгина шодланиш мумкин. Зеро, шундай комил асарларни инъом этаётган халқларнинг неки ривояти, неки синоати, неки кечмиши бор бўлса, бизнинг юрт, бизнинг заминда ҳам улар мавжуддир.

Ғаффор ҲОТАМОВ

ДИҚҚАТ: ЯНГИ ЖЎРНАЛ

Ширинтойлар учун

Оллоҳ Одам Атони яратгач, унинг бир қовурғасидан Момо Ҳавони бино этган экан. Худди шу каби «Ёшлик»нинг қовурғаларидан, яъни жўрналга ажратилган қовурғалар эвазига янги нашрлар дунёга келмоқда. 1991 йилда барчамиз «Сирли олам» билан танишдик. 1992 йилда хонадонингизга яна бир ажиб жўрнал — «Ширинтой» кириб боради. Ўзбек — болажон халқ. Қичкинтойлар кулгиси эшитилмаган хонадон йўқ Ўзбекистонимизда. Демак, «Ширинтой» деб ном олган жўрналнинг барча хонадонларга киришига шубҳа йўқ.

Жўрнал — кичкинтойларнинг бошланғич таълим олишида кўмаклашадиган рангли расм ва топишмоқ, эски ўзбек алифбосидан сабоқлар, шунингдек, халқимиз кечмиши, Ватанимиз тарихи ҳақида илқ тасаввур ҳосил этувчи асарлар, болаларнинг сеvimли шоиру адиблари ижодидан намуналар билан ўқувчиларини таништириб боради.

Биз «Ширинтой»нинг қадами кутлуғ келишига ишонамиз ва Сизни азиз муштарийлар, «Ёшлик»ка обуна бўлгани борганингизда кичкинтой фарзандларингиз, укаларингизни ҳам унутмай «Ширинтой»га ёзилишга даъват этамиз.

Баланд тоғнинг пойида

Бахтиёр Остонакулов

Фалак азоби

Кўнглимни кўтардинг,
 Бўйим ўсиб кетди суюнганимдан.
 Ҳамон ўсмоқда.
 Бўйим ўсиб ойга етди,
 Кечир мени севгилим —
 Кўнгил кўйдим унга.
 Чиндан гўзал экан.
 Бўйим ҳам тенглашди.
 Лабларидан ўпаётгандим
 Фалакка тегиб кетди бошим.
 Қаро булут мени туртиб юборди.
 Моҳни севар экан булут ҳам.
 Негадир иккаласининг-да кўзлари ёшли.
 Ана, фалакда юлдузлар.
 Афсус, биронта ҳам ғамсиз юлдуз йўқ.
 Фалак эса тинимсиз йиғлайди.
 Мен уларнинг азобини кўриб, дош беролмадим.
 Севгилим, кўнглимни кўтарма бундай...

Юракка сиғмас сатрлар

Мен шу қизнинг
 Кўзларига кириб олдим.
 Ва чиройли кўриниш учун
 Шу кўзлар кўзгусига қараб
 Сочимни тарадим...
 Худди шу қизнинг кўзларида ўпишдик.
 Шу ерда яшадим ва эрта ўлдим.
 Яъни ажалимдан бир умр олдин
 шу қизнинг кўзларида.
 Ва шу ерга мени кўмдилар.
 Ишондингизми?..
 Тўғриси, ҳали у кўзларини кўрганимча йўқ.
 Фақат аниқ биламан:
 Кўрсам кўмиламан, уларга.
 Чунки сиғмас экан.
 Ерга жасадим...

Анчадан бери хонамга
 Деразадан кираман.
 Эшик мендан хафа
 Ва ҳар гал деразадан чиқаман дунёга.
 Тунлар кўрқадиган бўлиб қолдим —
 Эшик кечаси юриб кетмаса,
 Уйғонмаса деб...
 Лекин уйғотсалар, уйғонса —
 Ва мени деразадан улоқтирса дунёга.
 Дунё мажруҳ кишини сиғдирмаса.
 Булар, албатта, хаёл.
 Мен ҳануз ўз уйимда
 Қўрқиб яшайман —
 Бир кун уйғонмасин-да
 Аламзада эшик...

Сукунатда туғилган хаёл

* * *
 Унинг қушдай учгиси келди,
 Капалакнинг қанотига чиқиб олди.
 Мозоратгача учди, холос.

* * *
 Баланд тоғнинг пойида чумоли ўрмаларди,
 У тоғни кўтариб интиларди фалакка.
 Тоғ уялиб, қадди букилди —
 Чумолидан ҳам паст бўлиб қолди.
 Сўнг чумолини кўтариб лўкиллади тоғ...
 Осмондан-да баланд бўлди
 Унинг уяси.

* * *
 Охир ишонтирди
 Қоп-қора ёғишига
 Ва қип-қизил пахталарни,
 Қора қўллар теришига...
 Ишонтирди —
 Ҳақиқат бешинчи фаслда келишига ҳам.

* * *
 Зиёратга чиққан чол
 Қабрга бош кўйиб куларди —
 Унга завқ берарди
 Мурда билан суҳбат.

* * *
 Чумолига салом бердим,
 Алик олмади, Ор қилди мендан.
 Қарасам, кўйлагим йиртилган экан.

* * *
 Кўчангдан ўтдим, сен йўқ.
 Дарвозангга салом бердим,
 Соям уялиб кетди...

* * *
 Охири айб кўйишди:
 «У тўғри одам эмас,
 кўзига ойнак тақиб юрармиш,
 бу ҳам етмагандай
 Сира кулмасмиш».

* * *
 Қуш осмонни кўтариб учди,
 Унинг Ватани осмон.
 Одам Ерни босиб яшайди,
 Ер кўтаради уни.
 Ватан қушнинг қанотида,
 Қуш уни севади.
 У Ватанни эмас,
 Ватан қушни бошқаради...

Бахтиёр Остонакулов. Сурхондарё вилояти, Олтинсой туманидаги Чинор қишлоғида туғилган. Ҳозир ТошДД Ўзбек филологияси куллиётининг 5-курс толиби. Жумҳурият ёш ижодкорларининг VI кўрик-кеңаши қатнашчиси. Шеърлари жумҳурият матбуотида эълон қилинган.

Раҳмон Қўчқоров

ЭЛҚОБНИНГ ПАЙДА БЎЛИШИ

Ким қандай яшаса, шундай ўйлайди.

Абдулла ҚАҲҶОР

Октябр тўнтаришидан сўнг мамлакатда бошланиб кетган биродарқушлик урушининг сабаб ва оқибатлари шу пайтга қадар хаспўшланиб, бирёқлама талқин этиб келинарди. Кейинчалик «умумхалқ инқилоби» дея қайта номланган бу давлат тўнтаришига, айниқса, ундан кейин ўтказила бошланган сиёсатга нима учун ўша халқнинг бу қадар оммавий қарши турганлиги жавобсиз қолаверди. Бу ҳодисани фақат аксилинқилобий кучларнинг ҳийла-найрангию сиёсий онги паст бўлган айрим табақаларнинг қаршилиги дея изоҳлаш тарихий гўллик экан. 1918—1921 йилларда рўй берган фуқаролар урушининг шафқатсиз оловида ҳўлу қуруқ бирдек ёнган, ҳануз миқдори қайд этилмаган миллионлаб бегуноҳ одамларнинг қони тўкилган, инсон ҳуқуқлари маҳдудларча топталган, халқ хўжалигининг барча соҳаларида бузилиш, издан чиқиш содир бўлган. Натижада жуда кенг ҳудудларда оммавий очарчилик, қирғин юз берган. Бу хусусда эълон этилган айрим манбаларни қайта такрорлашдан тийилиб, қадим юртимиз тақдири билан боғлиқ баъзи жоиз маълумотларни келтириш билангина чекланамиз. Туркистон МИҚнинг наشري «Известия» газетасининг 1921 йил 2—20 декабр сонларида босилган А. Крутиковнинг «Туркистон» (иқтисодий очерк) номли мақоласида инқилобдан илгари ўлкага кўчиб келган рус деҳқонларига энг унумли ерлар чекланмаган миқдорда бўлиб берилгани, мусулмонлар ўз ерларидан сиқиб чиқарилгани, улардан арзон-гаров ишчи кучи сифатида фойдаланилгани, тажрибасиз ва уқувсиз келгиндилар эса қадимда ўзлаштирилган унумли ерларни ишдан чиқариб келганлиги хусусида рад этиб бўлмас далиллар келтирилади-да, ўнлаб маълумотлар қатори қуйидаги расмий ҳисоб-китоб ҳам берилади: «Ўлканинг 48,6 фоиз фойдаланишга яроқли ҳудудида турли йилларда тубандаги нуфусда аҳоли яшган ва яшамоқдадир:

1909 йилда — 6.720.000 киши,
1915 йилда — 6.950.000 киши,
1918 йилда — 5.890.000 киши,
1920 йилда — 5.600.000 киши».

Кўринадики, биринчи жаҳон уруши даврида ҳам, зўрлаб мардикор олиш сиёсатиға қарамай, аҳоли сони ўсиб борган. 1915 йилдан 1917 йил октябригача бўлган мўътадил табиий ўсишни ҳисобга олмаган тақдирда ҳам, 1917 йил

кузидан 1920 йилгача ўтган икки-уч йил оралиғида ўлкада аҳоли 1.350.000 [бир миллион уч юз эллик минг!] одамга камайган. Улар юртдан хорижга чиқиб кетишмаган, чунки айни шу йилларда фуқаролар уруши туфайли Туркистон ҳар томонлама қамал ҳолатида қолган. Бунга қўшимча туғилиш даражаси юқори бўлган ўлкада дунёга келган гўдаклар қурбонлар сонини янада озайтириб кўрсатаётганини ҳисобга олсак... Чўлпон айни кунлардан шаҳодат бераркан:

Қип-қизил қон бўлиб
Кунлар ботадир.
Емон ҳидга тўлиб
Тонглр отадир...

— дея нолаву афгон тортганди. Ҳар қандай фожеанинг ғоявий асоси ундан анча илгари шаклланади ва барқарорлашади. Чунончи, йўқсуллар даҳоси К. Маркснинг «Биз ишчиларга шундай деймиз: «Сиз фақат мавжуд муносабатларни ўзгартириш учунгина эмас, балки ўзингиз ҳам ўзгаришингиз ва сиёсий ҳукмронликка яроқли бўлишингиз учун 15, 20, 50 йиллаб фуқаролар қирғинини ва турли давлатларро урушларни бошдан кечиршингиз керак», — деган ўғитларини янги ҳокимият устунларидан бири ҳаётга мана бундай тадбиқ қилади: «Ишда айбланувчининг Шўро ҳукуматиға қурол ёхуд сўз билан қарши чиққан-чиқмаганлиги ҳақида маълумот излаб ўтирмайгиз. Биринчи навбатда сиз ундан сўрашингиз керак — у қайси синфнинг вакили, келиб чиқиши қандай, маълумоти қанақа ва касби нима! Мана шу саволларнинг ўзи айбланувчининг тақдирини узил-кесил ҳал этиш учун етарлидир». («Красний террор» газетасининг 1918 йил 1 ноябр сонисидаги М. Лациснинг мақоласидан.)

Афсуски, аксарият қисми фақат ибтидоий сиёсий саводга эга бўлган Ф. М. Достоевский «иблислар» деб номлаган нигилистлар томонидан бир-бириға қарама-қарши қўйилган омма ўз замонасининг инсонпарвар мутафаккирлари огоҳлантиришлариға эмас, балки юқорида келтирилган ноқис тахмин ва кўрсатмаларға бўйсунди...

«Халқ душмани» дея тамға босилган зиёлилардан (Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Мунаввар Қори, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Сулаймон Чўлпон, Абдулла Қодирий ва бошқалар) фарқли ўлароқ, асрнинг бош-

Одатда ёш шоирлар ҳақида гап кетганда «фалончи адабиётга чақмоқдай ярқираб кирди» дейишади. Назаримда, бу мажозий иборани шоирларгагина эмас, танқидчиларга нисбатан ҳам қўллаш мумкин кўринади. Ҳар ҳолда, Раҳмон тўғрисида ҳеч иккиланмай шундай деса бўлади. Мен Раҳмонни биринчи марта дорилфунунга кириш имтиҳонлари топшираётганда кўргандим. Андижондан келган бўлса-да, бу йигитда овлоқ жойдан келганларда бўладиган тортинчоқлик, ийманиш йўқ эди. Аксинча, унинг гап-сўзлари дадил, бийрон, ўзини туттишида ички ғурур сезилиб турарди. Кейин маълум бўлдики, Раҳмоннинг ўзини бундай туттиши учун ҳамма асоси бор экан. Энг муҳими, унинг билими ниҳоятда кенг ва чуқур эди. Кейин ўқиш йиллари ғув этиб ўтди-кетди. Уқини битиргач, уни дорилфунунда ўқитувчи қилиб олиб қолишди. Буни қарангки, қисқа фурсат ичиде у талабалар орасида катта ҳурмат-этибор қозонди. Раҳмон қаерда бўлмасин, теварағида тўрт-беш талаба бўлади. Кафедрада зум ўтмай уни йўқлаб келадиганларнинг кети узилмайди.

Раҳмон илмий-адабий доираларда ҳам ҳурмат қозонди. Унинг мақолалари, китобчаси янги фикрлари билан, пишиқ мантиғи билан, далилларнинг мустаҳкамлиги билан ажралиб туради. Уқувчилар ҳукмига ҳавола этилаётган ушбу мақола ҳам бунинг ёрқин исботидир. Раҳмоннинг мақоладан ўрин олган фикрлари кенг қамровлиги, умумлаштиришга мойиллиги билан диққатни тортади. Тадқиқотчи илмий ишнинг қора меҳнатидан — архивларда эски газета ва журналларнинг чангини

ютиб ўтиришдан қочмаган, А. Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ энг майда тафсилотларга синчиклаб ўрганган, уларни илмий-эстетик муомалага тортган. У қалами билан асар ёзади эмас, баайни игна билан қудуқ кавлайди.

Унинг сиғинадиган ягона нарсаси — Ҳақиқат! Ҳақиқат йўлида у ўзини ҳам, бошқаларни ҳам аямайди. Албатта, Раҳмон илгари турган, исботлаган фикрлар кимгадир маъқул тушмаслиги, кимларнингдир ҳаётий ва илмий эътиқодларига раҳна солиши мумкин. Бироқ, биз хоҳлаймизми, йўқми, бу ҳақиқатлар барибир айтилиши керак эди ва уни бугун Раҳмон айтмаса, қачондир бошқа биров айтарди. Қолаверса, мақолада, умуман, Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида эмас, балки муайян бир асари — «Сароб» хусусидагина баҳс юритилади, ёзувчининг адабиётимиз ривожига қўшган ҳиссасини инкор қилиш фикридан эса тадқиқотчи жуда ҳам йироқ.

Ешларнинг қолипларга бўйсунганини истамаётган бу хилдаги қарашларини ўз саҳифаларида бериб бораркан, «Ешлик» журнали фақат ижодий эркинликка, ўқувчилар дунёқарашининг ўсишига хизмат қилади. Тилагим, инсонлик ва олимпикнинг машаққатли йўлида Раҳмонга доим омад ва бахт ёр бўлсин.

Озод ШАРАФИДДИНОВ,
профессор, Беруний номидаги
Жумҳурият Давлат мукофоти совриндори.

ларида туғилиб, шаклланиш даври 20 — 30-йилларга тўғри келган қарийб барча зиёлиларнинг қарашларига айна бўғиқ сиёсий-мафкуравий муҳит ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Уларнинг маънавий ва эстетик дунёқарашларида ҳам ҳоким мафкуранинг кучли таъсири бўлиб, унинг инъикоси яратилажак асарлар руҳига ҳам кўчди.

Яратилиш тарихи таҳлил қилинаётган ҳар бир муайян асарга ёндашувда, аввало, унинг муаллифи улғайган муҳит, бадий қадриятлари ва дунёқарашини шакллантирган объектив ва субъектив омиллар мунтазам қайд этилса, чиқарилажак хулосалардаги ҳолислик таъминланган бўлади. Акс ҳолда, муаммони тарихий нуқтаи назардан ўрганиш тамойиллари бузилади, илмий мулоҳаза ўрнини тоши энгил фикрлар эгаллайди, таҳлил ўрнига таҳқир, тушинув ўрнига айблов келади. Бу ҳолат, айниқса, истеъдодли ижодкорлар хусусидаги баҳсларда содир бўлса, қимматли илмий-эстетик сабоқлар эмас, балки зарарли ниғилизмини туғдириши мумкин.

Бу — биз ҳисобда тутмоғимиз лозим бўлган биринчи андиша.

Иккинчи томонда бошқа бир ҳақиқат муқим. Истеъдод, агар миллат тақдирига дахлдор бўлса, замоннинг буқаламунлиги, сиёсатнинг найранг ва шафқатсизликлари, ёлғоннинг барча даражадаги кўринишлари, ҳатто жисмоний ўлим қаршида ҳам собитлиги, бутунлиги ва барқарорлиги билан гавдаланади.

Урганилаётган асарга холис ёндошмоқ уни устивор маънавий акидалар, адабиётнинг умуминсоний талаблари, қолаверса, айна халқ, миллат тақдири, унинг келажаги билан боғлиқ муаммолар аспектида ёритиб, сўнг баҳолашга киришишни талаб этади. Ҳар қанча аччиқ ва афсусланарли, ҳозирга қадар ўрнашиб қолган мақбул қарашларни ўзгартириб, безовталиқ туғдириши мумкин бўлмасин, барибир, Ҳақиқат, фақат Ҳақиқат изланиши ва бундан ваҳимага тушмаслик лозим бўлади. Чунки бир-икки авлоднинг фожиали ва самимий алданиши ҳали миллатнинг қисмати бўлмай, балки бу алданишни вақтида сезмоқ ва ундан тегишли хулоса чиқариш келгуси бўғинлар баркамоллигига гаров бўлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романини ўзбек ва қардош халқларнинг бир қанча адiblари ўзлари учун маҳорат макта-

би, деб билганлар. Асардаги чуқур психологик таҳлил намуналаридан, характер ва ҳолат яратиш усулларида, сюжет ва композицион яхлитликка эришиш йўлларида, айниқса, бадий тилнинг жозиб товланишидан сабоқ олганлар ва олмақдалар. Роман яратилган пайтидан буён адабиётшуносликнинг диққат марказидан тушмай, ҳали-ҳамон қизғин баҳсларга сабаб бўлмоқда. Асарнинг ғоявий-бадий хусусиятларини жиддий ва батафсил таҳлил қилган адабиётшунослар О. Шарафиддинов, М. Кўшонов, У. Норматов, В. Смирнова, М. Султонова ишлари, нафақат қаҳҳоршуносликнинг, балки ўзбек романшунослигининг ҳам салмоқли ютуқлари бўлиб қолди. Бироқ «Сароб»га оид мақолаларда романнинг ёзилиш тарихи, муаллифни бу ишга жазм этишида ҳал қилувчи рол ўйнаган сабаблар ҳақида бир-бирини такрорловчи тахминий мулоҳазалардан нарига ўтилмаган. Хусусан, ушбу масала кўтарилганида адабиётшуносларимиз А. Қаҳҳорнинг «Бир хатга жавобидаги қуйидаги қисқа изоҳни келтиришади: «30-йилларнинг бошларида тақдир мени буржуа миллатчиларига рўпара қилди, булар менинг нафрат ва ғазабимни кўзғатди, яъни мувозанатимни бузди. Мен ўзимда уйғонган бу туйғуни бошқаларда ҳам уйғотишга ренги бўлмас хоҳиш сездим. Бунинг натижаси бўлиб «Сароб» романи вужудга келди».

Бу рўпара келиш қандай содир бўлган ва унинг тафсилотлари ҳақида ёзувчи бошқа ҳеч нима айтмаган. Кўпчилик қаҳҳоршунослар томонидан шу фактнинг ўзи роман яратилиши учун етарли сабаб сифатида қабул қилинган ва уларнинг кейинги мулоҳазалари ўзингизга маълум оқибатдир. Адиб 1965 йилда ёзган «Ҳаёт ҳодисасидан бадий тўқимага» сарлавҳали мақоласида қизиқ бир фактни эслайди: «Бошсиз одам» деган ҳақоли муносабати билан содир бўлган, сиртдан қараганда қийли, моҳиятан жиддий бир ҳодиса сира эсимдан чиқмайди... Бу ҳикояни 1929 йилда ёзганман. У вақтда Қўқонда чиқадиган «Янги Фарғона» газетасида ишлар эдим... Ҳикоя «Ер юзи» журналида босилиб чиқди. Шундан кейин кўп ўтмай прокуратурадан қақирув қоғози олдим.

Прокурор мени совуқ қарши олди, ҳикояни ёзган мен эканлигимга ишонгач, бошимга таъна-дашном ёғдира кетди.

— Ёзувчилар ҳаммаси кўрқоқ бўлади! — деди...

Прокурорга гап уқтиролмадим.

Бу ҳодисадан ўз вақтида «Сароб» романида фойдаланган эдим. Эҳтимол, бу ҳодиса унчалик ҳам тасодифий эмасдир».

Мана шу «моҳиятан жиддий ҳодиса», бизнингча, «Бир хатга жавоб»да ёзилган «буржуа миллатчиларига рўпара бўлиш» воқеасининг айнан ўзидир. Аввалбошда таъкидлаганимиздек, инқилобдан сўнг зиёлиларни «эски» ва «янги»га, «ўзимизники» ва «ёт»га бўлиш бошланган, натижада марказий шаҳарлардаги зиёлиларнинг асосий қисми хорижга кетишга мажбур этилган бўлса-да, 20-йилларнинг охирига қадар бу сиёсат реакция кўламани олмаган, ижод ва матбуот эркинлиги, фикрий мустақиллик нисбатан сақланган эди. 20-йилларнинг иккинчи ярми, айниқса 30-йилларнинг бошидан мафкура, ижодга муносабат соҳасида ҳам худди иқтисодий ҳаётдагидай зўрлов, буйруқ, марказлашган бошқарув кучайди. Янги тузум камчиликлари хусусидаги мулоҳазалар «тузумга душманлик» деб, маънавий қолоқликка қарши фикрлар «йўқсулларга тўхмат» деб эълон этилди. Худди шу йиллари чор мустама-лакачилари учун дастак бўлган «исломпарастлик», «туркпарастлик», «миллатчилик» атамалари ҳам қайта кучга кира бошладики, йўқни йўндирувчи ҳокимият наздида мустама-лакамларига фикрловчи оммага қарши синашта қуролга айланди. «Ун саккизлар гуруҳи», «Боту ва Рамз» иши, «иноғомовчилик», «қосимовчилик», «бадриддиновчилик» каби ўнлаб қирғин кампаниялари, аслида 37-йил учун дастлабки тайёргарликлар бўлиб, улар қайси соҳага оид бўлмасин, ҳаммасига айна «ёрлик»лар ёпиштирилган. Агар 1930 йилда Ўзбекистон ССЖ Олий судининг расми Саъдулла Қосимов билан боғлиқ қосимовчиликка қарши машҳур суд жараёни ўтказилган бўлса, орадан роппа-роса икки йил ўтган, Ўзбекистон ССЖ Олий судининг Бош прокурори Шамсиддин Бадриддинов раҳбарлигидаги бадриддиновчиликни «фош этувчи» янги бир жараён бўлиб ўтди. Биз уларга қуйироқда батафсил тўхталамиз. Ҳозир бўлса бадриддиновчилик суд жараёнини муттасил ёритиб борган «Ўзбекистанская правда» газетасининг 1932 йил 11 май сонидан то 18 июн сонига қадар берилган хабарлар орасида бир неча марта тилга олинган фактни (унинг тўғри ёхуд нотўғрилиги бошқа масала!) айтиб ўтмоқчимиз. Судда «Янги Фарғона» газетасига алоқадор бир неча киши ҳам гувоҳлик берган. Уларнинг гувоҳлигидан шундай хулоса чиқадики, бадриддиновчилар газета ишига ҳам доимо ҳалақит бериб келганлар, унинг редакциясига ўзларининг одамларини киритганлар, халқ мухбирларига зуғум ўтказганлар, уларнинг долзарб мақолаларини босмай, ҳатто ҳаётларига ҳам таъйиқ қилганлар. Худди шу йиллари Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романини ёзиш учун тайёргарлик кўраётган, худди бадриддиновчиликка ўхшаган бошқа бир жараённинг материалларини ўрнаётган эди. Ўз-ўзидан «Янги Фарғона» билан боғлиқ бу гаплар ҳам унинг назаридан четда қолмаган ва ўзи билан содир бўлган «прокурор қақириси» ҳодисаси унга «моҳиятан жиддий» ва «унчалик ҳам тасодифий эмас»дек қайта таъсир этган. Бошқа бир томондан эса ҳам қосимовчилик, ҳам бадриддиновчиликка тақалган энг машҳур айбловлар «миллатчилик», «пантуркизм», «панисдомизм» эди. Бу «исбот қилиб берилган ҳақиқат» А. Қаҳҳорга ўзи рўпара бўлган ҳодисани «буржуа миллатчиларига тўқнашиш» деб баҳолаш учун асос бўлган. Қуйироқда бунинг исботини яна кўп мартаба кўрамиз.

Ҳозир эса муҳим бир мулоҳазани, тўғрироғи, тазаррумини айтиб қўйишим керак. Гап шундаки, «Уч «Сароб» номли аввалги мақола («Ёшлик» 6-сон, 1986 йил)да ўша пайтдаги бадий-тарихий тасаввурим, билимим ва қўл остидаги манбалар характеридан келиб чиқиб қатор тўғри хулосалар билан бирга эндиликда таҳрир қилиниши шарт бўлган айрим мунозарали фикрларни ҳам билдирган эканман. Аввало, бу мақолада ҳам «Сароб» романининг ёзилиш сабаблари очилмай қолган, фақат унинг қайта ишланиш жараёнига эътибор берилган эди. Бунда ҳам роман танқидининг кўлами асл моҳиятни кўз олдимиздан тўсган, бизни бирёқлама ёндашув йўлига бошлаган, натижада ҳар бир ўзгариш ва таҳрир сабабини нотўғри танқиддан излашга ўтган эканман. Ҳолбуки, мантиқли бир савол бизни доимо сергакландирмоғи керак эди: агар ўзгаришлар сабаби фақат қатағон йилларининг танқиди бўлса, нега А. Қаҳҳор «Сароб»ни ўша йиллариёқ қайта ёзишга мажбур этилмади? Нима учун фақат 1957 йилда

чиққан романининг иккинчи нашрига ўзгартишлар киритди? Бу пайтда қатағон деярли тугаган эди-ку?!

Биз бу ва бундан бошқа яна ўнлаб саволларни энди ўзимизга бериб кўрмоғимиз, уларга холис жавоб изламоғимиз керак. Давр ҳақидаги, ёзувчи ва унинг асарлари тўғрисидаги ҳақиқат, нечоғли аччиқ бўлмасин, очиқ айтилмоғи, илмий таҳлилга тортилмоғи лозим, акс ҳолда чала ҳақиқатлар занжири бизни келажакдан бенасиб қилади.

Боя бадриддиновчилар процесси бўлаётган пайтда А. Қаҳҳор шунга ўхшаш манбаларни жиддий ўрганаётган эди, дедик. Хўш, ўша материаллар нималар эди?

Кейинги изланишлар давомида А. Қаҳҳор уй-музейида сақланаётган бир қанча адабиётларга мурожаат этдим. Улар П. Алексеевнинг «Кокандская автономия» — «Кўқон мухторияти» китоби, «қосимовчилик» жараёнини ёритган «Удар по националистической контрреволюции» — «Аксиллиқилобий миллатчиликка зарба» деган китоб ва давлат айбловчиси Р. Катаняннинг шу жараёнда ўқиган айблов нутқи тўлиқ жамланган «Против Касимова, против касимовщины» — «Қосимов ва қосимовчиликка қарши» китобларидир. Шу нарса муҳимки, ҳар учала китобни ёзувчи диққат билан ўқиб-ўрганган, мутолаа давомида китобларнинг ўзи учун муҳим санган ўринларига қизил ва яшил сиёҳда, қизил, сафр ва қора қаламда чизиклар торган, белгилар қўйган, қисқа-қисқа мулоҳазалар ёзган, ўқиб тугатган, саналарни ҳам қайд этган. Хусусан, «Кокандская автономия» китобининг сўнгги саҳифасига «Кахаров 28/11.31» деб, қолган икки китобга бўлса «Абдулла 18/IV.32» деб сана қўйган. Адиб ушбу китобларни берилиб мутолаа қилаётган пайтда Тошкентдаги Кафанов номли клубда бадриддиновчилик жараёни айна қизгин паллага кирган кунлар эди. Хўш, бу суд жараёнларининг, Кўқон мухториятининг «Сароб» романига нечоғли алоқаси бор? Ҳозиргача эълон қилинган мақолаларда, афсуски, бу саволларга жавоб изланмаган. Гўё 20-йилларда ростдан ҳам кучли миллатчилик ташкилотлари кенг иш олиб боргандай, улар Саидий сингари ёшларни ўз таъсирида муттасил бузиб тургандай, давлатга, халқига қарши ҳар қандай ифлос жиноятлардан қайтмай, охир-оқибат ғолиб шўро тузумининг адолатли кураши натижасида мақсадлари саробга айлантирилгандай. Адабиётшунослик, асосан, романининг қайта ишланган варианты устида мулоҳаза юритганидан (О. Шарафиддиновдан ташқари!) унинг асл нусхасидаги замонабоп ғоявий оҳанглари, кейинчалик олиб ташланган муҳим ўринларни эсламайди ҳам. Натижада «Сароб» романининг ҳаётий асослари, яратилиш сабаблари, прототиплари тўғрисида мавҳум тушунчалар, турли миш-мишлар, бир-бирини инкор этувчи фаразлар ҳақиқат ўрнига даъвогарлик қилмоқда ҳануз. Романининг ёзилган пайтдаги ижтимоий-сиёсий муҳитни, ёзувчига таъсир этган объектив воқеликни, адибни шакллантирган мафкура ва унинг эстетик қарашларини тарбиялаган омилларни ҳисобга тортсак, бизнингча, муаммага конкрет яқинлашган бўламиз. Унинг моҳиятини очишда бўлса, бизга А. Қаҳҳор ўрганган ўша давр ҳужжатлари, адибнинг шахсий китоблари ва саҳифаларга ёзувчи қалами билан туширилган белгилар йўл кўрсатса, ажаб эмас.

Туркистон мухторияти, унинг тарихий зарурияти, олдига қўйган мақсад ва вазифалари хусусида сўнгги йилларда ошқо-ра, дадил ва адолатли фикрлар айтилмоқда. А. Қаҳҳор эса мухторият кунларида большевикни «Болишбек» деб юрган, кейинчалик қизил аскар бўлиб уйига «ҳар куни ёғлиқ-ёғлиқ овқат олиб келган» («Ўтмишдан эртактлар»), ҳозирча бўлса қамбағал бир темирчининг ўн яшар боласи эди. Мухторият тўғрисидаги маълумотни у қорлар тиниб, излар босилгандан сўнг, 1931 йилда ёзилган П. Алексеевнинг «Кокандская автономия» китобидан ва қисман Зиё Саиднинг 1927 йилда нашр этилган «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар» (1870 — 1927) китобидан ўрганган ва уларни мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилган. Тилга олинган ҳар иккала манбада ҳам бирёқламалик ва сиёсатга жўр овоз уфуриб турадики, А. Қаҳҳор уларни рост деб қабул қилгани ва... тўғридан-тўғри «Сароб» романига пойдевор қилиб олганини қуйидаги солиштирувлардан секин-аста билиб борамиз.

П. Алексеев китобининг ушбу ўринлари остига ёзувчи қизил қалам билан чизиб қўйган (кўп минг сонли ўқувчиларимизга тушунарли бўлмоғини ўйлаб ўрисча манбаларнинг сўзма-сўз таржимасини беришни маъқул топдик):

«Миллий—озодлик ҳаракати Феврал воқеаларига қадар туб бандгаилар учун ўрашди: 1) Россия савдо-саноат капиталининг мустақкам ўрнаши олишига қарши ва миллий капиталнинг ўсишини таъминловчи шарт-шароитларни яратиш учун; 2) Туркистон ва Россия ўртасидаги сиёсий муносабатларни ўзгартириш учун;

3) янги усулдаги миллий мактабларни яратиш ва Туркистон туб аҳолисининг маданий савиясини ўстириш учун». (П. Алексеев «Кокандская автономия». Т. 1931 й. 3-бет. Бундан кейин фақат саҳифа кўрсатилади).

Романда Салимхоннинг ўтмиши билан боғлиқ ўринлар худди шу гапларнинг бошқа йўсиндаги баёни билан бошланади. Яъни, тараққиёларвар машҳур бой Хусайновнинг кистови билан отаси Салимхон Қозонга юборади. Хусайнов ўз навбатида уни «ёш куёвига» қўшиб Уфага жўнатади. Давомини ўқиймиз: «Бу одам (Хусайновнинг куёви — Р. Қ.) динда, мактабларда турли ислоҳотлар ўтказишни, подшо ҳукуматининг йиқилувини тилар, туркча сўзлаб доим: «Хар қасинг хуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулмонлари бу хурриятдан нечун маҳрум ўлсинлар?» дер эди. Салимхон... бир мартаба Туркистонга келиб кетгандан сўнг, йигитнинг гапи маъқул, ўшандай талаблар ҳақли эканига ишонди ва шу фикрнинг бутун мусулмон шарқига тарқалишини хоҳлаб қолди». (А. Қаҳҳор. «Сароб». Ўзбекистон Давлат нашриёти. Тошкент — Самарқанд, 1937 йил, 73-бет.)

Бу ўринлар ҳар учала нашрда ўзгармаган ҳолда мавжуд. Бироқ П. Алексеев китобидаги ёзувчи остига чизган ўринлар қуйидагича давом этади: «Феврал инқилоби даврида миллий ҳаракат икки оқимга айрилиб кетди... Октябр инқилоби эса Туркистондаги буржуа-миллий ҳаракатнинг моҳиятини тамомла ёзгартириб юборди. У прогрессив хусусиятини йўқотиб аксилинқилобий ҳаракатга айланди». (5-6)

Асл нусхада мавжуд, кейинги муқобиллардан тушиб қолган Салимхон хусусидаги ҳикоя ҳам шунга ҳамоҳанг давом этади: «Феврал инқилоби бўлди. Салимхон подшоликка қарши бўлган бу инқилобни руҳ билан қарши олди ва шу руҳ билан Туркистонга келди. Бироқ инқилоб у тилаган нарсани бермади, шунинг учун у бу инқилобдан норози бўлди. Иккинчи бир инқилоб — Октябр эса унинг бутун тилакларини барбод қилатурғон бўлди». (73—74 бетлар)

Бу ва бундан кейинги тафсилотларни ёзувчи маълум сабабларга кўра қайта ишлаш жараёнида олиб ташлагани, бу сабаблар мақола пировардида маълум бўлади. Ҳозир П. Алексеев китобидаги остига чизилган ўринлар ва уларнинг романга кўчишини кузатишда давом этамиз: «Бу ҳаракатнинг яловбардори миллий-саноат буржуазияси эди. Октябр инқилобидан сўнг миллий зиёлилар буржуазия кетидан кетди ва унинг тарғиботчи-ташвиқотчиси бўлди». (15-6)

Ёзувчи бу гаплар остига чизибгина қолмай, ҳошияга «Мухимлик белгисини ҳам қўйганки, улар романдаги учта қаҳрамон тақдирига дахлдор сифатга айланади. Адиб режа-сига кўра Салимхон, Мунисхон ва уларнинг отаси—мамлакатнинг турли ерларидан келган заводчиларни улкан боғ саҳнида қабул қилувчи йирик саноатчи бой бир гуруҳнинг—«миллий саноат буржуазияси»нинг вакиллари дидир. Миллий зиёлиларнинг «буржуазия кетидан кетганлиги» бўлса бутун романнинг етакчи пафосини ташкил этади. А. Қаҳҳор қўлидаги китобга белки қўйишни давом эттиради: «Октябр инқилоби кунлари Тошкентда янчиб ташланган ҳам миллий, ҳам рус буржуазияси ҳамон курашини давом эттиришни мўлжалларди... Фарғонада аксилинқилобнинг мустақкам таянчини топшига умид қилган мусулмонлар ўлка кенгашининг раиси Мустафо Чўқаев, Тошкентда шўро ҳокимияти ўрнатилгач, дарҳол Фарғонага қочди...»

Мустафо Чўқаев изидан фақат Фарғонадаги эмас, балки бутун Туркистондаги барча аксилинқилобий кучларни ўз атрофига бириктирувчи марказга айланган мусулмонлар ўлка кенгаши «Шўро-исломия» ҳам Тошкентдан Қўқонга кўчди». (19—20-6)

Бу маълумотлар романга қуйидагича шаклда ўтади: «Октябр» енгди. Февралнинг Тошкентдаги тиргаги синди. «Туркистон мухторияти» деб кўтарилган байроқ қулади. Салимхон умидни бошқа шаҳарларга боғлади. У ерларда мухторият байроғини тикишга замин борлигига ишонар эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Улка Шўро Исломининг раиси шундай бир заминни Фарғонадан излаб, байроғини хуржунга

солиб Қўқонга борди. Унинг кетидан Шўро Ислом ҳам кўчди». (73—74-бетлар)

Кўринадики, ёзувчи Алексеевнинг текстига «бадий бўёқ беради»—миллатчиларнинг байроғини хуржунга солиб жўнатади. А. Қаҳҳор ўзи учун муҳим жиҳатларни белгилашда давом этади: «1917 йилнинг 9—11 декабр кунлари мусулмонлар ўлка кенгашининг ташаббуси билан Қўқонда ўлка мусулмонларнинг IV фавқулодда қурултойи қақирилди». (20-6)

Романдан ҳам тўхтаган жойимиздан ўқишни бошлаймиз: «Орада бир ой ўтгандан кейин Шўро Исломнинг ташаббуси билан қақирилган тўртинчи фавқулодда мусулмонлар қурултойида Салимхон Аббосхон билан танишди». (74-бет)

Шу ерда танаффус қиламиз-да, «Кокандская автономия» китобчасининг орқа муқоваси ички қисмига ёзувчининг қора қалам билан ёзиб қўйган ушбу гапларига эътиборни қаратамиз: «Салимхон против вхождения в «Юго-восточный союз». стр. 23 дашнак—70».

Дашноқлар масаласи Алексеевнинг китобининг, дарҳақиқат, 70-бетида тилга олинади, Қаҳҳор ҳам ундан ўз мавридада фойдаланади, ўз-ўзидан бир ҳам бу кузатишга кечроқ тўхталимиз. Ҳозир ёзувчи белгилаб қўйган 23-саҳифани очамиз ва бунда яшил сиёҳда остига чизиш билан ажратилган ўринларни ўқиймиз: «Жанубий-Шарқий иттифоққа киришга қарши бўлганлар ўта жиддий аҳамиятга эга бошқа жиҳатларга ҳам эътиборни қаратишди. Улар олға сурган далилларнинг энг асосийси—рус империализмининг эски тартибларини қайта тикланиши хавфи эди... «Жанубий-Шарқий иттифоққа қўшилиш тарафдорлари асосан ўнг қанот кучлар бўлмиш дин ва йирик савдо капитали вакиллари бўлди. Иттифоққа бириктиришга қаршилар эса миллий саноат буржуазияси вакиллари ва улар билан бирга майда буржуазиянинг барча қатламлари эди». (23-6)

Ёзувчи бу китобнинг охири бетида белгилаб қўйганидек: Салимхон Туркистоннинг «Шарқ-шимол иттифоқи»га кирувига қарши:

«Бу Туркистонни яна Россия асоратига топшириш деган сўз» деди. Аббосхон эса Салимхоннинг Уфадаги фикрида бўлиб, шу иттифоққа кириш тарафдори эди. Иккига бўлинган қурултойи вакиллари ҳам бу масалани Салимхон билан Аббосхон сингари ҳал қилолмай очик қолдирдилар. Эълон қилинган мухторият парча-парча бўлди. Унинг синиқлари қишлоқларга отилиб тушиб, талай вақтгача қишлоқларни тинчлатмади. Қолганлари ковак-ковакларга кириб кетди». (74-бет).

(Ёзувчи озгина эътиборсизликка йўл қўяди—«Юго-Восточный»ни «Шарқ-шимол» деб нотўғри таржима қилиб олади.)

Иттифоққа кириш-кирмаслик масаласидаги тортишувлар ҳам П. Алексеевнинг китобидан белгиланган. Мухториятнинг таслим бўлуви ва босмачиликни «бошлаб юборгани» ҳақида А. Қаҳҳор «парча-парча бўлиш» ва «синиқлари қишлоқларга отилиб тушиш» каби ўхшатиш қилган бўлса, П. Алексеевнинг ўхшатиши ҳам чакки эмас: «Бирлашган буржуазия томонидан эълон этилган Қўқон мухторияти шу тариқа тугатилди. Бу шум ният бамисоли совун кўпигидек ёрилди. Бироқ Қўқон мухторияти ўлиmidан олдин ҳаётга янги кучини—Эргашининг босмачи тўдаларини қақириб улгирди». (71-6)

Ўз-ўзидан бу гаплар ости ҳам чизилган...

«Кокандская автономия» китоби шаклидаги «тарихий ҳақиқат»га содиқликни А. Қаҳҳор шу даражада сақлайдики, бунини қаҳрамонларнинг туриш-турмушига сингдириб юборади. Салимхон ва Мунисхоннинг отасини «тарихий типиклиги» ҳақида гапирган эдик. Энди Алексеевнинг иттифоққа кириш тарафдорларини диндорлар ва катта савдогарлар эди, деган бўлса, романдаги иттифоқ тарафдори Аббосхон ҳам ўтмишда Сайдий таълим олган диний-туркпараст мактабнинг етакчи домласи, ҳозир бўлса Ҳайдар Ҳожини орқали йирик тижорат операцияларида иштирок этаётган хуфя савдогар бўлиб ранг олади...

Бу китобдан фойдаланиш натижаларини яна ўнлаб солиштиришлар орқали кўрсатавериш мумкин. Бизнингча, юқоридаги мисолларнинг ўзи ҳам муайян хулосалар чиқариш учун етарли. Бироқ, боя эслаганимиз, Москвадан сиёсий етукликка эришиб қайтган Эҳсоннинг яна кейинги нашрлардан олиб ташланган (ҳолбуки, танқид ижобий кучларни ўстиришни, жанговарлаштиришни талаб этган эди!) нутқининг асл манбала-

рини эслаб ўтмоғимиз шарт. Негаки, бундай ўринлар, аслида, романнинг ёзилишида асосий таъсир ролини ўйнаган бўлиб, унинг ғоявий-сиёсий пафосини ҳам белгилаб берган.

Аввало тарихий манбаларни кўриб чиқайлик. Зиё Саид «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар» (1870—1927) китобида «Чаён» ва «Чўл чаён» номли журналлар хусусида маълумот бериб ёзади: «Чаён». 1917 йил июл ойидан бошлаб, татар ва ўзбек миллий буржуазиясининг фикр тарқатувчиси бўлиб дунёга келди... Мудир ва муҳаррирлари: Ҳалаф Тўлаков ва Иброҳим Тоҳирий... Журналнинг шiori: «Яшасин, халқ жумҳурияти!», «Яшасин, миллий жумҳурияти!», «Яшасин, Туркистон мухторияти!»... Бу журналнинг теласида турган афандилар «бош силаб биқинга туртишга» ғоятда уста бўлганлар». (Зиё Саид, Танланган асарлар. Т. 1974, 59—60 бетлар. Китобнинг илк нашри 1927 йилда чиққан.) Зиё Саид маълумотлари Эҳсон нутқининг бир қисмини ташкил этса, бошқа ўринлари учун яна ўша П. Алексеенков китобида ажратиб кўрсатилган (аввал қизил қалам, устидан яшил сиёҳда ёнига чизилган) ушбу ўринлар хизмат қилган.:

«Потеляхов, Вадьяев, Юсуф Давидов ва Кнопник пахтачилик фирмалари—мана кимлар Кўқон мухторияти ҳукумати таркибига кирган эди, мана аслида кимлар бу аксилинкйлобий ҳаракатга раҳбарлик қилган эди, мана Кўқон мухторияти аслида кимларнинг манфаатларини ҳимоя этарди» (26-б)

Энди бўлса ҳар икки манбанинг романга кўчишига эътибор берайлик. Эҳсон: «—Биламан, Саидий, ўн саккизинчи йилда чиққан «Чаён» журнали томонидан келажак муаррихларга тақдим қилинган лавҳаларни мен ҳам кўрганман... Сиз бу журнални кўрган ва ўқиган бўлсангиз, унинг кимлар томонидан чиқарилгонлиги ва тарқатилгонлигини ҳам биласиз. О, булар турк миллати, барокатли Туркистоннинг «ғамхўрлари!» «Дод миллат, қаердасан, воя динимиз поймол бўлди, ажнабийларни ҳайданглар... Туркистоннинг кумушдай сувларини хохолнинг чўққалари бўлгатаётир» дедилар. Мухторият ҳам эълон қилишди. Шу журнал муқаддас деган Кўқон мухториятида муваққат ҳукумат аъзолари ҳақиқатан азиз-авлиёлар эди: бири министр Потилахов, яна бири Вадиев (Вадьяев.—Р. Қ.), тагин биттаси Давидов. Буларнинг ҳар қайси миллионер эди...» (147-б.)

Афсус билан таъкидлаш лозимки, бу сўхбат юқоридаги манбаларни персонаж тилида кўчириб, асарнинг сиёсий оҳангини кучайтиришдан бошқага хизмат қилмайди. Эҳсон бундан ташқари 20—30 йиллар вақтли матбуотида долзарб масалалар ҳисобланган Ғарб ва Шарқ муносабати, чор Россияси билан пролетар Россиясининг чекка ўлкаларга нисбатан ўтказган сиёсатидаги солиштириб бўлмас фарқлар, фахш ва бошқа иллатларни фақат буржуа жамяти туғдириши улар пролетар давлати табиига мутлақо ёт экани ва бошқа муаммолар хусусида ҳам ғоявий пишиқ, муаллиф манфаатига мос мўлоҳазаларни баён этади. Бироқ, нафақат бу ўринда, балки бутун роман давомида Эҳсонни тирик инсон, табиий ҳис-туйғулар эгаси, одми одам сифатида ҳис қилолмаймиз. Уни фақат миллатларнинг «томорқасида шалағи чиққан аравадай ағанаб ётган» Саидийга, «қарши лагерда бўлган ёшларни юлиб олиш керак бўлгани ҳолда, беҳабар қолиб, ўз қўлидаги кишини қарши лагерга ўтказиб юборган», совет ёшларининг ўзидаги илғор вакили бўлмиш Шарифга, унинг ғоявий пишиқ келишига қараб бир-иккитагина қолган рус шовинистларидан Серовга ва бошқа идораларнинг ўнлаб ходимларига танбеҳ бераётган, ғоявий савод ўргатаётган, маслаҳат қилаётган ҳолдагина кўрамыз. Гўё шўро тузумини тан олиб, оғишмай унга хизмат қилишининг ўзи кифоя. Шунда Саидий ва Мунисхонга ўхшаб на ўқишда, на ишда, на уйда ва на ишда озор чекилмайди, адашиш бўлмайди. Юрак ва ақлни банд қилатурғон нарсалар Саидий ва Мунисниқидай мешчан туйғулар бўлмай, балки умумхалқ ва умумдавлат аҳамиятига эга бўлади. Масалан, «нима учун Бухорода ришта йўқотилганидек, бутун мамлакатда иситмани йўқотиш мумкин эмас?» ёки яқка ўзбек танбурунининг овози қаерга борар эди, нима учун уни оркестрга айлантирмаслик керак ва ҳоказо.

Ёзувчи Эҳсон ва унинг отаси билан боғлаб яна бир тарихий ҳодисага ўз муносабатини, гарчи воқеалар ривожини буни унчалик талаб этмаса ҳам, қисқагина бўлса-да, билдириб

кетеди. Афсуски, бу муносабат ҳам ҳодисанинг туб илдизларини жиддий ўрганиш орқали эмас, П. Алексеенков китоби ёрдамидагина юзага чиқади. Юқорида айтганимиздек, ёзувчи бу китобнинг орқа муқовасига «дашнак—70» деб ёзиб қўйган. Китобнинг ўша бетини очиб, А. Қаҳҳор остига ва ёнига чизиб қўйган қуйидаги гапларни ўқиймиз: «Кўқоннинг эски шаҳарига кирган дашноқлар Эргагининг қуроли йигитларини тутиш ўрнига тинч аҳолини ёппасига талаш билан машғул бўлишди». (70-б)

Арман дашноқлари қилмишини фақатгина «талончилик» деб ўзича хулоса чиқарган ёзувчи кўнгилли қизил аскар бўлган отаси босмачилар қўлида ўлган кичкина Эҳсоннинг Саидий билан сўхбатига дабдурустдан шу мавзунини олиб киради. Эҳсон:

«—Босмачи ёмонми, армани ёмонми?

— Отангини ўлдиргани учун босмачи дейсан-да.

— Мен эмас, отам ҳам ёмон дер эди. Унинг отасини ўлдирмаган эди-ку!

Саидий ичида «аҳмоқ» деди» (53-бет)

Ҳолбуки, ўша пайтдаги реакция «Дашнакцутюн» партиясининг каллакесар отлиқ отрядлари Кўқон мухториятини бостириш баҳонаси билан нафақат Кўқонда, балки бутун водийда мисли қўрилмаган ваҳшийликлар қилган. Улар фақат «талончилик» билангина чеклиниб қолмай, аёллар ва болаларни, тинч аҳолини шафқатсизларча қирган, чопган. «Бокунинг инглизларга хомларча топшириб қочган» (П. А. Кобозев), туркийларга алоҳида қасди бўлган бу отрядларни водийга киритилишини, ҳатто, Совет ҳукуматининг Урта Осиёдаги фавқулодда комиссари П. А. Кобозев кечириб бўлмас тарихий хато, деб баҳолаган. Бу ҳодисаларнинг тўлиқ қўламини билмоқ учун Туркистон республикаси Советларининг 1919 йил 29 март—10 июн кунлари бўлиб ўтган VII Улка Фавқулодда съезди материалларини (улар Партия тарихи институтининг Архивида сақланмоқда) кўздан кечириш кифоядир. Афсуски, роман муаллифи ўз нафратини ўзгалар юртида сабабсиз қиргинбарот ўтказганларга, уларнинг ваҳший кучидан ўлкадаги сиёсий-иқтисодий раҳбарликни ўз қўлида сақлаб қолиш учун фойдаланибгина қолмай, қилмишларини турли уйдирма ахборотлар билан (улар ҳам Архивда сақланган!) ҳаспўшлаган «интернационал» раҳбариятга эмас, ўшандай ва шунга ўхшаш бошқа адолатсизликлар оқибатида туғилган босмачиликка қаратади, холос.

«Сароб» романининг асл нусхасида аксарият салбий қаҳрамонлар суд-прокуратура ходимлари, савдогарлар, молиячилар ва шўро маданий ўчоқлари—мактаб-маориф, газета-журнал теварағида тўпланган кишилар сифатида талқин этилади. Улар яғона мақсад—кўк байроқ остида бирлашмак улўғ туркий давлат хаёли билан ҳаракат қиладилар. Бу ҳаракатнинг мукамал уюштирилган, юқоридан қўйга томон тобеликка асосланган (ёзувчи буни «занжирсимон» дейди!) бошқарув органлари бор. Ташкилотнинг нафақат Туркистонда, балки Татаристон ва Уфада, Афғонистон ва Москвада ҳам бўлинмалари, алоқа нуқталари бор. Унинг иш қўламини эса ниҳоятда кенг—босмачиларга ҳар томонлама қувват бериш, керак бўлса уларни бошқариш, мактаб-маорифда аҳолининг, айниқса, ёш авлоднинг онгига миллатчилик, пантуркизм ғояларини қуйиш, шўро иқтисодиётида қўпоровчилик ва ишбузукиликлар уюштириш, аёллар озодлигига тўсқинлик, турли хил қотилликлар, қишлоқдаги ер ислохоти, кейинроқ эса коллективлаштиришга ҳалақат бериш, совет матбуотини ва Ёзувчилар уюшмасини қўлга олиб халқнинг руҳига эгалик қилиш... Бу кирдикорлар шу даражада кўп ва бир-бирига боғланганки, аввалига ўқувчи ҳам худди Саидийдек ҳайрон бўлади, бироқ ёзувчи тасвири ва баёни давом эта берган, ташкилот жиноятлари бирма-бир очила бораркан, яна худди Саидийдек қуйидаги ҳолатга тушади: «У жуда кўп, ҳатто қабристонда кечалари кўринатурғон ўт билан чорвоқдаги қизилчанин кўкариши сингари бир-бирдан узоқ ҳодисалар асосида ҳам бир муносабат ва боғланиш бўлганини кўрди. Бундай боғланишлар шундай қутилмаган ердан чиқар эдики, агар биров Саидийга «тамакиннинг тутунин билан қуёшнинг тутилиши орасида ҳам бир муносабат бор» деса ҳам шубҳа қилмас эди». (Булар 1937 йилги нашрнинг 246—247-саҳифаларида бўлиб, А. Қаҳҳор, ошириб юборганини ўзи ҳам сезган шекилли, кейинги нашрларга киритмаган. Ҳолбуки,

бошқа бирор асарда бундай ўринлар зўр истеҳзо қудратини қасб этувчи топилма бўлар эди!)

Буларни ўқигач, ўқувчи ҳам яна Саидийдек шундай хулосага келади:

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайди. Ҳайрон қолиш—икки ҳодисани бир-бирига боғлайтурган учинчи бир ҳодисани бил-масликдир». (239-6) Фикримча, 20-йилларнинг иккинчи ярми-дан бошлаб матбуотда тобора кўпроқ янграй бошлаган маънавий жабҳада пантуркизм ва панисломизм, миллатчиликни «фoш қилувчи» овозлар Қўқон мухторияти шаклидаги биринчи ҳодиса ёнига иккинчи сирли ҳодиса бўлиб қўшилган. Агар 20-йилларда бу ҳужумларга озми-кўпми ижобий кучларнинг жавоб қайтаришига йўл қўйилган бўлса (Сотти Ҳусайнга А. Қодирийнинг, Чўлпонга қарши танқидга А. Қодирий ва Ойбекиннинг, Ж. Бойбўлатов мақолаларига Фитрат ва Отажон Ҳошимнинг жавоблари каби), 30-йилларнинг бошидан саҳнадаги марказий ролни тўлиқ реакцион кучлар эгаллади. Энди ижод аҳлини нафақат маънавий, балки жисмоний ҳам маҳв этиш йўлига ўтилди. Ақлий ва ижодий шаклланиши худди ўша йилларга тўғри келган А. Қаҳҳор учун бу «икки ҳодисани бир-бирига боғлайдиган учинчи бир ҳодиса» ҳам, афсуски, тез орада юз берди. Бу ҳам яна яққа ҳолда эмас, қўша-қўша воқеалар силсиласи кўламида ёзувчи шуурига таъсир этди. Ва бирдан А. Қаҳҳорга ҳам худди Саидий сингари ўзи ва бошқалар билан турли пайтларда юз берган катта-кичи ҳодисалар ўртасида ички боғланиш бордек туюлди. Жуда боғланмай қолган ўринларга эса ёзувчилик истеъдоди қўл келди. Боғловчи ролини ўйнаган шу ҳодисалар шарҳига киришайлик.

1930 йилнинг 25 мартидан 21 июнига қадар Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган СССР Олий Судининг кўчма сессиясида 73/С рақамли жиноий иш кўриб чиқилди. Унда Ўзбекистон ССЖ Олий судининг собиқ раиси Саъдулла Қосимов бошчилигидаги жуда катта гуруҳ жиноий жавобгарликка тортилди ва уларнинг аксарияти отувга ҳукм қилинди. Икки йил ўтгач, Тошкентда яна бир жараён—«бадриддиновчилик»-ка қарши ўтказилиб, унинг ҳам асосий айбланувчилари отиб ўлдирилди. Биз ушбу судларнинг қай даражада адолатли бўлганлигини текшириб ўтирмаймиз, бу мақола-миз тасарруфига кирмайди. Ҳар иккала суд жараёни вақтли матбуотда ўша даврнинг синашга услубида ёритилиб, уларга гош Тошкент темир йўл депозитини ишчилари, гош тўқимачилик корхоналари меҳнаткашларининг ватан хонларига қарши чексиз нафратга йўғрилган, уларнинг ҳаммасига фақат ўлим жазосини талаб этиб ёзилган хат ва телеграммалари илова қилиб берилган. Суд тугаллангач, кўп ўтмай унинг матни (сўроқ-жавобларнинг ўзи эмас, балки олмага мосланиб қайта ишланган, фақат давлат қораловчисининг нутқига асосланган текст!) алоҳида китобчалар шаклида катта нусхада (3000, 5000) чоп этилган. А. Қаҳҳор бу китобларни ҳам синчиклаб ўқиган, улардаги гапларга ҳам худди П. Алексеенков китоби сингари ҳеч қандай шубҳасиз ишонган ва улардан ҳам «Сароб» романи учун асосий гоъвий материал сифатида фойдаланган. Китобларнинг биринчиси «Удар по националистической контрреволюции (Приговор над Касымовым и К°)» (УзГиз., 1931 й.) деб номланган. Шуниси характерлики, қосимовчилар устидан ўтказилган судда жамоат қораловчилари сифатида Жаҳон Обидова ва Сотти Ҳусайновлар фаолият кўрсатишган. Сотти Ҳусайновнинг давлат қораловчисининг гапларини сал бошқачароқ шаклдаги такрори бўлган нутқи қисқартирилган ҳолда «Ўзбекистанская правда» газетасининг 1930 йил 3 июл сонида босилди. Ҳарқалай, А. Қодирий ва бошқаларга қарши «сиёсий хушёр» танқидлари билан тажриба орттирган С. Ҳусайннинг бунчалик катта процессга ҳам жалб этилгани бежиз бўлмас керак. Судда Қосимовга берилган характеристика, унга қўйилган айблар қай тарзда романга кўчгани хусусида сўз юритайлик. Бугунги ўқувчи икки марта қайта ишлов берилган «Сароб» романида суд-прокуратура соҳасига алоқадор терговчи Мирза Муҳиддин ва халқ судяси Иброҳимов образларинигина учратади. Ҳолбуки, биринчи нусхада уларнинг сони кўпроқ. Хусусан, Мирза Муҳиддин ва бошқаларнинг устидан раҳбарлик қилувчи, катта поғонадаги юридик шахс, бош терговчи Эшматов образи бор. Асл вариантга тўхталишдан аввал ҳозирги «Сароб»даги мунозаралар бир вазиятни эслайлик. Саидийнинг почаси Муҳаммадражабини ташкилот ишига жалб

этиш мақсадида солиқлари камайтирилиб Ҳайдар Ҳожига қўшиб Ўзганга жўнатилиши арафасида маҳалла комиссиясининг раиси Мавлонкулов ишга аралашади-да, сал бўлмаса ташкилот режаси барбод бўлай дейди. Мирза Муҳиддин газетادا уюштирилган фельетон баҳонасида Мавлонкуловни порахўрликда айблаб ҳибсга олади ва бир йилдан кўпроқ қамоқда сақлайди. Бу орада уни кафиликка сўраб маҳалла фаоллари терговчи Мирза Муҳиддин хузурига боришади ва шалвираб ортага қайтишади. Кейин шунча одам бориб иш чиқара олманг Мирза Муҳиддин қабулига (Мавлонкуловни ҳам шахсан унинг ўзи жонбозлик кўрсатиб қамаган!) жабрланувчининг ёш, кўзга яқин, бунинг устига саводсиз хотинини илтимоснома билан жўнатишади. Мирза Муҳиддин эса саводсиз бу аёл қўлига адрес ёзиб бериб(!) ўз уйига таклиф этади ва ўша жойда Мавлонкуловнинг номусига тегади. Бу тасвирдаги бир эмас, бир неча мантиқсизликларни изоҳлаб ўтириш шарт бўлмаса керак. Хўш, илк «Сароб»да-чи?

Маҳалла фаоллари Мирза Муҳиддиндан ҳафсалалари пир бўлгач, энди аёлга катта амалдор, бош терговчи Эшматов хузурига арз билан боришни маслаҳат беришади. Эшматовнинг «давомли ғам-койишдан сўлиброқ қолган бўлса ҳам, бу тиниқ юз, қизил гулнинг ғунчасидай оғиз, ёш йилтираб турган узун қора киприкларни қуриб» (227-бет) ниёти бузилади. У аёлнинг эрига албатта ёрдам қилишга ваъда беради ва эртага сафарга кетажagini айтиб, агар аёл иши битишини хоҳласа уни бир ҳовлидан топиши мумкинлигини билдиради. Саводсиз аёл суриштириб юриб топиб борган бу ҳовли Эшматовнинг югурдаги Мирза Муҳиддиннинг уйи бўлиб, пихини ёрган Бош терговчи шу ерда ўзининг тубан мақсадига эришади. Ва «аксари бош терговчининг нишхўрди Мирза Муҳиддинга қолар эди. У ишни судга чиқарганидан сўнг то янги ғалва сескантирмагунча бу нишхўрддан бошини кўтармади...» (229-бет) Ундан ташқари, халқ судяси Иброҳимов (Мавлонкуловга ёрдам бермоқчи бўлган киши) Бош терговчини «ўртоқ Эшматов» деб амал даражасида ўзидан юқорилигини билдириб туради ва Эшматовнинг унга қилган дағдағаларидаги мантиқ кўп ўтмай ўзини кўрсатади—Иброҳимов ҳам порахўрлик ва бузуқликда айбланиб қаматилади.

Кўринадими, А. Қаҳҳор биринчи нусхада эришгани шунчалик мантиқли ўринлардан воз кечи бўлса-да, Эшматов образини кейинги нашрлардан чиқариб ташлаган. Бунинг натижасида яна юқорида кўрган мантиқсиз эпизодлар пайдо бўлишига ҳам рози бўлиш. **Нера!**

Бу саволга жавоб, айтилганидек, мақола-миз сўнггида маълум бўлади.

Ҳозир Эшматовга қайтайлик:

«Бош терговчининг кабинети эшигига рўпара бўлганида, дастлабки ваҳима уни (Мавлонкуловани—Р. Қ.) яна босди. Кабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёзилган, ҳашаматли устол орқасида ўтирган ўттиз ёшлардаги нозик, ўрта бўйли, оқ юзли йигит, аризани олиб хотинга ўлтиргани жой кўрсатди» (1937 йилги нашр, 226-бет)

Жараён давомида давлат айбловчиси нутқида ҳам, қатор шарҳларда ҳам қайта-қайта такрорланган гапни—Қосимов ўзининг асл башарасини яшириш учун иш кабинетига доҳийларнинг сурат ва ҳайкаллари, давлат байроқларини қаторлаштириб қўйгани, столига бўлса гўё пок коммунистлардек қизил мовут ёзиб олгани тўғрисидаги ўринларни келтириб ўтирмайлик-да (чунончи, уларнинг остига ҳам А. Қаҳҳор чизиб қўйган), «Удар по националистической контрреволюции» китобидаги С. Қосимовга берилган илк характеристика билан танишайлик:

«Айбланувчилар:

1. Қосимов Саъдулла Рашидович, 29 ёш, ЎзССЖ Олий Судининг собиқ раиси...» (5-б. Таъкид бизники—Р. Қ.)

Қолгани—«нозик, ўрта бўйли, оқ юзли йигит» эса газеталарда ўша кўнлари босилган Ўзбекистон Олий судининг собиқ раиси суратида гавдаланиб турибди. Албатта, агар масала фақат ташқи, шаклий мутаносиблик устидагина бўлганида, у ҳақда тўхтаб ўтирилмаса ҳам бўлар эди. Афсуски, «Сароб» вақат иш яратилишига туртки бўлган манбалар мундсабати фақат шу билан чекланмайди. Ушашлик, таъсир, баъзан бўлса иккинчи нусха даражасидаги эпизод ва муҳим деталлар борки, улар одамни жиддий мулоҳазага толдиради. Хусу-

сан, юқорида кўрганамиз—романда ёзувчи тасвирлаган бузуқликлар, меҳнаткаш омма арз-додини тингламай, унинг киз-жувонларига кўз олайтириш «факт»лари қосимовчилар жараёнида ҳам худди асаргаддек шарт-шароитларда юз бергани айтилади. Ундан ташқари бу китобнинг ҳам охирги бетига ёзувчи ўзи учун муҳим жиҳатлар тилга олинган саҳифаларни ёзиб қўйган. Қизил сиёҳда амалга оширилган бу ёзувлардан бири, масалан, шундай: «Взятка—8,19»

Китобчанинг 8-саҳифасидаги қуйидаги ўринларнинг ён томони у ўша сиёҳда чизиб қўйган:

«Уз-ўзидан равшаник, Қосимов катта миқдордаги порани фақат аҳолининг буржуа тоифасидан олган. Унинг асосий, доимий шериги ва ажралмас дўсти Насриддин Олимов исми бой эди. Олимовнинг ўзи ва дўстларининг судлар билан боғлиқ ишларигагина эмас, тижорат юмушларига ҳам Қосимов ўз навбатида кўмаклашиб турган. У Олимовдан олиниши керак бўлган солиқларни камайитириш тўғрисида Бобожонов номига хат ёзиб берган». (8-б) **Ёзувчи бунга қўшимча «Насриддин Олимов» исми остига яшил сиёҳда чизиб, ҳошияга—шу исмининг тўғрисида латин имлосида қиялатиб «Ҳайдар Ҳожи» деб ёзиб қўяди.** Бундай, қахрамонга прототип белгилаш китобнинг Н. Олимов ҳақида гап кетган яна икки жойида ҳам учрайди. Энди китобнинг ёзувчи айтган 19-бетини очамиз ва остига чизилган тубандаги гапни ўқиймиз: «Қосимов уни ўз ҳузурига қақириб пора олишдан уялмасликка, фақат ўзи билан шерикчилик қилиб туришга очикдан-очик шама қилади. Унинг жазосиз қолишига кафолат беради».

Ҳўш, романга Эшматов бўлиб кирган одам ҳаракатларида энди бу масала—пора масаласи қандай ҳал этилган? Насриддин Олимовнинг Ҳайдар Ҳожига айланиши-чи?

1937 йилги «Сароб»нинг II бўлим, IV бобда давлат томонидан дўкони хусусида чиқарилган катта солиқни тўлашдан Эшматов ёрдамида қутқарилиб, Ҳайдар Ҳожига қўшиб Ўзгантга жўнатилган Мухаммадражаб бир кун марказга келади. Унинг Ҳожи билан қилиб юрган сирли юмушлари тўғрисида сўрайвериб қўймаган Саидийга жавоб берад экан, у шундай ҳикоя қилади: «Ҳожи бўлса ишнинг кўзини билади. Ундан кейин амалдорларга инобатлик... Улгуржи солиқ чиқса, Ҳожи ҳеч бўлмаганда ўндан бирга келтиради ё буткул йўқ қилади. Ўзи закончи. Суд-жанжал ишига аралашса ҳар қандай мушкул иш бўлса ҳам эплаб чиқади. Аммо судларга ҳам қойилман. Порани иликдай ютади-я! Эшматовингиз ҳам... Итялоғи тилладан бўлгандир. Ҳар борганида Ҳожини кўрмасдан, унинг зиёфатини емасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачини суд қилди. Ҳамма отишга ҳукм қилар, деб ўйлаган эди, нимагаки, буларнинг устидан ариза жуда кўп тушди. Шундай бўлса ҳам бадавлат одамлар экан, пул билан ўлимдан қолди. Иккови ҳам етти йилданга кесилди. Ҳозир биттаси қутилиб чиққан эмиш, деб эшитаман. Асли судликка ўқийтурғон экан» (236-бет).

Балки босмачилар ҳақидаги гап ёзувчи фантазиясининг маҳсулидир, деб ўйлаш мумкин. Бироқ, афсуски, «Удар по националистической контрреволюции» китобининг 11—12-бетларида остига чизилиб, ёнига ёзувчи қўли билан «Басмач» деб ёзиб қўйилган ушбу ўринлар бу фикрга ҳам тезда барҳам беради:

«Қосимов раислигида 1927 йилнинг март ойида Андижон шаҳрида қатор лавозим жинойатлари ва асосийси—босмачилар билан алоқада бўлиш, босмачи тўдаларини уюштиришда айбланган Еқубжон Исақуловнинг иши кўриб чиқилди. Андижон меҳнаткашлари суддан Исақуловни отувга ҳукм қилишини кутишган эди. Далилларнинг оғирлиги ва равшанлигига қарамасдан Қосимов Исақуловни бор-йўғи 6 йил озодликдан маҳрум этишга ҳукм чиқаради... Орадан бир йил ўтгач, у озод бўлиб Андижон кўчаларида бемалол сайр этиб юрган. Қосимов ўзининг бу саховатли ҳукми учун қанча пора олгани аниқланмай қолди» (Яна қўйилган айбларнинг исботсизлигига диққат қилинг!)

Агар романда «март» «куз»га, «Исақулов» бўлса «иккита босмачи»га, уларга берилган жазо «6 йил» эмас «етти йилданга» этиб «бадийлаштирилгани»ни демаса...

Худди суд жараёнидаги каби романда ҳам Эшматовдан ташқари бир неча исми-исмсиз терговчи-судьялар тилга олинади. Албатта, уларнинг энг йириги Эшматов бўлса, роман тўқимасига батафсил тортилгани Мирза Муҳиддин

образидир. Абдулла Қаҳҳор С. Қосимовга нисбатан берилган салбий сифатларни гуё аралаштириб ишлатади, персонажларга «сочиб» юборади. Бу сочишда, табиийки, Мирза Муҳиддин чекига кўпроқ нарса тушади. С. Қосимов, Ш. Бадриддинов ва уларнинг шериклари бўйнига юкланган айблар—миллатчилик ташкилотлари билан алоқада бўлиш, уларнинг жиноий ишларини ёпти-ёпти қилиб юбориш, босмачиларга қурол-яроғ, от-улов етказиб бериш, софдил газетачиларни қувғин қилиш, хотин-қизлар озодлигига ғов бўлиш, ичкилик ичиб маънавий тубаниклар қилиш каби ўнлаб айбловлар Мирза Муҳиддинга ҳам фаолият сифатида сингдрилганини ҳам суд материаллари—роман матни усулида бирма-бир солиштириб ўтириш шарт бўлмаса керак. Зеро, асарнинг яна қатор воқеалари, персонажларнинг келиб чиқиш илдизларига мурожаат этилганида ҳали бундай солиштириш давом этади.

Таъкидланганидек, ёзувчи «Удар по националистической контрреволюции» китобидаги Насриддин Олимов билан боғлиқ ўринларни айрича диққат ила ўрганган ва очик-ошкорга бу одам романга Ҳайдар Ҳожи бўлиб ўтишини белгилаб берган. Дарҳақиқат, худди прототипи каби Ҳожи ҳам «савдо ишига жиддий киришган. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида». Бу ерларда у ҳам Олимов сингари турли савдо уюмлари тузган, улардан тушадиган даромадни шўро ҳукуматига қарши қаратилган юмушларга сарфлайди. Хуллас, у нафақат фаолиятда, балки ёш, кўриниш (Н. Олимов сурати ҳам газеталарда чиққан!), характерининг ўзига хос томонлари билан ҳам суд тақдим этган прототипига содиқ қолади. Романга солиштирилаётган китобнинг «Хукм» қисмидан ўқиймиз:

4. **Олимов Насриддин, 41 ёш, савдогарлардан, бошланғич маълумотли...** (6-б).

Энди романдан ўқиймиз: «Танишган одамлари ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши—Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни у биринчи мартаба терговчи Мирза Муҳиддиннинг уйида бўлган кичкинагина бир ўлтиришда кўрган эди. У, қирқ ёшлардаги бир киши...» (158-бет) Жараёни ёритган китобда Н. Олимов, аслида, ниҳоятда катта кит бўлишига қарамай, иш битириш учун керакли одамлар олдида «тупроқдай хокисор» қиёфага киргани, уларга ўзининг шахсий уларини бериб қўйгани, ўзидан кичик одамларга ҳам ялтоқланиб юмушини тўғрилаб кетгани бир неча маротаба айтилади. Бу жиҳатлар ҳам ўзгармаган ҳолда роман қахрамонининг сифатига айланади: «Саидий эшикдан кирганда у (Ҳожи—Р. Қ.) шундай абжирлик билан ўрнидан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўрimsизлиги устига бу ҳаракати билан Саидий даражасидан яна минг поғона пастга тушиб кетди.

У, гап-сўз, бутун ҳаракати билан ўзини ҳаммадан паст олар, худди шу ердагилардан ҳар бири иш буюрса ҳам бўлатурғон ва гуё шунга кутиб ўлтиргандай туюлар эди. У, кишининг юзига ҳеч қарамайди; гапирганда ё кишининг кўкрагига, ё ерга қараб мулойим товуш билан гапирди ва доим илжайиб туради. Аммо Мирза Муҳиддин унинг пилтаси чиққан дўпписини яқин тож ўрнида кўрар эди.» (156-б).

Хуллас, бу китобнинг ҳам яна ўнлаб саҳифаларидаги тафсилотлар ёзувчи диққатиға тортилган ва романга у ёхуд бу муносабат билан материал қилиб олинганки, уларнинг барчасига тўхтаб ўтирмай, китобнинг охирги бетига алоҳида белгилаб қўйилган ёзувчи эслатмаларини келтириб чекланамиз: «Взятка — 8,19.

Муссабагиёв — 16

Сушность касымовщины — 36.

Алимов — 38,39».

Агар ёзувчи ўзининг билим ва тажриба доирасидан хийла четда бўлган бу икки суд жараёнидаги гапларга, уларнинг талқини акс этган китобларга тўла ишониб, уларга мутлақ шубҳа қилмаган ва бу романда ўз аксини топган бўлса, «Ўтмишдан эртақлар»да А. Қаҳҳор эслаган, ўзи гувоҳ бўлган, унчалик аҳамиятга эга эмас воқеалар (билим юртидаги домларнинг айримлари орасидаги миллатпарварлик кайфиятлари) романга Саидий каби ёшларни бузган, йўлдан адаштираган, махсус уюштирилган ҳаракатлар сифатида олиб кирилади. А. Қаҳҳорнинг ўзи ва минглаб ўзбек болалари таълим олган мактаблар ёшларнинг онгини захарловчи ўчоқлар қиёфасида типиклашади. Шуниси ҳам қизиқки, қайта ишланган вариантлардан бу воқеалар тасвири ўрин олган 2 бўлимдаги IX боб ҳам бутунлай олиб ташланади. Албатта,

шундай саволлар туғилишини кутиб турибмиз: Ахир роман ўз номи билан роман-ку, унда воқеалар ҳаётда қандай кечган бўлса, аини шундай тасвир этилиши шартми? Мақола муаллифи ёзувчидан шуни талаб қилиятими? Ёзувчининг ижодий ҳуқуқларини инкор қилмоқчимиз? Бир қарашда бу саволларда жон бор. Қолаверса, ўзимиз ҳозирга қадар келтирган мисоллар орқали муаллифини фойдаланган китобларига ортиқча садоқатда айблагандек бўлдиқ.

Энди эса гўё ундан ўша садоқатни яна ўзимиз талаб қилаётгандаймиз. Ахир бу — фикр-мулоҳаза юритишдаги дуализмнинг — шубҳапарастликнинг ўзгинаси эмасми?

Йўқ, ундай эмас!

Биринчидан, ушбу мақоланинг асл мақсади у ёки бу адабий ҳодисанинг айбдорини қидириш ва уни орадан неча ўн йилликлар ўтиб улгиргач, ошкоралик баҳона қоралаш эмас. Негаки, адабиёт илми биринчи навбатда ўзининг илмий-эстетик мезонлари билан фарқлашини, унга мақтов ва офаринбозликлар қанчалик юк қўша олмаса, бировни қойил қилиш усули бўлиб бораётган турфа қораловлар ҳам ҳеч қандай ижобий сифат бера олмаслигини яхши биламиз. Биз фақат **тушунмоқчимиз**. Истеъдодли ёзувчи ва унинг оталаримиз ўтмиши хусусида талантли ёзган асаринигина эмас, балки бу ёзувчига таъсир этган, унинг ҳақиқатларини шакллантирган турли ҳаёт-ий ва сиёсий омилларни, асар ёзилишига сабаб ва асос бўлган манбаларни аналмоқчимиз.

Иккинчидан, ҳа, роман ўз номи билан адабий асар, ижодий фантазияга кенг ва чегарасиз имкониятлар очилувчи йирик эпик дунё. Унда уюштирилган воқеа ва характерлар муаллиф гувоҳи бўлган ҳаётдагидан мутлақо бошқача, ҳатто унга тескари ҳам бўлиши мумкин. Бироқ, «Сароб» ўша фантазияга, айниқса, тарихий ҳаёл ва орзуларга кенг йўл очувчи бошқа асарлардан фарқли ўлароқ, агар таъбир жоиз бўлса, ўта конкрет, замонавий асар эди. У замон ва сиёсат талаби, ёзувчининг пировард мақсади, ҳатто омма онгу шуурига таъсири нуқтаи назаридан ҳам конкрет сиёсий роман-дир. Унинг ғоявий пафоси (миллатчиларга, исломпараст ва туркпараст «ғаламислар»га нафрат руҳи, уларнинг йўлига кириш муқаррар ҳалокатнинг гарови экани!) айнан 30-йиллар мафкурасига ҳамоҳат бўлиб, асар, биринчи навбатда, айнан шу ўттизинчи йиллар одамлари ўқиб таъсирланиши учун ёзилган. Бу факт адабий асарнинг умрбоқийлиги масаласи билан тўқнаш келмай алоҳида мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга ўта қайсар фактдирки, уни дарров инкор этишга шошилмаслик керак. Ундан кўз юмиш ортиқча қийинчилик ҳам, ташвиш ҳам туғдирмаслиги мумкин, бироқ, бу инкор муаммони очилишига эмас, аксинча, уни ёпиб қутилишга йўл очади. Шундан келиб чиқиб биз ёзувчининг «Кокандская автономия», «Удар по националистической контрреволюции» ва қуйида яна кўрадиғанимиз бошқа бирёқлама китобий тарихларга ишониб, уларни ҳеч ўзгармаган ҳолда романга (сиёсий романга!) материал қилиб олганига қанчалик эътироз билдирсак, унинг ўз бошидан ўтган ҳодисаларни, ҳаётий тарихни яна ўша — ғоявий вази-фисаси тайин асарга «мумлашиб», «газак олиб», «урчиб ва ўсиб» киритилганига ҳам шунчалик афсусланамиз. Ва бу эътирозларни билдирар эканмиз, ёзувчининг ўз қилаётган ишини самимий бажарганига, қоралаётган ҳодисаларини чиндан ҳам бўлганига ич-ичидан ишониб, халқнинг бахтли келажаги учун шу кучларнинг маҳв этилиши шарт, деб ўйлаганига, бир зум бўлсин, шубҳа қилмаймиз. Чунки, кейинги турғунлик йиллари тажрибаси ҳам шуни исботлаптики, чин маънодаги эркинлик, ошкоралик ва демократиянинг йўқлиги, бахтли ҳаёт фақат ВКП(б) раҳбарлигида қурилажак тузумдагина реаллиққа айланиши ҳақидаги оммавий алдов жаҳиятнинг катта қисмини, не-не ақлли кишиларни ҳам йўлдан оздирган. Қолаверса, Абдулла Қаҳҳор ўз романини жуда ҳам ёш — 25—27 ёшда, бу ёшга хос барча ютуқ ва қусурлар таъсирида ёзди. Ахир унинг қўлига тушган юқоридаги китобда бир эмас, бир неча марта мана бундай «ҳақиқатлар» ошкор қилинган: «1917 йилдан 1922 йилгача иттиҳодчи-туркпарастлар бўрча мактабларни эгаллаб олишди ва турк зобитлари ёрдамида ўзбек ёшлари онгига буржуа миллатчилиги, туркпарастлик ва исломпарастлик ғояларини қўйишга уринишди». (45-б.)

Бу ҳам майли. Деярли ҳамма ишониб турган, энг юқори поғонадаги раҳбарлар ҳам ҳеч қандай шубҳасиз тасдиқлаган, ҳаммасидан муҳими бўлса, оламга ҳақиқат ва адолатнинг яғо-

на тарғиботчиси ва посбони деб таништирилган Московдек жойдан келган давлат қораловчисининг ушбу расмий баёнотларига ишонмаслик мумкинми эди: «Уртоқлар, сизлар яхши эслайсизларки, 1920 йилда Бухарни ва Преображенскийнинг «Коммунизм алифбоси» китоби чиққан эди. Яхши биласизки, шўро ёшлари шу китоб асосида тарбияланарди. Мана энди шу коммунистик «оғуға қарши бошқа бир оғу топиш керак бўлиб қолади ва Олимовнинг дўсти, устози ва ҳамфиқри Мўса Бегиев ўзининг «Ислом алифбосини ёзади...» (Р. Катанян. «Против Касимова, против касимовщины». Узгиз. Т. 1931. 114-б. Бундан кейин фақат саҳифа кўрсатилади). Ҳа, ёзувчи бу талқинларга самимий ишонади, ишонганини тасдиқлаб, бу гапларнинг остига чизиш билангина чекланмай, ҳошияга муҳимлик «!» белгисини ҳам қўяди. Бу ва матбуотда ҳар кун и кайтарилаётган шунга ўхшаш «ҳақиқатлар» А. Қаҳҳор учун болалигида тарбия беришгани ўз устозларининг айрим гапларига жиддий маъно киритгандек, уларнинг ҳаракатларида ўша пайтда ёшлик туфайли тўла англамагани сиёсий томонларни, хавфни очгандек бўлади. Агар, Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романини ўқиш, мунаққид О. Шарафиддинов айтгандек, «Абдулла Қаҳҳорга ўз романининг композицияси-ни топиб олишга ёрдам берган» бўлса, юқорида тилга олинган китоблар таъсири асарнинг ғоявий-сиёсий йўналишини белги-ланашида ҳал қилувчи рол ўйнади. (Шу ўринда айтиб кетиш кераки, О. Шарафиддинов кўчирма келтирилган «Абдулла Қаҳҳор» номли китобида («Еш гвардия» нашр, 1988 йил, 48-бет) ёзувчининг Жек Лондон романини ўқигани ҳақида мақолаларида тўхталмаганини айтади. Аслида эса, 1940 йилда Маъруф Ҳакимнинг «Ҳаёт қўшиғи» номли ҳикоялар тўпламига ёзган мақоласида А. Қаҳҳор «Мартин Иден» романини тилга оладики, бу унинг асардан хабари бўлганини исботлайди.)

Келтирилган сўнгги катта цитата А. Қаҳҳор уй-музейидан топилган, «Сароб» романини ёзишда у фойдаланган китобларнинг учинчисидандир. Бу СССР Олий Суди прокурорининг катта ёрдамчиси, давлат айбловчиси Р. П. Катаняннинг қосимовчилар устидан ўқиган айблови жамланган китоб бўлиб, ёзувчи уни 1932 йилнинг 18 апрелида ўқиб тугатган. Шуни айтиш кераки, бу нутқда ҳам конкрет айблардан кўра баланд пардалардаги сиёсий ёрликлар тўла устунлик қилади. Р. П. Катанян ўз нутқини ниҳоятда ўткир иборалар, кўчирмалар, қочиркилар, ўхшатиш ва жонлантириш каби бадият элементлари билан обдон беэзаган, Ўзбекистонда жуда қисқа бўлишига қарамай, бу ишловларнинг соф ўзбекча намуналардан ташкил толганидан ҳам билса бўладики, унга маҳаллий қорчалонларимиз (балки Сотти Ҳусайнга ўхшаган кимсалар) астойдил кўмак берган. У жуда усталлик билан қосимовчилар баҳона маҳаллий оммини «бараны», «лошады» деб номлайверади. «Қўроғи карим»дан бошлаб мактаблар учун ёзилган дарсликларгача масхаралайди, ыгнадек айбга туядек сиёсий ёрликни ёпиштиради ва ниҳоят мақданувчиларнинг асариятига отув ҳукмини талаб қилади, мақсадига эришади ҳам. Айблов нутқининг ора-орасида суд раисаси М. И. Василева-Южина унинг гапини мулозимлик билан тўхтатиб, турли меҳнат жамоаларидан уюштириб келтирилган «халқ вакилларига» нафрат ва ғазабга тўла (ҳолбуки ҳали суд туггани йўқ!) муражаатномаларни ўқиттириб оладики, бу ҳам Р. Катаняннинг руҳига руҳ қўшади. (Қисматнинг ўйиними, кулгисиними кўринг — шоир Э. Воҳидов суҳбатларининг бирида «Агар 1937 йилда Апрессьян ва Ивановлар ўзбек халқининг асл ўғлонлари жонига сайёдлик қилишган бўлса, 1987 йилда бундай кирдикорни Гдлян ва Ивановлар амалга оширди» қабилда гапирган эди. Биз кўрйамизки, бу аънава ҳўла илгарироқ — 1918 йил бошида дашноқлар босқини, 1930—32 йилларда бўлса Р. П. Катанян ва Ивановлар (бу процессда ҳам шу фамилияли суд ходими бор!) «саъй-ҳаракати» билан муқаддима олган экан).

Асосий гап шундаки, «Сароб»нинг бўлажак муаллифи бу нутқдан ҳам унумли фойдаланади ўз асарига. Қуйидаги кузатишларга эътибор берайлик. Қосимовчиларнинг ўз аксинчиқилобий йиғинларини қачон ва қаерда ўтказганликлари хусусида қўл остида арзирли далиллар бўлмаганидан Р. Катанян нутқининг бир неча жойида мана бунга ўхшаш тахминни айтади: «Хўш шундай экан, аксинчиқилобчи — миллатчилар ўз мақсадлари йўлида яна бошқа йиғинлардан ҳам фойдаланмаган бўлишлари мумкинми? Масалан, улар «гап»лардан фойдаланишмас эдимиз? Албатта, улар «гап» йиғинлардан

унумли фойдаланишган ва у ерда ўзлари учун муҳим бўлган нарсалар, уларни тинч қўймаётган, қизиқтираётган ва диққатларини тортаётган масалалар хусусида суҳбатлар қуришган» (34-б).

Ўзбекларнинг бу одати — «гап ейишлари» Катанянга кейин ҳам роса иш беради. Юқорида айтилганидек, А. Қаҳҳор унинг нутқини ўрганаётган бир пайтда (1932 йил баҳори) Катанян Ташкентда бадриддиновчилар устидан ҳам худди шундай жараён ўтказаетган, бу жараён ҳам матбуотда узлуксиз ёритилиб турар эди. Мана шу процессда сўзлаган нутқида ҳам давлат қораловчиси энди бадриддиновчиларга нисбатан худди шу «далили»ни — жиноятчилар ўзларининг «гап»ларида қораният ва жиноятларини режалаштиришганини келтиради. Шу нутқида у биринчи мартаба ушбу гап йиғилишларида «Фарғона водийсида гуллар очилмай, булбуллар сайрамай қўйгани, одамлар қайғуга ботгани» ҳақида ўзларининг «сентиментал» шеърларини ўқиган шоирларни, хусусан, Чўлпонни тилга олиб ўтади. («Ўзбекистанская правда» газ. 1932 йил, 15 июн сони) Шоирнинг бу тўхматларга муносабати, шахсан унинг бошидан ўтган воқеаларнинг кейинги рисожи хусусида ёш мунаққид М. Қаршибоев «Шарқ юлдузи» (1990 й., 10-сон)даги мақоласида батафсил ёзди.

Абдулла Қаҳҳор бўлса, Катанянинг бу кашфиётини романининг асосий воқеалари ривожланадиган, бош қаҳрамони Саидий характери ва психологиясини ўзгартириб борадиган муҳит сифатида ўзлаштиради. «Маст бўлиш пайшанбалари», «гап мажлислари» аксилинқилобий, халққа қарши кучларнинг йиғилув жойлари, фитна ва кўпоровчиликларини режалаштирадиган ўноқлар сифатида талқин этилади. Бундай ўринлар романда ниҳоятда кўпки, бирма-бир эслаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак.

Р. Катанян қосимовчиларни «фош қилиш»ни давом эттиради: «Босмачилик янчилиганидан сўнг, унга қўйилган ютуқ бой берилгандан кейин аксилинқилобчилар шўро аппаратида кириб олишга, зиммасига шўро ҳокимиятининг обрўсини тўкиш вазифаси юклатилган кишиларни шўро аппаратида тиқиштиришга қарор қилдилар; шундай қилсинларки, меҳнаткаш омма шўро аппарати тимсолида ўз аппаратини ҳис қилмасин, балки бу ҳокимият меҳнаткашлар учун ёт, нафрат ва инкорга лойиқ деб ўйласин. Ва биринчи галда улар уч муассасага — судларга, коммунал хўжаликларга ва молия органларига жойлаштириш мақсад қилиб олишди... [10-б]

Қосимов чиқарган бундай ҳукми меҳнаткаш аҳоли қандай кутиб олди? Биз бу ерда Исҳоқ Қоридан эшитдикки, аҳоли Исақулов юзига тўпурган ва бу тўпук. Исақуловнинг бошидан ошиб суд идораларига тушган...» [20-б]

Ёзувчи бу гапларнинг остига қизил қаламда чизиб қўйган ва улардан романинг турли ўринларида унумли фойдаланган. «Сароб»нинг биринчи бўлими, XXI бобида Саидий Салимхоннинг таклифи билан унинг уйига боради. Агар бундан олдинки ташрифларда бу уйда Салимхон билан бир шиша ичимлик атрофида «оламнинг қоридан холироқ суҳбатлар» қуриб ўлтирилган бўлса, бу сафарги ташрифга Салимхон алоҳида тайёргарлик кўриб қўйган эди. Саидий уйга кириб худди Катанян санаган идораларнинг масъул ходимларини кўради, улар билан суҳбатлашади ва бу суҳбат натижаси шу бўладики, у ер ислоҳоти хусусида иштиёқ билан ёза бошлаган романидан ҳам совийди. Катанянинг ёзувчи диққатини ўзига тортган қолган гаплари бўлса, ўшандай суҳбатлар элагидан ўтиб «ўз тўпига қайтган», энди ўзи ҳам шундай одамларни уюштириб, бошқа ёшларни ҳам ташкилотга жалб этишга уриниб юрган Саидийнинг қуйидаги фикрларига қўл келади:

«Бундай байроғнинг (туркпараст, исломпарастлар кўзлаган яшил байроқ, албатта — Р. Қ.) тикилишини хоҳлаган ҳар бир киши партия ва комсомол сафига ҳарқандай йўл билан бўлса ҳам кириб олсин. Шўро идораларига жойлашсин. Шўро аппаратида ўрнашган ташкилот вакили халқни шўролар ҳукуматидан бездиришга шундай йўллари тутсинки, халқ унинг юзига тўпурсин ва бу тўпук, унинг бошидан ошиб, ҳукумат устели устига тушсин. «Ўз ҳукуматим» деган деҳқонлар оммасини турли йўллари билан шундай сиқсинки, у «вой» деб ҳар бир кумақ ваъда қилган кишига қўл узатсин». (249-бет)

Очилишни айтиш керакки, биз бу солиштиришлар чоғида кўнглимизнинг бир четига доимий андиша сезиб турибмиз. Ошириб юбормаяпмизми? Ёзувчига бесабаб айблар қўйгандек, ҳатто тўхмат қилаётгандек бўлмаяпмизми? Қачондир худ-

ди шундай бўлишини билгандек, ёзувчининг ўзи бизни ҳам оғохлантирган эмасмикан:

«Ҳар бир ёзилган саҳифанинг «асли»ни ўтмишдан қидириш керакмас. Агар ёзувчилик турмушдан нусха кўчиришдан иборат бўлса, бундан осон иш бўлмас эди. Ҳаётдан айнан кўчириш, китобдан кўчиришдай гап. Копия копия бўлиб қолаверади».

Биз адибнинг бу гаплари ниҳоятда тўғри, сабоқ бўларли ўйларни эканига бир муддат бўлсин шубҳаланмаймиз, уларга амал қилишга, тарихий ва адабий ҳақиқатларга заха етмаслигига жон жаҳдимиз билан уринамиз. Зеро, бусиз мумкин ҳам эмас. Бироқ русларда «перо билан ёзилгани кейин болта билан ҳам ўчириб бўлмайди» деган қайсар нақл бор. Биз ҳар қанча кўз юмушга ҳаракат қилмайлик, худди аввалги китобларда бўлгани сингари Р. Катанян нутқида ҳам ёзувчининг ўз қўли билан чизиб, ёзиб қўйган ўринлари яна бизнинг кўзимизни очишга мажбур этади ва афсуски, роман матни олдимиздан чиқади-да, бу белгилар бекорга қўйилмаганига қайта-қайта мисол тутаверади: «Мана, Миржамоловнинг кўрсатмалари. У айтдики, 1926 йилда миллатчилар ўзи йиғинларини «шахматчилар тўғараклари» ниқоби остига ўширганлар». (34-б. Гапнинг ости қизил қаламда чизиб қўйилган).

«Сароб»нинг иккинчи бўлимининг муқаддимасида ҳали тўда ниятларини англаб етолмай юрган Саидий Аббосхоннинг уйда Мухторхон ва Мирза Муҳиддиннинг шахмат ўйнаб ўтиригани устидан чиқади. Уларнинг кўзи шахматдаю тилларида бўлса Саидийни ҳайрон қолдирган сирли (албатта, аксилинқилобий!) гаплар.

Аввалроқ Қосимовга судда берилган характеристика романдаги Эшматов образига қанчалик аксанганини кўрган эдик. Р. Катанян нутқида ҳам Қосимовнинг ўта кўпол ва андишасиз экани, ҳақиқат излаб келган одамларни, ҳатто ўз ҳамкасбларини (ўз-ўзидан, софдил одамларни) хонасидан қувиб чиқаргани бир неча жойда таъкидланиб, у ўз душманларидан шафқатсиз ўч олгани айтилади: «Қосимов Саидахмедовни орадан олиб ташлашга мажбур бўлади. Энди бошқа — Қосимов томонидан қийналган, хўрланган ва тубанлаштирилган собиқ халқ судьяси Иброҳимхўжаев қолади». (6-б)

А. Қаҳҳор Иброҳимхўжаевни халқ судьяси Иброҳимов сифатида акс эттиради. Агар Катанян тақдим этган С. Қосимов ўз душманларига: «Бу ишга аралашма, йўқса мен сени турмада чиритаман», дея дағдаға қилгани айтилса (22-б), «Сароб» қаҳрамони Эшматов «халқ суди Иброҳимовга»: «Ортиқ пачакилашманг, Иброҳимов, жонингизга жабр қиласиз. Ким билан гаплашаётганингизни биласизми?» дея ўшқиради. «Ишқилиб иш шу даражага етдики, Эшматов пишқириб оғзидан кўпиклар сочди ва уни кабинетидан қувиб чиқарди» (231-б) ўқиймиз романдан.

Кейинги икки нашрда Эшматов образининг мутлақо йўқ эканлигидан ташқари, ўз-ўзидан бу гап-сўзлар ҳам тушиб қолган...

Р. Катанян нутқида А. Қаҳҳорни энг кўп қизиқтирган ўрин «миллатчиларнинг гоъвий йўлбошчиси Муса Бегиев» ҳақидаги гаплар бўлиб, ёзувчи бу саҳифаларнинг деярли ҳамма жойига қайта-қайта белгилар қўйган, остига чизиб борган. Улар ҳам романининг турли салбий қаҳрамонлари тилида қайта янграйди...

Агар эътибор берилса, «Сароб»нинг ижобий қаҳрамонлари бир неча жойда «мяси бутун одам», «меҳнаткашни ўйлайдиган раҳбар» сифатида Й. Охунбобоев номини тилга олишади. Қизиқ, нега айнан ва фақат Й. Охунбобоев? Бирор жойда на Файзулла Хўжаев, на Ақмат Икромов исми ўртага тушмайди-ку?

Бу саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин.

Аввало, қосимовчилик суд жараёнини ёритган юқорида эслатилган ҳар иккала китобда бир эмас, бир неча мартаба «ховариш батрак» Й. Охунбобоевга меҳнаткашлар манфаатини ҳимоя қилган, миллатчиларнинг фош этилувига яқиндан ёрдам берган раҳбар сифатида таъзим қилинади. Уларда ҳам на Ф. Хўжаевнинг ва на А. Икромовнинг бирор жойда исми учрамайди. Ёзувчи бу ҳолатни эътиборсиз қолдириши мумкин эмас эди, албатта. Й. Охунбобоев тўғрисидаги гаплар унга тасдиқланган «даҳолик» сифатида таъсир этган, у бу масалада ҳам «тарихий ҳақиқат»дан чекинмасликини ўйлаган бўлиши мумкин.

Масаланинг яна бир томони борки, энди бу одамни жиддий мулоҳазага толдиради.

Гап шундаки, 1939 йилнинг 14—19 июн кунлари Сулаймон Азимов раислигида «Сароб» романининг навбатдаги муҳока-маси бўлиб ўтган эди. Унинг 2-мажлисида Насрулло Охундий ҳам сўзга чиқади ва кўпчилик қатори романи қизгин ҳимоя қилади. Асарга тош отган Ҳ. Мусаевнинг «Еш ленинчи» газетасидаги мақоласини ва айна муҳокамада сўзлаган нутқини кескин танқид қилади. Унинг гапидан маълум бўладики, Мусаев мақоласи босилгандан кейин унга қарши «Правда Востока» (!) газетасидагилар «Еш ленинчи» редакциясига махсус норозилик хати ёзишган. Ҳатто Мусаевни прокурор қақриб танбэх берган. Шундан кейин стенографистиканинг айби билан бўлса керак (унинг фамилияси — Ниғматуллина), кўйидаги ус-лубий тўмтоқроқ гаплар бўлиб ўтади:

«Охундий: ... Яна бу ерда киқиб сўзлаган ўртоқлар бутун масалани шу вақтда киргизмади, бутун шу 20-йилдан тортиб колхоз қурилишигача бўлган романда йўқ, шулар кириши ке-рак эди, деб даъво қиламиз... Ҳатто романинг келтирилган мисолларини ҳам худди шундай бўлганини қайд қиладики, Абдулла Қаҳҳор миллатчиларни тузук кўрсата олмаган (эмиш). Халқ душмани Икромовлар ва уларнинг думларини бутун тад-рижий равишда кўрсата олмаган. Мусаев музокарасида шундай кўринади.

(залдан Мусаев — У вақтда уларни фош қилинмаган эди!)
А. Қаҳҳор — Энди билаётибсизми уни?» («Стенограмма диспута по роману А. Каххара «Сароб». Центр. Гос.Архив УзССР. Фонд № 2356, Ед. хр. 56, стр. 85.)

Қизиқ, демак... А Қаҳҳор «Икромов ва уларнинг думларини» олдидан билган. Билганки, уларнинг ҳатто номини ҳам роман-га киритиш тўғриси йўқ бўлмайди, деб ҳисоблаган. Й. Охунбо-боев бўлса бошқа масала, у ҳақда асарда хоҳлаганча ижобий фикр айтмоқ мумкин. Бундай фикр оқимини Н. Охундийнинг давом этиб айтган ушбу гаплари янада тасдиқлайди:

«Ҳатто бу роман бир вақтда музокара қилинган вақтда уни тақриз қилган ўша вақтдаги халқ душманлари унга ўлиб-тирилиб Акмал Икромов типини ва шунга ўхшаган раҳбарлар типини киргизишни тавсия қилган эдилар». (Ўша манба, 86-бет).

Демак, ёзувчи ўз позициясида ниҳоятда собит турган. У романга киритиш таклиф этилган раҳбарларни ҳам, бу раҳбар-лар билан илиқ муносабатда бўлган, уларга меҳри бор ижод-корларни ҳам «халқ душманлари» эканини олдидан сезган. А. Қаҳҳорнинг бу сифатларини жуда яхши билса керакки, Н. Охундий кўйидаги гапларни айтганида ёзувчи ҳеч қандай эътироз билдирмайди ва уларнинг рост эканини сукут билан тасдиқлайди:

«Ўша вақтда 18 лар сифатида чиқиб, халқ душмани Сегиз-боевларга қадар бўлган ҳаракатдан уларнинг шундай бир нарса(си)ни кўтариб роман ёзиб чиққан одам борми эди. [«Сароб»да улар 18 та эмас, «еттита масъул ишчилар» сифа-тида кўрсатилган — Р. Қ.] Шу фактни биз Сегизбоевнинг шуб-ҳаланишдан билдик. У Абдулла Қаҳҳорни қақриб сўради — яна кимлардан шубҳангиз бор, деди. Муродхўжа домилла тўғрисида яна кимларни биласиз, деган саволни берди... шунинг каби ҳалиги Аббосхон, Салоҳиддин, Муротхўжа до-милла типлари орқали Отажон Ҳошимов, Фитрат, Алавий каби ёзувчилар Сандийнинг ҳаётида ўзларининг кундалик мав-зуларини кўра бошласалар керак». (86-бет)

Бу гаплар яна бир маротаба тасдиқлайдики, «Сароб» рома-ни ўз замонасида нафақат бадий асар, балки сиёсий ҳужжат сифатида ҳам қабул қилинган ва бу ҳолатни ёзувчининг ўзи жиддий инкор этмаган. Й. Охунбоевдан фарқли ўлароқ, 20-йиллардан бошлаб атрофида гоҳ танқидий, гоҳ шубҳага тўла мулоҳазалар урчий бошлаган Ф. Ҳужаев, А. Икромов ка-би раҳбарларнинг асарда тилга олинмаслиги ҳам шундан дало-лат беради. Балки, охириги масала янада чуқурроқ ва сирироқ сабаблар билан изоҳланар...

Шуни ҳам айтиб кетайликки, қосимовчилар ва бадриддинов-чилар устидан ўтказилган судлар фақат А. Қаҳҳорнинг эмас, балки бошқа қатор шоир-ёзувчиларнинг ҳам қўлига қалам олишига туртки берган. Мақола, шеър, мувожаат дегандек. Хусусан, Зиё Саид ва Назир Сафаровлар биргаликда «Тарих тилга кирди» номли пьеса ёзишган бўлса, «Ҳамза» номидаги театр уни сахналаштириб, ҳатто Масковдан иккинчи маротаба келган, бадриддиновчиларни «фош қилаётган» суд гуруҳини махсус таклиф қилиб қўйиб ҳам беришган.

Энди мақола пировардида жавоб беришга ваъда қилгани-

миз саволларга қайтайлик. Хўш, «Сароб» романи нега ва қачон қайта ишланган? Бунга ёзувчини нималар мажбур этган?

Биз «Уч «Сароб» номли мақоламизда романининг қайта ишланишига асосий сабаб унга нисбатан айтилган адолатсиз танқидий фикрлар эди, дегандек хулоса чиқаргандик. Ҳозир эса бу хулосамиз унчалик ҳам тўғри эмаслигига ўзимиз амин бўлдик. Чунки бу адолатсиз танқидга, юқорида айтганимиз-дек, махсус уюштирилган диспутларда, қатор мақолаларда ўша пайтнинг ўзидаёқ тегишли жавоб берилган, ёзувчи ва унинг романи яқкалиб қолмаган. Ундан ташқари, танқиднинг энг жиддий эътирозларидан бири — романда миллатчи — унсурларнинг кенг кўламда фош қилинмагани, ижобий куч-ларнинг эса пассив кўрсатилгани эди. Юқоридаги солишти-ришлардан бўлса биз, шу нарсага гувоҳ бўлдики, қайта ёзиш жараёнида ёзувчи бу талабларнинг айнан тескарисини қилган экан. Аввало, миллатчилар сони ва сифатини қисқартирган — Эшматов, Серов, Ҳамид, Раҳмонберди, Бадалжон, Мамажон домла каби ўнлаб шўро ҳокимияти душманларининг образи кейинги нашрларда йўқ. Улардан Сандий каби ёшларнинг онгини заҳарлаган, турк зобитлари ва миллатчи тўдалар уяси бўлмиш мактаблар билан боғлиқ эпизодлар мутлақо олиб ташланган. Қолган салбий қаҳрамонлар гап-сўзлари, ҳаракат-лари, кирдикорлари ҳам кескин сифат қисқаришига учраган.

Ижобий кучларнинг кучайтирилиши талаб қилингани ҳолда ўқувчи кейинги нашрларда Барот сингари Муродхўжа домла-лар билан шафқатсиз олишувчи газета ходимини ҳам, жин-ниликдан колхоз тузилишининг етакчиси даражасигача ўса-диган Саримсоқ тарихини ҳам учратмайди. Унинг устига асосий ижобий кучлардан бири бўлмиш Эҳсоннинг талайгина сиёсий хушёр, ғовий пишиқ гаплари ҳам тушиб қолган. Яна шуниси ҳам борки, бу қисқартиришлар катта-катта ҳажмда амалга оширилган бўлиб (олиб ташланган бобларнинг ўзи бешта!), улар ўзи билан бирга жуда кўп бадий топилмаларни, ўқув-чининг эсида қоладиган қисматларни ҳам олиб кетган. Нега? Ахир, танқид бунинг аксини талаб қилган эди-ку?!

Гап шундаки, асарнинг қайта ёзилишига ўша пайтда билди-рилган танқидий фикрлар деярли таъсир этган эмас. Чунки, уларнинг аксарияти ўша даврнинг ўзидаёқ инкор қилинган бўлиб, ёзувчи томонида ҳар иккала танқиддан ҳам кўра қуд-ратлироқ бир куч — давлат сиёсати, унинг ҳоким маффураси турар эди. 1938 йили омма қўлига етиб борган «Сароб» номли сиёсий, унинг устига бадий бақувват, психологик нуқтаи назардан таъсирлигина роман, Ленин ибораси билан айтганда, «айни вақтда ёзилган асар» эди. Худди шунинг учун ҳам ҳар бир уюштирилган муҳокама ва мақоладан янчилиб, муаллифи-ни бўлса маҳкум қилиб чиққан асарлардан фарқли ўлароқ, «Сароб» нафақат ўзини, балки авторини ҳам бир эмас, бир не-ча марта соғ олиб чиқди, ҳатто муқофот билан олиб чиқди...

Асар кейинроқ, 1953 йилда Сталин ўлгач, мамлакатда бошқа-ча, илиқ шабадалар эса бошлаган, КПСС XX съезди «дохий» шахсига сиғинишни ва унинг ўтказган сиёсатини қоралаган бир пайтдагина қайта ёзилди. Чунки, тарих сал бўлса-да, энди бош-қача «тилга кира бошлаган», ҳамма ишониб юрган гапларнинг аксарияти ёлгон экани, оз бўлса ҳам, айтила бошлаган эди. Ва Абдулла Қаҳҳор, замонни, унинг эврилишларини нозик ҳис қилган ёзувчи бу ўзгаришларнинг кучини, овозини, руҳини тездан сезмаслиги мумкин эмас эди. Шунинг учун ўзининг 50 йиллик юбилейи муносабати билан чиқарилажак 3 томлик «Танланган асарлар»нинг 1 томи — «Сароб»га алоҳида эъти-бор берди. 60-йилларнинг ўрталарига келиб бўлса қатагон қилинган ўзбек адабларининг номигина эмас, дастлабки асар-лари ҳам ҳаётга қайтаётганини кузатган ёзувчи навбатдаги олти томликнинг биринчи томига яна қалам теккизди. Зеро, энди бусиз мумкин ҳам эмас эди.

Чунки... «Ким қандай яшаса, шундай ўйлайди».

ЁХУД ЗОЛИМЛАР, МЎМИНЛАР ВА ҚАСОСКОРЛАР

ХАЛИФА ҲАЗРАТ АЛИ ВА УҒИЛЛАРИ ҲАҚИДА
ТАРИХИЙ-БАДИИЙ ҚИССА

Урис тилидан Собир УНАР таржимаси

Арабистоннинг жазирама саҳросидан араб аргумоқлари-дек илдам ва ҳайбатли нортуя келмоқда. Туякаш Мулжим Муродий ўғли Абдурахмоннинг оппоқ ва кенг яктаги рўпарадан эсган шамолда ҳилпирайди; гўёки Кўфа шаҳрига қанотларини ёйиб улкан қуш яқинлашиб келаётгандек.

Мулжом Муродий ўғли Абдурахмон, Абдуллоҳ Тамим ўғли Барқ ва Бакир Саад ўғли Амирлар Нўҳравон бўйидаги жангда ҳалок бўлган биродарлари учун интиқом сифатида уч кишини ўлдиришга қасамёд қилишган. Улимга маҳкумларнинг бири халифа ҳазрат Али эди. Шаҳарга кираркан, Абдурахмон юраги икки паллага бўлингандек сездди ўзини; бир бўлагиди унинг тақдири қазоси, бошқасида Қуттомага бўлган кучли севги бор эди. Қалбида севги ва ўлим қанчалик ғалаён қилса, нортуя ҳам шу қадар тинимсиз елдай учар ва йигитнинг оппоқ либоси борган сайин қанотдек кенгайиб борарди.

Аввал шаҳарга шомда кириб боришни мўлжаллаганди. Бироқ тинимсиз хаёл гирдобда чалғиб Кўфанинг жинкўчаларида қоқ туш маҳали кезиб юрганни ўзи ҳам сезмай қолди. У тўппа-тўғри Қуттоманинг уйига қараб бурилди. Юрагини оловдай ёндираётган севги ва ўлим эҳтироси уни ёруғлигу қоронғуликни фарқлаёлмас даражада шошириб қўйганди. Ҳаяжон ақдан оздираёзганди. Нортуя тўхтаб чўкишини ҳам кутмай у ерга сакради. Қуёш худди ёмғирдай, ёрқин ёғдуларини ерга тўқар, Абдурахмоннинг кийимлари ва бошидаги оқ ёпинчиғи ушбу ёғду остида алланечук қип-қизариб кўринарди.

Шу кунни Кўфа шаҳридаги жонлиу жонсиз нарсалар, бутун борлиқда бир ҳорғинлик сезиларди. Чарчаш нелигини билмаётган биргина Абдурахмон эди, уни халифа Али жонига қасд қилиш иштиёқи ҳамда юрагидаги муҳаббат ўти ёндирарди.

Бир қаватли, оққа бўялган уйча олдига келиб дарвозани тақиллатди. Атрофни ўта синчков кузатди. Ҳеч ким кўринмади. Дарвоза эшигини мўсафид киши очди. Абдурахмон ўзини ичкарига урдию дарҳол эшикни ёпди. Боши ва юзини қарийб беркитиб турган ёпинчиғини очди. Улар бир-бирдан нигоҳларини узмай аллақанча муддат тек туриб қолишди, бу жимлик ҳозиргина саҳрони босиб ўтган Абдурахмон учун узоқ туюлмади. Усмир ички ҳовлига элтувчи эшикларга тикилди. Улардан биронтаси очилмади. У ўзига ярашмаган ҳорғин, ўта ҳорғин овозда шивирлади:

— Мен Оллоҳнинг меҳмониман.

Йиллар қаддини дол қилган қул бошини чайқади:

— Хуш келибсан, ўша-ўшасан-а ҳалиям, бироқ кўзинг айтиб турибди: бесабаб келмагансан бу ерга.

— Гапинг тўғри, — деди Абдурахмон, — мен Қуттомани кўриш учун келганман.

Айни шу лаҳзада эшиклардан бирининг остонасида Қуттома пайдо бўлди. Ушбу соатда оламдаги жамики қуёш нурлари Қуттоманинг кўзларида йиғилиб порлади ҳамда унинг охуниқидай катта-катта, шаҳло кўзларида шуъла сочиб Абдурахмоннинг юрагини ҳаприқтириб юборди. Қул ғойиб бўлди. Улар бунни сезишмади. «У ҳамон гўзаллар гўзали», — деб ўйлади Абдурахмон. Қуттома сўради:

— Сен Мулжимнинг ўғли Абдурахмонмисан?

— Унутмаганинг учун хурсандман, — дея бошини ирғади Абдурахмон.

— Чинданам сен Оллоҳнига меҳмони бўлсанг, хуш келибсан, — деди оҳиста Қуттома. — Қаролим сени меҳмонхонага бошлаб боради. Агар севги ўтида сабринг чидамай кетса, уйдан чиқиш эшигини кўрсатай — мана.

Абдурахмон яшноқ кўзларининг нигоҳига дош беролмай қовоғини туширди. Жим тураверди. Жимлиги Қуттомани хавотирга солаётганини сезиб оғиз жуфтлади:

— «Оллоҳнинг меҳмони» дейишим — сенинг уйингга кириш учун баҳона эди. Ниятим — халифа Алини ўлдириш.

Гўзаллиги шоирлар тилида мадҳ этилган Қуттома бирданига қувониб, эҳтиросини яширолмай қичқириб юбораёзди, бояги ўнғайсиз ҳолат зум ўтмай йўқолди. Қўлидан тутиб Абдурахмонни у ўзи меҳмонхонага бошлаб кирди.

— Демак, менинг қулоғимга келиб етган гаплар рост экан-да, а? — деди Қуттома гиламга, Абдурахмоннинг тиззаси қошига ўтибаркан.

— Бошдан-оёқ ҳақиқат, — дея жавоб берди меҳмон, ўнғай ўтириш учун ёнига ёстиқ қўяркан. Менинг чекимга халифа Али тушди. Ислоннинг тинч ривожланиши учун Дамашқда Муовия бошқарувчи, Мисрда Амир, ановининг ўғли, Ас...